

**ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
FEDAİ'NİN “BAHTİYARNAME” ESERİNİN DİL, ÜSLUP
AÇISINDAN İNCELENMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

HAVA ÇİÇEKEL

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi İlkin GULUSOY

Kars 2019

T.C.

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATI ANABİLİM

DALI

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

**FEDAİ'NİN “BAHTİYARNAME” ESERİNİN
DİLÜSLUP AÇISINDAN İNCELENMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

HAVA ÇİÇEKEL

Danışman ve Jüri Üyeleri

Dr. Öğr. Üyesi İlkin GULUSOY

Dr. Öğr. Üyesi Gülnara GOCA MEMMEDLİ

Dr. Öğr. Üyesi Afina BARMANBAY

Kars 2019

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Hava ÇİÇEKEL tarafından hazırlanan “Fedai’nin “Bahtiyarname” Eserinin Dil Üslup Açısından İncelenmesi” başlıklı bu çalışma, **02/07/2019** tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda **başarılı** bulunarak, jürimiz tarafından **Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Anabilim dalı’nda Yüksek Lisans Tezi** olarak Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmenliği uyarınca değerlendirilerek **oy birliğiyle kabul** edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Başkan	: Dr. Öğr.Üyesi Gülnara GOCA MEMMEDLİ	İmza: ..
Üye	: Dr.Öğr.Üyesi Afina BARMANBAY	İmza: ..
Üye	: Dr.Öğr.Üyesi İlkin GULUSOY	İmza: ..

ONAY

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / 2019 tarih ve / sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç. Dr. Yaşar KOP
Enstitü müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “**Fedai’nin “Bahtiyarname” Eserinin Dil Üslup Açısından İncelenmesi**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, teziçindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

SCIENTIFIC ETHIC STATEMENT

I declare that I complied with the rules of academic and scientific ethics from the proposal stage to the process of completion of the study titled “**Analysis of Fedai’s “Bahtiyarname” in Terms of Language and Style**” as a Master Thesis I prepared, that I obtained all information in term Project with the framework of scientific ethics and traditions, that I showed sources to the each quotation I made directly or indirectly in this study I prepared as a term Project in accordance with the writing rules and works which I used have been shown in the bibliography.

02/07/2019

Hava ÇİÇEKEL

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
KISALTMALAR	v
GİRİŞ	1
XVI. ve XVII. YY. AZERBAYCAN EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ	1

I. BÖLÜM

FEDAİ'NİN HAYATI, EDEBİ KİŞİLİĞİ VE “BAHTİYÂR-NÂME” ESERİ HAKKINDA

1.1. Fedâî'nin Hayatı.....	7
1.2. Fedai'nin Edebi Kişiliği ve Eserleri.....	8
1.3. Fedai'nin Bahtiyâr-nâme Mesnevisi.....	9
1.4. Bahtiyâr-Nâme Hikayesinin Kaynağı	12
1.5. Türk Edebiyatında Bahtiyâr-Nâmeler	18

II. BÖLÜM

“BAHTİYARNAME” ESERİNİN SÖZ VARLIĞI

2.1. Sözcük bilim (Leksikoloji).....	22
2.1.1. Sözcük varlığı	23
2.1.1.1. Temel Anlam.....	26
2.1.1.2. Karşıt Anlamlı Kelimeler	28
2.1.1.3. Eş anlamlı Kelimeler	29
2.1.1.4. Çok Anlamlı Kelimeler	31
2.1.1.5. Eşsesli Kelimeler.....	35
2.1.1.6. Atasözleri	38
2.1.2.7. Deyimler.....	49

III. BÖLÜM

“BAHTİYARNAME” ESERİNİN ŞEKİL BİLGİSİ

3.1. İsimler	65
3.1.1. Çokluk Eki:	65
3.1.2. İyelik Ekleri.....	66
3.1.3. Hâl Ekleri	67
3.1.3.1.Yalın Hâl	67
3.1.3.2. İlgi Hâli +In, +nIn	68
3.1.3.3. BelirtmeHâli +(y)I, +nI, +n.....	69
3.1.3.4. Yönelme Hâli +(y)A, +A	71
3.1.3.5. Bulunma Hâli +dA	71
3.1.3.6. Ayrılma Hâli +dAn	72
3.1.3.7. Eşitlik Eki: -cA.....	72
3.1.3.8. Yön Eki +rA.....	73
3.1.3.9. Vasıta Hâli +(y)lA, +len.....	73
3.1.4. Soru Eki +mI.....	74
3.1.5. İsim Yapım Ekleri.....	74
3.1.5.1. İsimdenİsim Yapım Ekleri	74
3.1.5.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri.....	75
3.1.5.3. Yabancı Kökenli Ekler ve Gövdeler	77
3.1.5.3.1. İsimden İsim veya Sıfat Yapan Ekler:	77
3.1.5.3.2. İsim veya Sıfat Yapan Emir Gövdeleri:	78
3.1.5.3.3. İsim veya Sıfat Yapan Geçmiş Zaman Gövdeleri:.....	78
3.1.5.3.4. Eylemden İsim veya Sıfat Yapan Ekler:	79
3.1.6. Birleşik İsimler.....	79
3.2. Sıfatlar	81
3.2.1. Niteleme Sıfatları:	82
3.2.2. Belirtme Sıfatları.....	83
3.2.2.1. Gösterme Sıfatları	83
3.2.2.2. Sayı Sıfatları.....	83
3.2.2.3. Belirsizlik Sıfatları	84
3.2.2.4. Soru Sıfatları	84
3.3. Zamirler.....	85

3.3.1. Şahıs Zamirleri	85
3.3.2. Gösterme Zamirleri	85
3.3.3. Dönüşlülük Zamirleri	86
3.3.4. Belirsizlik Zamirleri	86
3.3.5. Soru Zamirleri	86
3.3.6. Bağlama Zamirleri	87
3.4. Zarf	87
3.4.1. Zaman Zarfları“	87
3.4.2. Yer-Yön Zarfları	87
3.4.3. Çokluk-Azlık Zarfları	88
3.4.4. Nitelik Zarfları	88
3.4.5. Soru Zarfları	88
3.5. Edatlar	88
3.5.1. Ünleme Edatları	89
3.5.1.1. Çağırma (Seslenme) Edatları	89
3.5.1.2. Gösterme(işaret) Edatları	89
3.5.1.3. Duygu Belirten Edatlar	89
3.5.2. Bağlama Edatları (Bağlaçlar)	89
3.5.3. Son Çekim Edatları	91
3.6. Fiiller	92
3.6.1. Kişi Ekler	92
3.6.2. Kip ve Zaman Ekleri	92
3.6.2.1. Bildirme Kipleri	92
3.6.2.1.1. Görülen Geçmiş Zaman Eki: -dİ	92
3.6.2.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Eki: -mİş, -(y)Ub	93
3.6.2.1.3. Geniş Zaman Eki: -(y)(A)r	94
3.6.2.1.4. Gelecek Zaman Eki: -(y)AcAğ	96
3.6.2.1.5. Şimdiki Zaman Eki: -(y)Ur	96
3.6.2.2. Tasarlama Kipleri	96
3.6.2.2.1. İstek Kipi: -(y)A	96
3.6.2.2.2. Şart Kipi: -sA	97
3.6.2.2.3. Gereklilik Kipi: -mAİl	98
3.6.2.2.4. Emir Kipi : -Im, -ginen, -gilen-sIn, -Ağ, -In, -sInlAr	98

3.6.2.2.3. Ek-Fiil (i- Fiili).....	100
3.6.2.2.3.1. Ek-Eylemin Adlarla Kullanılışı.....	100
3.6.2.2.3.2. Ek-Eylemin Geniş Zaman Kipi (Bildirme Ekleri)	100
3.6.2.2.3.3. Ek-Eylemin Görülen Geçmiş Zaman Kipi: -idi	101
3.6.2.2.3.4. Ek-Eylemin Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi–imiş	102
3.6.2.2.3.5. Ek-Eylemin Şart Kipi: -ise	102
3.6.2.2.3.6. Ek-Eylemin -ken Zarf-Fiil Biçimi:	102
3.6.2.2.3.7. Ek-Eylemde Olumsuzluk	102
3.6.2.2.3.8. Ek-Eylemin Fiillerle Kullanılışı	103
3.6.2.2.3.8.1. Birleşik Fiil Çekimleri	103
3.6.2.2.3.8.1.1. Hikaye Birleşik Çekimi -(y)dİ, -(y)dU	103
3.6.2.2.3.8.1.2. Rivayet Birleşik ÇekimiRivayet Birleşik Çekimi -miş, -mİş.....	104
3.6.2.2.3.8.1.3. Şart Birleşik Çekimi Şart Birleşik Çekimi -(y)sA	104
3.6.2.2.3.8.2. Zarf-Fiil Birleşik Biçimi i-ken, -ken	105
3.6.2.2.3.8.3. Kuvvetlendirme ve İhtimal	105
3.6.3. Sıfat- Fiiller	106
3.6.4. Zarf –fiiller	107
3.6.5. Fiil Yapım Ekleri	109
3.6.5.1. İsimden Fiil Yapım Ekleri.....	109
3.6.5.2. Fiilden Fiil Yapım Ekleri	110
3.6.5.7. Birleşik Eylemler	112
3.6.6.7.1. Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller	112
3.6.5.7.2. Kurallı Birleşik Fiiller	113
3.6.5.7.2.1. Yeterlik Eylemi	113
3.6.5.7.3. Anlamca Kalıplaşmış Birleşik Fiiller.....	113
3.6.5.7.4. b Zarf – fiil+ Asıl Eylem Şeklinde Yapılan Birleşik Eylemler.....	114
3.6.5.7.5. Zıt veya İki Farklı Anlamlı Fiilin Birleşmesiyle.....	114

IV. BÖLÜM

“BAHTİYARNAME” ESERİNİN DİLİNİN SÖZDİZİMİ

4.1. Kelime Grupları	115
4.1.1. İsim Tamlaması	117

4.1.2. Sıfat Tamlaması	119
4.1.3. Unvan Grubu	120
4.1.4. Edat Grubu	121
4.1.5. Bağlama Grubu	121
4.1.6. Ünlem Grubu.....	121
4.1.7. İkileme Grubu (Tekrarlar).....	121
4.1.8. İsim-Fiil Grubu	122
4.1.9. Sıfat-Fiil Grubu	122
4.1.10. Zarf-Fiil Grubu.....	122
4.2. Cümleler.....	123
4.2.1. Yapısına Göre Cümleler.....	128
4.2.1.1. Basit Cümle.....	128
4.2.1.2. Birleşik Cümle	129
4.2.1.2.1. Şartlı Birleşik Cümle.....	130
4.2.1.2.2. İç içe Birleşik Cümle.....	131
4.2.1.3. Bağlı Cümle	131
4.2.1.4. Sıralı Cümle	133
4.2.2. Yüklem Türüne Göre Cümleler	133
4.2.2.1. Fiil Cümlesi.....	133
4.2.2.2. İsim Cümlesi	133
4.2.3. Yüklem Yerine Göre Cümleler	134
4.2.3.1. Kurallı (Düz) Cümle	134
4.2.3.2. Devrik Cümle	134
4.2.4. Anlamlarına Göre Cümleler.....	135
4.2.4.1. Olumlu Cümle.....	135
4.2.4.2. Olumsuz Cümle.....	135
4.2.4.3. Soru Cümlesi.....	136
SONUÇ.....	137
KAYNAKÇA	140
EKLER.....	148
ÖZGEÇMİŞ.....	166

ÖNSÖZ

Azerbaycan sahası Türk tarihi, Türk kültürü açısından oldukça önemlidir. Çünkü İslam öncesi ve sonrası bu coğrafyada hep Türkler yaşamıştır. Bu da doğal olarak en çok edebiyatı ve onu meydana getiren dili etkilemiştir.

Doğu Edebiyatında “On Vezir Hikayesi” olarak bilinen, çerçeve hikaye tekniği ile yazılan günümüze farklı dillere yapılmış çevirileri ile gelen Bahtiyâr-nâme hikayesi Türk edebiyatında da kendine önemli bir yer edinmiştir. 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başı Azerbaycan sahası şairi olan Fedai`de çok bilinen bu hikayeyi ele alıp, kendi dönemini gözönünü alarak tekrar yazmıştır.

Fedai`nin hikayesi Sinbadname ve kendisinden önce anlatılan ve yazılan diğer Bahtiyarnamelere kuruluşça benzer ancak, diğer Bahtiyarnameler`in tekrarı değildir. Fedai; geleneksel, bilinen bir mevzudan aldığı ana konuyu temele alarak, yaşamış olduğu zamanın önem arz eden mevzularını iç hikayelere yerleştirerek yeni bir eser meydana getirmiştir.

Fedai dil üslup özelliğinden ötürü 17.yy. şairleri içinde değerlendirise de bu eserinde, devrin klasik sanat anlayışının dışına çıkarak ele alınan mevzuyu girift, kapalı bir anlatımla değil dönemine göre sade bir üslupla oluşturur.

Bu çalışma, Fedai`nin “Bahtiyarname” eserini dil, üslup açısından inceleyerek hikayenin yazıldığı dönemin sözvarlığını, sözcüklerin biçim bilgisi ve sözdizimini göstermek amacıyla ortaya konulmuştur. Yüksek Lisans projesi olarak hazırlanan bu çalışmanın konusunu Fedai`nin “Bahtiyarname” eserini dil üslup açısından incelenmesi oluşturmaktadır. Bu çalışma Kafkas Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri Ana Bilim Dalı Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı Bilim Dalı bünyesinde gerçekleştirilmiştir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Fedai`nin hayatı ve edebi kişiliği, Bahtiyâr-nâme mesnevisinin muhtevası; Bahtiyâr-nâme`nin kaynağı, doğuşu, gelişim sahası, mensur ve manzum Bahtiyâr-nâmeler oluşturur. İkinci bölümde Bahtiyâr-nâme`nin sözvarlığı incelendi. Üçüncü bölümde eser şekil bilgisi açısından Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi

temelinde artzamanlı çalışma yöntemiyle dilbilgisi açısından yapıldı. Dördüncü bölümde ise Bahtiyâr-nâme eserinin sözdizimi (kelime grupları, cümle ve cümle çeşitleri) ele alınmıştır.

Bahtiyâr-nâme mesnevisi 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başı Azerbaycan sahas ışairlerinden Fedâî'ye ait olup yazma Tebriz Halk Kütüphanesi Hacı Muhammed Nahçivânînin arşivinde kayıtlıdır. Elyazmanın baş, orta ve son yaprakları eksiktir. Eser hakkında ilk bilgiyi veren Gulam Memmedli, 1945 yılında İran cemiyetinin Tebriz şubesi vesilesiyle eseri Tebriz'de Arap alfabesiyle yayınlamıştır.

G. Memmedli'nin Tebriz Halk Kütüphanesinde kayıtlı yazmanın eksik olan kısımlarını Farsça Bahtiyarname'den tamamlayarak tekrar neşr etmiştir.Yapılan bu çalışma G. Memmedli'nin yazmış oldu bu nüshaya dayanılarak incelendi. Verdiğimiz örneklerde bu kitabdaki sayfa numraları gösterilmiştir. Teze “Bahtiyâr`ın Tacir Macerasını Nağıl Etmesi” bölümünden başlandı. Eser üzerinde çalışan G. Memmedli Fedâî`nin eserinin buradan başladığını belirtir.

Bu Yüksek Lisan tezi Türkiye gramerciliği esas alınarak yapıldı. Ancak üzerinde çalıştığımız eser Azerbaycan sahasında ve dilinde yazıldığı için yeri geldikçe Azerbaycan Türkçesi gramer kuralları ve dilbilimcilerin ifadelerinde de yer verilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam İlkin GULUSOY'a; tezin yazım aşamasında ve tashihinde katkılarını esirgemeye Prof. Dr. Bedirhan Ahmetov`a ve eğitim hayatım boyunca yetişmemde katkısı olan tüm hocalarıma teşekkürlerimi sunmayı bir borçbilirim.

Çalışmamı tamamlamam konusunda moral ve motivasyonumu üst düzeyde tutmama yardımcı olan aileme şükranlarımı sunarım.

02/07/ 2019

Hava ÇİÇEKEL

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
“FEDAİ’NİN “BAHTİYARNAME” ESERİNİN DİL, ÜSLUP AÇISINDAN İNCELENMESİ”
YÜKSEK LİSANSTEZİ
Hava ÇİÇEKEL
Dr. Öğr. Üyesi İlkin GULUSOY
2019 – V + 166

ÖZET

Bu çalışma, Azerbaycan klasik edebiyatı şairi Fedâî’nin “Bahtiyâr-nâme” adlı eserinin dil, üslup açısından incelenmesi amacını taşımaktadır. Çalışma giriş, dört bölüm ve eklerden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde Azerbaycan 16. ve 17. yy. genel tarihi ve bu dönem Azerbaycan Edebiyatının özelliklerinden bahsedilmiştir.

Birinci bölümde, Fedâî’nin hayatı ve edebi kişiliği, Bahtiyâr-nâme mesnevisinin muhtevası (Fedâî’ninkonuyu kendince yeniden ele alıp döneminin şartlarına göre yorumlaması); Bahtiyâr-nâme’nin kaynağı, doğuşu, gelişim sahası, mensur ve manzum Bahtiyâr-nâmeler tanıtılmıştır.

İkinci bölüm Bahtiyâr-nâme’nin sözvarlığı inelenmiş olup, eserde Türkçe ve yabancı kökenli sözlüksel birimlerin kullanımı, deyim, atasözü gibi söz varlığının temel öğeleri ile birlikte; söz varlığı ile yakın ilişkili olan sözcüğün anlam bilgisinin eserde ne ölçüde yer aldığı gösterilmiştir.

Üçüncü bölümde eser, Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi temelinde artzamanlı çalışma yöntemiyle şekil bilgisi açısından incelenmiştir.

Dördüncü bölümde Bahtiyâr-nâme’nin sözdizimi başlığında kelime grupları, cümle ve cümle çeşitleri incelenmiştir.

Ekler kısmında ise konu ile ilgilenler için Fedâî’nin “Bahtiyarname” kitabının kapak sayfası, kitabın 34-50. sayfaları örnek olarak Pdf şeklinde sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fedai, Bahtiyâr-nâme, sözdizimi, morfoloji, cümle çeşitleri.

Kafkas University
Institute of Social Sciences
Department of Contemporary Turkish Dialects and Literature
Analysis of Fedai's "Bahtiyarname" in Terms of Language and Style
Master's Thesis
Hava ÇİÇEKEL
Assist Prof. Dr. İlkin GULUSOY
2019 – V + 166

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the work of â Bahtiyâr-nâme in of Azerbaijan classical poet Fedâî in terms of language and style. The study consists of an introduction and four parts.

In the introductory section, first of all, 16th and 17th centuries of Azerbaijan. general history and characteristics of Azerbaijani literature in this period.

In the first chapter, the source, birth, development area, prose and verse of Bahtiyar-nâme, the life and literary personality of Bahtiyar-nâme, and the content of Bahtiyâr-nâme mesnevi according to the conditions of the period were introduced.

The second part is the vocabulary of Bahtiyar-nâme, the use of lexical units of Turkish and foreign origin, the basic elements of vocabulary such as idioms and proverbs; The meaning of the word, which is closely related to vocabulary, is shown to the extent of the work.

In the third chapter, the work was examined in terms of morphology. Old Turkish, Old Anatolian Turkish, Turkey Turkish and Azerbaijani Turkish examined in terms of basic grammar with diachronic study methods.

In the fourth chapter, the word groups, sentence and sentence types in the syntax title of Bahtiyar-nâme are examined.

Keywords: Bouncer, Bahtiyar-nâme, syntax, morphology, sentence types.

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m	: adı geçen makale
akt.	: aktaran
bkz	: bakınız
C.	: cilt
ev.	: Çeviren
ed.	: editör
haz.	: hazırlayan
s.	: sayfa / sayfalar
S	: sayı
vd	: ve diğeri / ve diğeri
vs	: ve sair
Yay.	: yayınları
Az.T	: Azerbaycan Türkçesi
T.T	: Türkiye Türkçesi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ktb.	: Kütüphane
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
TDK	: Türk Dil Kurumu

GİRİŞ

XVI. ve XVII.YY. AZERBAYCAN EDEBİYATINAGENEL BİR BAKIŞ

Safeviler 16. yüzyılın başlarında bölgeye tamamen egemen olmuşlardı. 1508 yılında Akkoyunlular tamamen yıkıldı. Şirvanşahlar Safevilerin egemenliği altında bir süre daha Azerbaycan topraklarını yönetmeye devam ettiler. Ancak 1538 yılında I. Tahmasp Şirvanşahlara son verdi. 1540 yılında Bakü tekrar Safevi ordusu tarafından işgal edildi. Safeviler Azerbaycan'daki Sünni halkı Şiiliğe zorladılar. Zamanla bölge halkı mezhep değiştirerek Şiiliğe geçti.

Azerbaycan toprakları 16. ve 17. yüzyıllarda sürekli olarak Osmanlı-Azerbaycan Savaşları'na sahne oldu. Şamahı, Gence ve Bakü 1580'lerde Osmanlıların eline geçti. Şah I. Abbas (1587 - 1630) döneminde Safeviler Osmanlıları yenerek Azerbaycan topraklarını tekrar geri aldılar. 1639 yılında imzalanan ve Azerbaycan'la Osmanlı Devleti arasındaki sınırları belirleyen en son antlaşma olan Kasr-ı Şirin Antlaşmasından Azerbaycan toprakları Azerbaycan'a kaldı.¹

Azerbaycan Edebiyatı, Kafkasya, Azerbaycan (Kuzey ve Güney), İran, Irak, Doğu Anadolu (Türkiye) yörelerinde yaşayan Türklerin 'Doğu Oğuzca' olarak tanımlanan Türk lehçesiyle oluşturdukları bir edebiyattır.² Böyle geniş bir alanda hayat bulan Azerbaycan Edebiyatı, her çağın siyasi ve sosyal hadiselerinin tesiri altında kalmıştır. Tezimizin konusunu teşkil eden XVI ve XVII. asırda yaşanan gelişmelerde Azerbaycan sahasının kültür ve edebiyat hayatını etkilemiştir.

1501 yılında Şah İsmail Safevî Akkoyunlu tahtını ele geçirerek Tebriz'i başkent ilan etti. Osmanlı'dan sonra ikinci büyük Türk devletini olan Safeviler 1736 yılına kadar sürmüştür. Yönetim ve orduda Türk boy beylerine üstünlük verilmesi, Azerbaycan Türkçesi'ni bir devlet diline, hatta uluslararası diplomatik münasebet diline dönüşmesi ülkenin ekonomik ve kültürel hayatına bir canlılık getirdiği gibi bilimin, sanatın ve edebiyatın da gelişmesini etkiledi. XIV. yy.da temelleri atılan millî

¹https://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan_tarihi

²Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergah Yay., İstanbul, 1994, s.17

edebiyat hızla gelişerek en iyi temsilcilerini yetiştirdi, millî vezin olan hece divan edebiyatına girdi.³

XV. yy. ortalarından itibaren Azerbaycan'ın siyasi-sosyal hayat şartları sebebiyle birçok şairin Türkistan ve Anadolu'ya giderek faaliyetlerini burada sürdürdüklerini, büyük saygı kazandıklarını görülür. XVI. yy.da bu şairlerin sayısı daha artar Hamidî, Hasimî den sonra Sürurî, Şahi, Helebi, Halilî, Hatemî, Arifî, Habibi, Matemî, Meşrebi, Anka, Muhiddin Mehmet, Kasivî, Gülsenî, Bidarî, Sehabî, Penahî, Hafız, Helife Hezeni, Hasirî, Mir Kadirî gibi meshur Azeri şairleri ise Türkiye'ye göçüp yaratıcılıklarını orada devam ettirdiler. Bu şairlerden en önemlilerinde biri İsfahan'dan 1456 tarihinde İstanbul'a gelerek Fatihin teveccühünü kazanan Mevlana Hamidi'dir. Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış şiirleri edebi kıymetlerinin yanı sıra devrin ictimai-sosyal hayatını yansıtmaları bakımından önemlidir.⁴

Bu dönemin en önemli özelliği Türkistan'da ortaya çıkan Nevaî ekolüdür. Nevaî, yazdığı eserlerin konusu, edebi ve dil özellikleri ile Azerbaycan şairlerini etkilemiştir. Bu ekolün takipçisi bazı şairler Safeviler devletinin teşekkülü üzerine Azerbaycanın kültür merkezi Tebriz'e dönmüş, bu ekolün dil ve üslubuna bağlı kalarak edebi faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Çağatay mektebi havasını Azerbaycan edebiyatına sokmaya çalışan şairleri arasında Şahkuli, Peri Peyker, Suseni, Hulki, Ziyayi gibi şairler bulunur. XV – XVI. yy.lar Azerbaycan edebiyatında karşımıza çıkan eski Çağatay – Özbek Türkçesinin sözcük ve terkipleri, bu etkinin boyutlarını göstermektedir. Hata Şah İsmail bile Dehname'sinde Çağatayca'ya yakın bir şive kullanmaya çalışmıştır.⁵

Bu devrin önde gelen bazı şairleri şunlardır:

Bu dönemde Arapça-Farsça terkipler ve sözcükler yerine eski Türkçe sözcükleri kullanan Türkçe ve Farsça divan sahibi olan Nimetullah Kışverî (? - ?) dönemin önemli şairlerindendir. Şiirlerinde Çağatay Türkçesi ve Nevai'in etkisi görülen Kışverî'nin elde bulunan üç divanından ikisinin Özbekistan'da bulması şairin Orta

³ Ahmet Pirverdioğlu, “Azerbaycan Edebiyatı”, Türkler, C. 19, Ankara 2002, s. 255, Azade Rüstemova, Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., C.VI, 2004 s.154

⁴Yavuz Akpınar, a.g.e., s.24.

⁵Ahmet Pirverdioğlu, s.255. ;Yavuz Akpınar, a.g.e., s.25.

Asya şairleri arasında da sevildiğini gösteriyor. Genellikle aşk üzerine şiirler yazmıştır. Kendinden sonra gelen şairleri, özellikle Hataî ve Fuzulî'yi büyük ölçüde etkilemiştir.⁶

Şah İsmail Hataî'nin sarayında “meliküs-şuara”, Sultan Selim'in sarayında “sultanü-şuara” adını alan Hebibî (1470-1520), gerek konu ve biçim gerekse de dil üslup açısından divan edebiyatını etkilemiştir.⁷

Azerbaycan'da ilk milli devlet olarak kabul edilen Safevîler Devleti'ni kuran, Türkçeyi devlet dili ilan eden, Türkçe yazan şairleri himaye eden ve kendisi de bir şair olan Şah İsmail Hataî (1486-1524) bu dönemdeki önemli simalardandır. Klasik divan edebiyat türünde yazdığı şiirlerde kendi dinî ve dünyevî görüşlerini ortaya koyan Hataî, hem aruz hem de hece vezninde şiirler yazmış, eserlerinin dilinin sade ve anlaşılırdır. Akpınar Hataî'nin halk edebiyatı tarzı şiirlerinin daha tatlı ve hoş olduğunu, güzel cinaslar, dil sadeliği, bedii tasvirler şairin başlıca edebi hususiyetlerini oluşturduğunu ifade etmiştir. Hatinin mesnevi tarzında yazdığı Dehname, Azeri Türkçesinde yazılan ilk mesnevilerden olması açısından önemlidir. 1506 da yazılan eser Çağatay şivesi özelliklerini barındırır. Divanından başka bir de Nasihatname'si vardır.⁸

Şah İsmail ile beraber 16. yüzyılda Azerbaycan edebiyatının en büyük Türk divan şairi Fuzulî olmuştur. Türk şiirinin tarihinde en büyük edebî mektebin kurucusu, beş yüz seneden beri yaşamakta olan edebî geleneklerin yaratıcısıdır. “Fars lafzı” ile güzel şiirlerin çokluğunu, “Türk lafzı” ile nazmı nazik yaratmanın zorluklarını söyleyen şair, Türkçe'nin güzelliklerini ortaya çıkarmak, şiirde onu Fars dili ile rekabet edebilecek bir duruma getirmek vazifesini üstlenerek bu amacına ulaşmıştır. Onun Türkçe Divanından başka Beng ü Bade, Leyla ve Mecnun, Hadikatü s-şuada, Şikayetname gibi eserleri de vardır. Fuzulî'nin eserlerinde, aşk, tasavvuf konularının yanı sıra, sosyal eleştiriye de yer verilmiştir. Fuzûlî, Balkanlardan Doğu Türkistana uzanan bütün Türk dünyasında kendinden sonra gelen Türk şiiri temsilcilerini

⁶Ahmet Pirverdioğlu, a.g.e., s.255

⁷Ahmet Pirverdioğlu, a.g.e. s.256

⁸Ahmet Pirverdioğlu, a.g.e., s.256; Yavuz Akpınar, a.g.e., 27; Azade Rüstemova, a.g.e., s.155

derinden etkilemiştir, asırlar boyunca şairler Fuzûlî sözünün sihriden, cazibesinden uzaklaşmamış, her gazeline sayısız nazire yazılmıştır.⁹

Sadıkî tezkiresi aracılığı ile hakkında bilgi edinilen Şair Emani (?-1544), Türkiye ye karşı yürütülen siyasi hareketlere katılmıştır. Kasidelerinde Şah Tahmasib ile Şah Abbas'ın fütühatları terennüm etmiştir. Koşma, geraylı, gazel, bayatı biçiminde yazılmış şiirleri ve “Devesi ölmüş garı” adlı bir manzum hikayesi, halk edebiyatı tarzında yazılmış hikaye örneğidir.¹⁰

16.yy.'ın sonlarına doğru Safevi devleti zayıflamaya başladı ve 1587 yılında I. Şah Abbas hakimiyeti ele aldı.Şah İsmail'in ardından İran gelenekleri tesiri altında kalan devleti hızla Farslaştırmaya başlamış, hatta başkenti de Tebriz'den İsfahan'a götürerek Türk yerlerinden uzaklaşmışlardır. Ayrıca Osmanlı-İran savaşları da bu dönemde ekonomik ve kültürel gelişmelerde edebiyatı etkilemiştir.

Bu devirde millî edebiyatın gelişmesinde iki esas çizgi dikkati çekiyordu. Bunlardan birincisi, Fuzûlî etkisi ile doğan klasik şiir üslubu, diğeri ise, halk edebiyatının etkisi ile doğan halk şiiri üslubu idi.¹¹ XVII. asır Azerbaycan Edebiyatı işte bu iki unsur üzerine inşa edilmiştir. Bizde iki farklı yönden gelişen edebiyatı “âşık edebiyatı” ve “klâsik edebiyat” başlığı altında bakacağız.

Âşık Edebiyatı

17.yy.'dan itibaren sözlü edebiyat yaratıcılığında bir artış görünmektedir.Bu dönemde folklor yazılı edebiyatı etkilemiştir. XVI. asırda Şah İsmail'in Sîlik propagandası için bir araç olarak kullandığı ve teşvik ettiği âşık edebiyatı, saray çevresinde tutunarak sonraki asırda daha geniş bir halk kitlesinin sempatisine mazhar olur. Bu devirde yaşamış halk şairleri arasında Hasta Kasım ve Sarı Âşık'ın ismi öne çıkmaktadır. Kasım Dede dinî-ahlakî nasihatler veren şiirleriyle, lirik koşmalarıyla, “Üstatnâmeleriyle”tanınmıştır. Sarı Âşık ise halk bayatıları ile dikkati çekerken, öte

⁹ M. Fuad Köprülü, “Azeri”, İslam Ansiklopedisi (MEB), C.II, 1979, s.118-151; Ahmet Pirverdioglu, s.255-258; Azade Rüstemova, a.g.e.;s.155

¹⁰Yavuz Akpınar, a.g.e.,27

¹¹Azade Rüstemova, a.g.e.;s.156

tarafından XVII. asırda Kerem ile Aslı, Âşık Garib, Abbas ve Gülgez gibi sırf aşkı ele alan halk edebiyatı mahsulleri de gelişme göstermiştir.¹²

Klâsik Edebiyat

XVII. asır Azerî Edebiyatı'nın klâsik edebiyat kanadı büyük ölçüde Fuzûlî etkisinde gelişme gösterir. Buna ayrıca Ali Sir Nevayî mektebinin tesirini de ilave etmek gerekir. Buradan yetişen şairler: Sâib Tebrîzî, Kavsi Tebrizi, Ağa Mesih Şirvanî, Nişat Şirvani, Mevci, Safi, Fazlı, Şakir, Mehcur, Müştak, Mirza Salih Tebrîzî ve Melik Beg Avcı gibi şairlerdir.¹³

Fuzulî'den sonra sadece Türk edebiyatını değil, Fars edebiyatını da etkileyen Saib Tebrizî (1601-1676) devrinde “Melik-üs Şuara” adını almıştır. Saib Tebrizî'nin Farsça ve Türkçe divanları dışında “Kandaharnâme” adlı tarihi mesnevisi “Mahmud ü Ayaz” adlı mesnevisi biliniyorsa da bunlar kayıptır. Yüz yirmi bin beyitlik Divanı ve 800 şairden derlediği 25000 beyitlik “Sefine-i Saib (Beyaz)” adlı bir mecmuası vardır. Saib Tebrizi ayrıca şiire “Sebk-i Hindî” (Hint Uslûbu)’yi getirmiş gazellerine öğretici bir yön kazandırmıştır. Azerî Türkçesi ile yazdığı şiirlerden sadece 18 gazeli ele geçebilen Sâib’in şiirlerinin çoğu Farsça’dır. Bununla beraber Sâib, Anadolu sahasında da şiirleri ile oldukça çok sevilmiş ve Osmanlı şairleri tarafından şiirlerine nazireler yazılmıştır. Farsça yazdığı eserlerde Nizami’nin, Türkçe şiirlerinde ise Fuzûlî’nin geleneklerinin takipçisi olmuştur.¹⁴

Orta asır tezkirecilerinin verdikleri bilgiye göre; edebî mirası yüzbin beyitten fazla olan Mesihî de, lirik şiirleri ile birlikte “Dane ve Dam”, “Zenbur ve Esel”, “Verga ve Gülşah” gibi menzum roman niteliğinde olan mesnevileri ile tanınmıştır. İlk iki mesnevi şimdiye kadar elde edilmemiştir. Geleneksel bir konuyu islediği eseri Varka ve Gülsah’ın konusu özü itibarıyla Arap folkloruna bağlıdır.¹⁵

Bu dönemde Divanı bulunan Alican Gövsî Tebrizî'nin bir aşk şairi olduğu bilinmektedir. Divanı tam olarak neşr edilmemiştir. Kavsi’nin gazellerinde duygusal tesir gücü kuvvetlidir. Şiirlerinde halkın söz hazinesinden geniş ölçüde yararlanmıştır,

¹²Yavuz Akpınar, a.g.e.,28-29.

¹³Azade Rüstemova, a.g.e.,s.155; Yavuz Apınar, a.g.e.,29.

¹⁴Azade Rüstemova, “*Azerî(Doğu Oğuz) Sahası XI-XVIII Yüzyıllar*”, Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, C.6, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2004, s. 475

¹⁵Yavuz Akpınar, a.g.e., s.30; Azade Rüstemova, a.g.e.;s.156

atasözleri ve deyimleri de şiirlerinde kullanmıştır. Kavsî, özellikle gazellerindeki sadelik, âhenk ve canlılık XVII. asır Azerbaycan edebî dilinin gelişme tarihinde önemli bir merhale olarak kabul edilmektedir.¹⁶

Melik Bey Avcı'nın 63 gazelden ibaret küçük bir Türkçe divanı eldedir. Fuzulî ve Nevaî tesiri şiirlerinde görülür.¹⁷

XVII. yy. şiirinin başka bir özelliği, halkın tarihi, çağdaş siyâsî ve manevî durumu, yaşam zorlukları, bağımsızlığı ve özgürlüğü uğrunda mücadelelerine ilişkin sosyal konuların edebiyata konu olmasıdır. Saray geleneklerinden uzaklaşmaya başlayan divan edebiyatı halka biraz daha yaklaşıp günlük hayattan alınan konuları ve sosyal-politik olayları mesnevi, tarihi manzume, manzum hikâyelerde ele almıştır. Eserlerin diline canlı halk dilinden sözcük ve deyimler, atasözleri girmiş, kahramanlar halktan seçilmiştir.

Tezin konusu olan şair Fedaî ve “Bahtiyarname” adlı mesnevisi de yukarıda saydığımız özellikleri taşımaktadır. Fedaî geleneksel Nizamî konularından uzaklaşarak “Sindbadname” tipinde macera konusunu işlemiş, edebiyata tüccar, esnaf, denizci gibi sıradan insanları getirmiştir.

Bu dönemde yaşayan şairlerden biri de Muhammed Emanî'dir.(1536-1610) Klasik şiir örnekleri dışında ‘Devesi Ölmüş Karı’, ‘Tiryekçi’, ‘Hatami Tai ve Garip’ gibi manzum hikâyeler kaleme almıştır.¹⁸

¹⁶ Azade Rüstemova, a.g.e., s. 477-478

¹⁷ Yavuz Akpınar, a.g.e., s. 31

¹⁸ Azade Rüstemova, a.g.e.,s.156

I.BÖLÜM

FEDAI'NİN HAYATI, EDEBİ KİŞİLİĞİ VE “BAHTİYÂR- NÂME” ESERİ HAKKINDA

1.1.Fedâî'nin Hayatı

Fedai Tebrizi 16.yy. Klasik Azerbaycan edebiyatının önemli temsilcilerinden biridir. Klasik kaynaklarda onun hayatıyla ilgili herhangi bilgi yoktur. Orta asır kaynaklarında şair hakkında yegane bilgiye Şah İsmailin oğlu, Fedai'nin çağdaşı olan Sam Mirze'nin “*Töhfé-yi Samî*” tezkiresinden ulaşılabiliyor. Bu göre Sam Mirze, Fedai'nin Tebrizin nüfuslu simalarından olduğunu, 1550 yılların da bile güzel şiirlerin şairi olarak tanındığını yazmıştır.¹⁹ Tuhfe-yi Sâmi tezkiresinde Fedâyî Tebrizî hakkında verilen bilgi şu şekildedir:

Mevlâna Hâce Fedâyî-yi Tebrizî, Tebriz “hâce-zâdelerinden” olup, güzel karakter sahibiydi. Bu matla' ve makta beyit ona aittir:

Mordem ez hasret vân şûh bema ram neşod
Can benâkâm şod ve hâsel ez u kâm neşod

Tâ be bednâmîm ez ıış ber âmed nâmî
Çe belâhâ ke nesîb-i men bednâm neşod

Fedai'nin, Sam Mirze'nin tezkiresinde yer alan ifadesine göre şairin Tebrizli olduğu anlaşılsada, başka bir kaynakta bu bilgiyi doğrulayacak bulguya rastlanmamıştır. Bahtiyar-name üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Gulam Memedli eserde geçen bazı kelimelerden hareketle; şairin yalnız Şirvan'a özgü olan néyşe, nüşün sözleri Tebriz'de kesinlikle konuşulmadığı, Tebrizlilere mahsus olan bilesine, bilesince(özüne, yanınca) gibi sözlerde Şirvan'da rastlanmadığını belirterek

¹⁹ E. Seferli, H. Yusifov, *Gedim ve Orta Esirler Azerbaycan Edebiyatı*, Maarif Neşr., Bakı-1982, s. 298.; Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Nizami adına Edebiyyat İnsititutu, **a.g.e.**; 3.C. , s.512,Bakı-Elm-2009

Fedai'nin Tebrizli mi yoksa Şirvanlı mı olduğuna dair bazı varsayımlarda bulunmuş, fakat kesin bir yargıya varamamıştır.²⁰

Şairin uzun müddet Tebriz'den uzakta, Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde yaşamış olduğu ve ömrünün son çağlarında doğduğu yere dönmüş olduğu ifade ediliyor.²¹Bizde“ Töhfé-yi Samî tezkiresindeki bilgiden, Bahtiyarname'de farklı iki yöreye özgü kelimelerin kullanılması ve de hikayenin Farsça nüshasında olan hadiselerin Halep'ten Şirvan'a taşınmasından yola çıkarak, Fedai'in nereli olabileceğine dair bir tahminde bulunarak, Fedai'in Tebriz'de doğmuş olduğu, memleketinden uzakta olduğu bir dönemde ise Şirvanda ikamet ettiği ve bu sırada eseri yazmış olduğudur.

1550-1561 yılları arasında yazılan Tuhfe-yi Sâmi tezkiresinde, ismi geçen Fedâyî mahlaslı üç şairden hangisinin Bahtiyâr-nâme yazar olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Ama, Bahtiyâr-nâme mesnevisinin varlığı bundan bir kaç yüz yıl önce Fedâyî tahallüslü bir şairin yaşadığını kanıtlıyor.²²

1.2.Fedai'nin Edebi Kişiliği ve Eserleri

Elde olan edebi kaynaklar onun gençlik yıllarından beri şiir yazdığını, Farsça ve Türkçe kaliteli eserleri ile döneminin liyakatlı ediplerinden biri olduğunu yazar. Azerbaycan edebiyatında “Bahtiyar-name” mesnevisiyle bilinen şairin birde “Divanı” olduğundan bahsedilmiştir fakat bu eser elde yoktur.

Petersburg'taki Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nde V-306 numaralı bir mecmuada Fedai mahlaslı şaire ait şiirler bulunmaktadır. 6459 beyitlik Türkçe şiirlerin yer aldığı bu yazma, 958/1551 tarihinde Receb ibn Hâce Muhammed tarafından istinsah edilmiştir (vr.11'a). Ne yazık ki söz konusu beyitlerin hangi Fedai'ye ait olduğu da açık değildir.

Fedai'nin edebi kişiliği ve poeziyası ile ilgili olarak; klasik Azerbaycan şiirinin önemli şairleri olan Hakani, Nizami, Nesimim ve Fuzuli gibi temsilcilerinin gelenekleri üzerine doğmuş ve yetkinleşmiştir. Şairin edebi hayatı lirik şiirle

²⁰ G. Memmedli,a.g.e.,s.4-6

²¹ Azerbaycan Milli İmler Akademisi Nizami adına Edebiyat Ensititüsü, **a.g.e.**; 3.C., s.512.

²² G. Memmedli,a.g.e.,s.4-6

başlamış ve bütün hayatı boyunca bu sahada şiir yazmıştır. Muhabbet mevzulu şiirleri çok içten ve samimidir. Fedai de selefleri olan özellikle Nizami, Fuzuli gibi lirik kahramanın psikolojik durumunu ve onun yüreğini harekete geçiren ruhi süreci çok net, inandırıcı bir biçimde şiirlerinde işler. Duygulu ve hisli söyleyiş biçimi Fedai'nin lirikasında da karakteristik niteliktedir. Aşkın muhtelif renklerini, sevinç ve keder anlarını Fedai zarif, ince nüanslarla yorumlamaya çalışmış sanatkarlardandır.²³Fedai'in şiirleri içerisinde sufi ideolojisi, hususen de hurufilik ile örtüşen dizeler vardır.²⁴

*Aşiqi məst eyləsə, vadiyi-vehdet eylər,
Badəyi-gügün anı məsti xumar eylər,
Zərreyi-hikmət mənəm, zərrəşəm Xaliqin,
Vardan o var eyləmiş, yoxdan o var eyləməz.*

1.3. Fedai'nin Bahtiyârname Mesnevisi

Fedai, Azərbaycan ve İran Türk edebiyatı tarihinde “Bahtiyârname” adlı mesnevîsi ile tanınmaktadır. XVI. asrın sonu XVII. başında yazmış olduğu kabul edilen “Bahtiyârname” geleneksel ve bilinen bir konuda yazılmış olmasına rağmen kendine özgü nitelikleri olan, Klasik Türk edebiyatı içinde ahlaki amaçla yazılmış Azərbaycan sahası mesnevilerindendir.

Eserin el yazması, Tebriz'de Hacı Muhammet Ağa Nahcivanî'nin kütüphanesinde bulunmaktadır. Nestalik hatla yazılan eser, 126 varak, 16 satır, Avrupai kağıt ve deri ciltten oluşmaktadır. Eser 15,5x21,5 cm ebadındadır. No: 3052 .²⁵ Bu yazma eserin metni siyah mürekkep yazılmış ve başlıklar Farçadır. Ayrıca Memmedli yazma hakkında bize bilgi verirken eserin cildinin olmadığını ifade etmiştir.

Mesnevi nazm şekli ile kaleme alınan eserlerde “Sebeb-i Telif” veya “Hatime” kısmı yer alır ve bu bölümlerde eserlerin şairi veya müstensih hakkında bilgi verilir. Fakat, Fedâyî'in mesnevisininbaşından bir kaç sayfa, ortasından bir sayfa ve sonundan da bir kaç sayfa düşmüştür. Bu sebeptendir ki kitabın kim tarafından,

²³Azərbaycan Milli Elmlər Akademisi Nizami adına Edebiyyat İnstitutu,a.g.e.,s.513

²⁴Azərbaycan Milli Elmlər Akademisi Nizami adına edebiyat İnstitutu,a.g.e.,s.513

²⁵M.N. Çınarcı, *Tebriz Milli Kütüphanesinde Bulunan Türkçe El Yazmalarına Ek*, The Journal of Academic Social Science Studies, 2009, s.67

nerede ve hangi tarihte yazıldığını tesbit etmek mümkün olmamıştır. Yalnız şairin mahlasının Fedâyî olduğunu eserin iç hikâyelerinde şairin kendine hitap etmesinden anlaşılmaktadır.²⁶

1945 yılında bu el yazması eser Gulam Memmedli tarafından önce Arap alfabesi ile daha sonra da kiril alfabesi ile Bakü'de neşredilmiştir. G.Memmedli Farsça örneğinden yola çıkarak eksik yerleri tamamlamıştır. Memmedli, Fedai'nin dilini ve üslubunu korumak, eserin kendine has dokusunu bozmamak maksadıyla bir çok söz eserde olduğu gibi korunduğunu belirtir. Mesela neyşə- nə üçün, qamu-hamı, xaçan-haçan, nə vaxt, bilməzəm-bilmərəm, nüşün-nə üçün, nətdi-nə etdi, ayıtdı,yaxud eytdi-dedi, varmı ola- varmıdır vs.²⁷

Fedaî, “Bahtiyârname” adlı eserini, ana dili ile yazmış, Arapça ve Farsça kelime ve terkipleri fazla kullanmamıştır. Aslında ele alınan mevzu girift, kapalı bir anlatımı kaldırmaz. Şairin amacı sanat yapmak değildir.

Şair ahlaki, toplumsal-sosyal hayata dair inandığı fikirlerini anlatmak için deyimlerden ve ata sözlerinden faydalanmıştır. Mesela: “Olur qora vâli sıbr ilə halvası” “özüm öz ayağıma təşə vurdum”, “Komaçi quyruğu tapşırdı itə” gibi.²⁸Böylece Fedaî, Türk diline büyük hizmet vermiştir.

Fedai dil üslup özelliğinden ötürü 17.yy.şairleri içinde değerlendirilir. Edebiyatta klasik şiir üslubunun Fuzûlî ekolünün takipçileri içinde gösterilen Fedai yaratıcılığında lirizm esas yer tutsada, epik eserlere, mesnevi ve manzum hikayelere ilginin arttığı bir zamanda ²⁹şair buna kayıtsız kalmamış ve geleneksel, bilinen bir mevzudan aldığı ana konuyu temele alarak, yaşamış olduğu zamanın önem arz eden mevzularını iç hikayelere yerleştirerek yeni bir eser meydana çıkarmış olduğunu görülür..

Fedai'nin hikayesi Sinbadname ve kendisinden önce anlatılan ve yazılan diğer Bahtiyarnamelere kuruluşça benzer yani çerçeve hikaye tekniği ile yazılmış olup kendi silsilesinde olan sözlü ve yazılı diğer Bahtiyarnameler'in tekrarı değildir.

²⁶ G. Memmedli, a.g.e., s.4-6

²⁷ G. Memmedli, a.g.e., s.4-6

²⁸ G.Memmedli, a.g.e., s.4-6

²⁹ Vilayet Muhtaroglu, *Türkiye Dışındaki Türk Edeyatı Antolojisi (Azerbaycan Edebiyatı)*, Kültür Bakanlığı Ankara, 1993

Fedai, asıl hikayede olan hadiselerin başladığı yeri değiştirmiş, Azerbaycan'a getirmiştir. Mesela Halep'te olan hadiseleri o, Şirvan'a taşımıştır. Hikayenin yerlerini ve kahramanlarının adlarını değiştirerek, kendi istediği gibi düzenlemiştir.³⁰

Bu manzumede, 16. ve 17.yy. da Azerbaycan topraklarında yaşanan siyasi sosyal hadiselerin edebiyata olan yansımalarını görüyoruz. Bu yüzyılda yaşanan celali isyanları, halkın elinden varını yoğunlu alan adaletsiz idareciler ve toprak beylerinin kendi aralarındaki çarpışmaları Fedai'nin eserinin asıl meyzusunu teşkil eder. Şair yaşadığı çağın hayat şartlarını, yapılan haksızlıkları, zulmü ve rüşvet karşısında ezilen insanları inandırıcı bir şekilde gözler önünü sermiştir.³¹

Fedai, hiçbir suçun cezasız kalmayacağını er geç suçluların bedel ödeyeceklerini gösterir. Bahtiyarname ile birlikte şair, Azerbaycan şirine adaletli hükümdar karakterini getirmiştir. Bu kahramanların yönetimi ele alarak ülkeyi adaletle idare etmesi, zulmü, haksızlığı ortadan kaldırması divan edebiyatında yeni bir çizginin başlangıcı olmuştur.³²

Fedai'ye kadar romantik üslubun etkili olduğu Klasik Azerbaycan şiirinde, realist tasvirlerle çok az başvuruluyordu.Fedai'nin "Bahtiyarname"sinde ise romantik tasvirler ile birlikte realizmin etkisi kendini daha çok hissettirir."Bahtiyarnamede şairimiz hayatı ve insanları olduğu gibi bize gösterir, Fedai'nin kahramanları ya iyidir ya da kötüdür.³³

Bazı Karakterleri tahlil ederek dönemin insan suretlerini daha yakından tanımış olacağız Azadbeht hikayenin esas kişilerinden biridir. Zayıf karakterli, sürükli av avlayıp, şarap meclislerinden çıkmayan biridir. O, bu şekilde yaşayarak ülkesini vezirlerinin eline bırakır. Bir süreliğine tahtını kaybeder. Sonraları tahtına kovuşsa yine etrafında menfaat sahibi kişiler toplanır. Bütün idareyi onlara verir ve nerdeyse bilmeyerek olsa dahi kendi oğlunun canına kıyacak hale gelmiştir.

Diğer sultanlarda Azadbehten farksızdır. Behtazima'nın ülkesi düşman tarafından istila edilir. Malı mülkü elinden gider başına türlü talihsizlikler gelir.

³⁰ G. Memmedli, a.g.e s.4-6

³¹ Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Nizami adına Edebiyyat İnstitutu, a.g.e., s.513

³² Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Nizami adına Edebiyyat İnstitutu, a.g.e., s.521

³³ Azerbaycan Milli Elmlər Akademisi Nizami adına Edebiyyat İnstitutu, a.g.e., s.521

İlanşah ise önceleri adil bir hükümdar olsa da sonraları vezirlerinin elinde bir kuklaya döner, dostu olan Butamamı suçsuz yere mahveder.

Bahtiyarın söylediği beşinci hikayenin (Behtiyarın Dadbin sergüzeştini nağıl etmesi) kahramanı Dadbin zalimlikte diğer karakterlerden farklı değildir. Yıllar boyu kendisine hizmette bulunmuş Ruzubexti katledip, malına el koymuş ve zorla kızıyla evlenmiştir. Sonrada veziri Karide'nin iftiralarına inanarak kızı sokağa atmıştır.

Sabır ise bir köylüdür, Köyüne vergi toplamak için gelen kişiyi köy sakinleriyle birleşerek yaralarlar. Bu durumdan haberdar olan sultan köy halkına karşı baskıyı daha da artırır. Baskıyla karşılaşanlardan biride Sabir'dir. Eserde Sabir şahsinde umumileştirilmiş bir karakterdir. O zulme maruz kalan halkı temsil eder.

Şair Azerbaycan epik şiir tarihine müspet kadın karakterleri de getiriyor. Beşinci hikayenin kadın kahramanı vezirin kızı aklın ve güzelliğin timsalidir. (Xəcə Həsən Bəzirqanın hekayəsi) de Hacı Hasanın karısı yıllar boyu kocasının yolunu bekleyen sadakatli bir kadındır. Sabir'in eşi de kocasının iyi gününde de kötü gününde de kocasının yanındadır. Şair eserde kötü niyetli kadınlarında varlığından bahsediyor, bize onların şer ve zulmetin sembolü olarak tasvir ediyor.

1.4. Bahtiyâr-Nâme Hikayesinin Kaynağı

Doğu Edebiyatında “On Vezir Hikayesi” olarak bilinen günümüze farklı dillere çevrilmiş nüshalarıyla gelen Bahtiyar-name, Türk edebiyatında da önemli bir yere sahiptir. Çerçeve hikaye tekniği ile yazılan, ahlaki bir amaç taşıyan bir nevi ped-name özelliği gösteren bu eser hem mensur hem de manzum olarak kaleme alınmış olup günümüze ise her iki şekilde ulaşmıştır.

Çerçeve tekniği ile yazılmış bu tür metinlerde merkezde yer alan bir ana olay ve bu ana olay ile ilişkili gelişen iç hikâyeler bulunmaktadır. Okuyucuya verilmek istenen mesaj bu iç hikâyelerden hareketle ana hikâyelere bağlanır. Anlatıcı, kullanılan bu teknikle bir çok hikâyeyi art arda anlatma imkânı bulmakta, dinleyicide bir sonraki hikaye için merak duygusu uyandırarak anlatıma süreklilik kazandırmaktadır.³⁴

³⁴Gülşah Gaye Fidan, “Sindbâd-nâmelerden Hareketle Çerçeve Hikâye Geleneğinde

Çerçeve hikaye tekniği ile yazılmış olan, Binbir Gece Masalları, , Sindbâd-nâme, Kırk Vezîr Hikâyeleri, Kelile ve Dimne, Tûtî-nâme ve Binbir Gündüz Masalları gibi Bahtiyâr-nâmeler`de çerçevesinin içine farklı vakalar eklenmiş ama burada hikayeler esas hikayeden bağımsız değil, ana hikayeye sıkıca bağlı tek hikayeden ibarettir.

Genel itibariye çerçeve hikâye tekniği ile oluşmuş hikayeler muhteva yönünden bir birinden pek farklı değildir. Aşağı yukarı aynı konular işlenmiştir. Görülen farklılıklar hikaye yazarların yaşadıkları devir ve o devrin esere yansıyan dil ve üslup özellikleridir.

Doğu edebiyatında “On Vezir Hikâyesi” diye bilinen, günümüze çeşitli dillere tercüme edilmiş rivayetleri gelen Bahtiyâr-nâme, ilk kez Sasaniler zamanında Pehlevice kaleme alınan edebi bir eserdir.Bahtiyâr-nâme’in Pehlevice aslı günümüze ulaşmadığı için hikayenin kaynağı net olarak tespit edilememiştir. Ancak çoğu doğubilimciler,bazı varsayımlarda bulunarak hikayenin menşinedair farklı fikirler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan en yaygın olanı ise Sasaniler devrinde Pehleviceye çevrilen Sindbâd-nâme’den tercüme edildiği ya da uyarlandığıdır.³⁵

Bahtiyâr-nâme’in (On Vezir Hikayesi) kaynağının Sindbâd-nâme olduğunu kabul eden Comperettive Basset, bu hikayelerden örnekleri karşılaştırmalı bir şekilde incelemişler, aralarındaki benzerleri ortaya koymuşlardır.İki hikaye arasındaki benzerliğin birkaç hikaye ile sınırlı olmadığı, her hikayede bu benzerliklerin görüldüğünü ve böylece bu hikayelerin birbirinden bağımsız ele alınamayacağını belirtmişlerdir.³⁶

Fuat Köprülü, Bahtiyâr-nâme’yi Sindbâd-nâme’in Müslüman yazarlarca yazılan İslami versiyonu olarak görmektedir.³⁷

Metinlerarasılık: Tûtî Hikâyesi Örneği” Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, S. 8, İstanbul 2012,s.75.

³⁵Muhammed Ruşen, *Lümatü’s Sirac Li Hazreti’t Tac (Bahtiyâr-nâme)*, çev. Betül Bilgen- Abdüsselam Bilgen T. C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994, s. IX;

³⁶Muhammed Ruşen, a.g.e., s. XXXV. M. Ruşen kitabında Noldeke’nin makalesine(on vezir hikayesi, özellikle de onun eski metni ve tashih edeni hakkında) yer vermiştir. Bu makaleden alınan bir kısımdır.Makalede hikaye ‘On Vezir’ adıyla geçer.

³⁷Fuat Köprülü,“*Bahtiyâr-nâme*”,İslam Ansiklopedisi, C.2, Milli Eğitim Basımevi,İstanbul,1979

Said Nefisî ise farklı bir varsayımda bulunarak hikayenin kaynağını Şehnâme'ye dayandırmaktadır. Nefisî, Bahtiyâr-nâme'in de Rüstem-nâme, Sâm-nâme ve Behrâm-nâme gibi Şehnâme'deki küçük hikâyelerden türetildiğini belirtmektedir.³⁸

Bahtiyâr-nâme 'nin aslının ilk defa hangi yüzyılda ve hangi dilde yazıldığı dair kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Köprülü, Bahtiyâr-nâme 'nin günümüze ulaşabilen en eski Farsça nüshalarından yola çıkarak bu hikayenin ilk defa Farsça kaleme alındığı düşüncesindedir.³⁹ Ancak bazı araştırmacılar Pehlevi diliyle yazıldığı kabul edilmektedir. Buna gerekçe olarak da çerçeve hikaye tekniği ile yazılan ve Pehleviceye tercümü edilen diyer hikayeler gibi Bahtiyâr-nâme'in de Samaniler devrinde yazılmış olması gösteriliyor.⁴⁰ Bahtiyâr-nâme'nin hangi yüzyıl ürünü olduğu konusu kesin olarak bilinmemektedir. Pehlevi dilinde yazılan Bahtiyâr-nâme'inaslı elde olmadığı için Farsça ve Arapça versiyonlarının hikayenin aslı kabul edilen Pehlevice tercümesi ile muhteva bakımından ne derece örtüştüğünü tespit etmek imkansızdır. Fakat Tokmak'a göre en eski Farsça Bahtiyâr-nâme nüshası olan Lümatü's-sirâc li hazreti't-tâci, Avfi'nin Cevâmi'u'l-hikâyâtı 'nda bulunan (36-44) Bahtiyâr-nâme hikâyeleriyle karşılaştırmak mümkündür.⁴¹

Zebihullah Safa tarafından 1966 yılında yayımlanan ve Şemseddin Muhammed Dekayiki-yi Mervezi'ye isnad edilen ve günümüze ulaşabilen en eski Bahtiyâr-nâme rivayetlerinden birisi 12. yy. sonları ile 13. yy. başında kaleme alınmıştır. Safa, Sindbâd-nâme, Kelille ve Dimne gibi Bahtiyâr-nâme'ninde 10.yüzyılda Samaniler devrinde Pehleviceden Arapçaya ve Arapçadan Farsçaya çevrildiği görüşündedir. 10. yüzyılda çevrilen bu Arapça ve Farsça Bahtiyâr-nâmeler hakkında elde araştırmacının verdiği bilgiler dışında bir kaynak olmadığı gibi bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Safa bu ilk Farsça çevirinin dilini ise ,eserin tercüme edildiği Samaniler devrin nesir özelliklerini uygun sade ve akıcı olduğunu belirtir. Araştırmayıcıya göre

³⁸ Günay Çatalkaya, “16.Yüzyıl Azerbaycan Şairlerinden Fedai ve Bahtiyar-name Mesnevisi (İnceleme Çeviri Yazısı), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, s.3

³⁹ Fuad Köprülü, a.g.m., s. 16.; Muhammed Ruşen, a.g.e., s. IX.

⁴⁰ A. Naci Tokmak, *Bahtiyâr-nâme*, DİA , İstanbul, 1991, C. 4, s.524-525; Muhammed Ruşen, a.g.e., s. IX.; Gulam Memmedli, “*Fedai'nin Bahtiyarname*” mesnevisinin neşri “Eser Hakkında Bir Neçe Söz” Şark-Garb, Bakü, 2004, s. 4.

⁴¹ A. Naci Tokmak, a.g.m., s.524-525.

Bahtiyâr-nâme'nin farklı rivayetlerinin ortaya çıkması ve üslubunda görülen değişiklikler sonraki yüzyıllarda oluşmuştur.⁴²

Günümüze ulaşan en eski Arapça Bahtiyâr-nâme çevirisi Acâibü'l-baht fî kıssati'l-ihdâ ve'laşer vezîrân mâ cerâ lehüm ma'a İbni'l-Mülki'l-Âzâdbaht adını taşımaktadır.⁴³ Bahtiyâr-nâme'nin Farsça en eski versiyonlarından biri olarak kabul edilen ve Türkçe Bahtiyâr-nâmeler'in de kaynağı olan eser Lümatü's-sirâc li hazreti't-tâc adlı tercüme eserdir. Bu eserin giriş bölümünde mütercim Bahtiyâr-nâmehikâyesinin aslında olan ibarelerin anlaşılmadığı ve bu nedenle esere ilgi gösterilmediğini söyleyerek Bahtiyâr-nâme'yi neden tekrar ele aldığını belirtmiştir. Ayrıca mütercim, eserin aslının Bahtiyâr-nâme olduğunu belirterek ismini değiştirip bu esere Lümatü's-sirâc li hazreti't-tâc adını verdiğini de ifade etmektedir.⁴⁴ Fakat mütercim ne kendi kimliği ne de eserin yazılma tarihi hakkında ve yine "Bahtiyâr-nâme'nin aslı" diye ifadeettiği eserin aslının kim tarafından yazıldığına dair bilgi vermemektedir.

Lümatü's-sirâc li hazreti't-tâc secili bir üslupla yazılmış olupsanatlı nesrin örneklerindendir. Safa eserin 12.yüzyıl sonlarında yazılmış olduğunu belirterek aynı yüzyılda İran'da yaygın bulunana Zâhiri el-Semerkandi'nin Sinbad-name'si ile Sa'deddin Veravi'nin Merzuban-namesin'de görülen süslü sanatlı üsluba benzediğini vurgulamıştır.

Lümatü's-sirâc li hazreti't-tâc 'ın yazıldığı yüzyıl, ithaf edilen kişi ve müellifi ile ilgili kesin bir bilgi yoktur. Fakat araştırmacılar eserden, hikayenin çağdaşı olabileceğini düşündükleri yazarların eserlerinden yola çıkarak farklı varsayımlarda bulunmuşlardır.

Lümatü's-sirâc li hazreti't-tâc ismini taşıyan Bahtiyâr-nâme'nin müellifi hakkındaki görüşler kesinlik kazanmamıştır. Fuat Köprülü, Bahtiyâr-nâme'ği iki nüsha olarak değerlendirmiş, ilk nüshanın 12.yüzyılda Mervli Dekaki tarafından Farsça secili bir nesirle yazıldığını belirterek buna kaynak olarakta Avfi'nin Lübabül-elbab adlı

⁴²Muhammed Ruşen, a.g.e., s. XIII.

⁴³A. Naci Tokmak, a.g.m., s.524-525

⁴⁴A. Naci Tokmak, a.g.m., s.524-525

tezkiresini göstermiştir.⁴⁵ Köprülü ikinci nüshanın Tâceddîn Mahmūd b. Muhammed Abdulkerîm adına yazıldığını müellifine ilişkin ise eserin adından hareketle yazarın Siraceddin ismi veya unvanı olabileceği varsayımında bulunmuştur.⁴⁶

Lümatü's-sirâc li hazreti't-tâc ile ilgili en yaygın ve kabul edilen görüş ise tercümenin 12.yüzyıl sonu 13.yüzyılın başında Tâceddîn Mahmūd b. Muhammed Abdulkerîm adına yazıldığı ve Şemseddin Muhammed Dekâyikî'ye ait olduğudur. Z.Safa, yayınlamış olduğu Dekâyikî'ye ait Râhatü'l-ervâh fi sürûri'l-mifrâh: Bahtiyâr-nâme eserinin önsözünden ve Avfî'nin Lübabül-elbab tezkiresinde verdiği bilgilere dayanarak eserin Dekâyikî'ye ait olduğu konusunda hiçbir kuşku duymadığını belirtmiştir.⁴⁷

Lümatü's-sirâc li hazreti't-tâc'ın Farsça nüshaları üzerinde çalışan M. Ruşen ise Bahtiyâr-nâme'nin Z.Safa'nın ileri sürdüğü gibi Şemseddin Muhammed Dekâyikî'ye ait olmasının bir çok bakımdan kuşkulu ve düşündürücü gördüğünü ifade etmiştir.⁴⁸ Aynı zamanda 1295 yılına ait olan ve 15. yüzyıldan sonra istinsah edilmiş Bahtiyâr-nâmeler'in de Dekâyikî'ye ait olabileceğini gösterecek bir ipucuya rastlamadığına dikkati çeker. Ruşen ayrıca eldeki Bahtiyâr-nâme nüshalarının Dekâyikî'ye ait olduğu konusunda bir bilgi bulunmadığını şöyle ifade etmektedir: “Leiden Kütüphanesi nüshasındaki başlık sayfasının fotoğrafında, değerli okuyucunun bizzat görebileceği gibi, kitabın silinmiş olan kısmındaki yazar adının Şemseddîn Muhammed Dekâyikî-yi Mervezî'ye benzer bir tarafı yoktur, ya da o kısımda böyle bir ismin sığabileceği ölçüde boşluk bulunmamaktadır. Yalnızca söze başlarken kendi memduhunun adına övgüler dizerek adından bahsetmiştir.”⁴⁹

Lümatü's-sirâc li hazreti't-tâc ismini taşıyan Bahtiyâr-nâme'nin müellifi hakkında farklı görüşler olduğu gibi eserin yazıldığı tarih ve ithaf edilen şahsın kimliği konusunda da kesin bir sonuca varılamamıştır.

⁴⁵Fuad Köprülü, a.g.m., s. 16-17; F.Köprülü Dekaki'nin “Sinbad-name” hikayesini de tercüme ettiğini ve onu da Bahtiyâr-nâme ile aynı üslupta yazdığını makalesinde vurgulamıştır. Bunu da Avfî'nin Lübabül-elbab adlı eserine dayandırmaktadır.

⁴⁶Fuad Köprülü, a.g.m., s. 16-17

⁴⁷Muhammed Ruşen, a.g.e., s. XIV.

⁴⁸Muhammed Ruşen, a.g.e., s. XIV.

⁴⁹Muhammed Ruşen, a.g.e., s. XXIV.; Eserde ithaf edilen kişiyi “Horasan oğullarının övünç kaynağı, Maverâün nehrinin en cömert kişisi olan Kerim oğlu Kerim Muhammed b.Abdulkerim... yüce makamına yöneldim.” Diye geçer.

Köprülü ikinci nüshanın Tâceddîn Mahmûd b. Muhammed Abdulkerîm adına yazıldığını bu kişinin Semerkant emiriolduğunu ifade ettikten sonra bu şahsın kimliği ve yaşadığı devri dikkatte alarak adıgeçen nüshanın 1203/1204 yıllarında yazıldığı ihtimalini öne sürmektedir. Ruşen memduhun Horasan'dan Maveräu'n-nehir'e gelen, defterdarlık görevinde bulunduktan sonra vezirlik makamına kadar yükselenTâceddîn Mahmûd b. Muhammed Abdulkerîm adına yazıldığına kesin gözüyle bakmaktadır.Yazar ayrıca bu kişinin devrin meşhur şairlerinden Sûzenî-yi Semerkandî ile Reşideddîn Vatvat'ın methine mazhar olduğunu ifade ederek eserin yazılma tarihini bu kişilerin yaşadığı dönemden hareketle muhtemelen 12. yüzyılın son çeyreği olarak vermektedir.⁵⁰ Z. Safa ise bu kişinin Sulatan Muhammed Harzemşahın emriyle öldürülen Karahanlı hükümdarı Nusreteddîn Kılıç Arslan Han Osman b. Hasan'ın son vezirlerinden biri olduğunu öne sürerek eserin 12. Yüzyılın son çeyreğinde yazıldığını tahmin etmektedir.⁵¹

Sonuç olarak Avfî'nin 'Lübâbü'l-elbâb' eserinden hareketle, 'Lümatü's-sirâc li hazreti't-tâc' adı verilen nüshasının Avfî'nin çağdaşı olan Dekâyikî tarafından yazılmış bir Bahtiyâr-nâme olup olmadığı konusu kesinlik kazanmasa Avfî'nin eserinden hareketle Dekâyikî'ye atfedilen bir Bahtiyâr-nâme olduğu söylenebilir.

Nesirle yazılmış Bahtiyâr-nâmeler'in yanı sıra manzum ve mesnevi biçiminde yazılmış Bahtiyâr-nâmeler de mevcuttur.Günümüze ulaşan ilk Farsça Bahtiyâr-nâme mesnevisi 15.yüzyıldan kalmadır.Bu manzum eser Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah (1437-1467) devrinde yaşayan Penahi mahlaslı bir şaire aittir.⁵² Bu mesnevi hikayenin Arap varyantına uygun yazılmıştır.⁵³Bu Farsça Bahtiyâr-nâme günümüze ulaşan bir nüshası Molla Fethullah-i Hemedânî isimli bir müstensih tarafından istinsah edilmiştir. Şairi bilinmeyen başka bir Farsça Bahtiyâr-nâme mesnevisi de 1610 yılında yazılmıştır.⁵⁴ Farsça yazılmış bir diğer manzum yazmada Azerbaycan Milli İlimler Akademisinde Elyazmaları Enstitüsü'nde No: B-5703 de kayıtlıdır.

⁵⁰Muhammed Ruşen, a.g.e., s. XIX. , XXIV.: Sûzenî-yi Semerkandî ile Reşideddîn Vatvat'ın divanlarında vezir Taceddîn'den dört defa bahsedilmiştir.

⁵¹Muhammed Ruşen, a.g.e., s. XIX.

⁵²Muhammed Ruşen, a.g.e., s. XXI.

⁵³Gulam Memmedli, a.g.e., s. 4. ; Penâhî hakkında yeterli bilgi yoktur. G.Memmedli, Penâhî'nin aynı adlı mesnevisi üzerinde çalışan Sulhanaşvili'nin şair hakkında önemli bir kaynak olduğunu belirtmektedir. Sulhanaşvili hikayenin Gürcüce çevirisini Penahinin Farsça eserinden yapmıştır.Bkz

⁵⁴Muhammed Ruşen, a.g.e., s. XXI.

Yazma h.1088/1677 yazılmıştır. Müellifi bilinmeyen bu yazma h. 1308/1881'de istinsah edilmiştir.⁵⁵

Ouseley tarafından neşr edilen bir başka manzum Bahtiyâr-nâme, yeni Farsça olarak 1795'te Hindistan'da yazılmıştır. Bahtiyâr-nâme 'nin aynı zamanda Malay ve Fellihi (Süryanicenin Musul havalisine ait bir Süryani lehçesi) dilinde ve Gürcüce versiyonları da bulunmaktadır.⁵⁶ Köprülü, Malay dilinde olan Bahtiyâr-nâme versiyonunun kaynağının da Hindistan'da bulunan yeni Farsça nüsha olduğunu kaydetmektedir.⁵⁷

Hamit Araslı Gürcü diline tercüme edilen Bahtiyâr-nâme'in iki nüshası olduğunu belirtmiştir. Bunlardan ilkinin 17. yüzyıl sonunda kaleme alındığını ancak eserin müterciminin bilinmediğini, ikinci eserin ise 1828 yılında A. Sulhanaşvili tarafından kaleme alınmış tercümesidir. Bu mesnevi, Penâhî'ye ait Bahtiyâr-nâme mesnevisi'nin çevirisi mahiyetindedir.⁵⁸

1.5. Türk Edebiyatında Bahtiyâr-Nâmeler

Türk edebiyatında tarihine bakıldığında Bahtiyâr-nâme başlıklı eserlerin hem mensur hem de manzum olarak kaleme alındığını görmek mümkündür. Türkçe Bahtiyâr-nâme 'lerin kaynağı olan Lümatü's-sirâc li hazretit't-tâc isimli eserin ilk defa ne zaman Türkçeye aktarıldığına dair kesin bilgi bulunmuyor. Ancak elde olan Bahtiyâr-nâme'in en eski nüshası, Mansûr Bahşî tarafından 1435 yılında Doğu Türkçesi-Uygur harfleriyle yazılmış mensur eserdir. Bu nüsha Oxford Bodleian Kütüphanesi Huntington koleksiyonu arasında, 598 numarada kayıtlıdır. F. Köprülü bu nüshanın uzun sürü mahiyetinin anlaşılmadığını, ilk sayfasının Hayde tarafından neşr olduğunu ama bunun Cengiz Yasası zannedildiğini ifade ederek sonraları Quatremere ilk olarak bu nüshanın Farsça bir Bahtiyâr-nâme'in Türkçe tercümesi olduğunu meydana çıkardı.⁵⁹

⁵⁵ Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Elyazmaları Enstitüsü, *Türk Elyazmaları Kataloqu (Folklor Abideleri və Müellifsiz el Yazmaları)*, C.1, Bakı-2007.

⁵⁶ Fuad Köprülü, a.g.m., s. 16-17., Gulam Memmedli, a.g.e., s. 4.

⁵⁷ Fuad Köprülü, a.g.m., s. 16-17.

⁵⁸ Gürcü dilindeki ilk nüsha, dokuz hikâyeden ibarettir ve Fars varyantlarına uygun şekilde kaleme alınmıştır. Hamit Araslı'nın verdiği bilgiler Gulam Memmedli, "Fedai'nin Bahtiyarname" çevirisindeki "Eser Hakkında Bir Neçe Söz" s.4 de yer almaktadır.

⁵⁹ Fuad Köprülü, a.g.m., s. 16-17

Anadolu Türkçesiyle yazılan en eski Bahtiyâr-nâme nüshası adı bilinmeyen bir mütercim tarafından kaleme alınmıştır. Köprülü, çok sade ve güzel bir dille yapılan bu tercümenin 14. veya 15. yüzyılda yazıldığını bunu da eserin dil özelliklerinden anlaşılabileceğini belirtmektedir. Köprülü, Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 3685; Paris Milli Kütüphanesi'nde nr.623'te kayıtlı h. 961 istinsah edilen bir nüshanın bu tercüme olabileceğini ifade etmiştir.⁶⁰

Bahtiyâr-nâme 'nin nesirle yazılmış başka bir nüshası Süleymaniye Ktb. Reşid Efendi 671 numarada kayıtlıdır. İstinsah tarihi 1122/1710 olarak gösterilen bu yazmanın müellifi belli değildir.⁶¹ Ayrıca nesir –nazm karışık olarak kaleme alınan Bahtiyâr-nâme nüshası da Azerbaycan Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü'nde B-4901 numarada kayıtlıdır. Eser, Nasîb ibn-i Ali tarafından 1293/1876 yılında istinsah edilmiştir.⁶²

Türk edebiyatında günümüze ulaşan en eski Bahtiyâr-nâme mesnevisi Pîr Mahmûd bin Pîr Alî tarafından yazmıştır. Pîr Mahmûd'un Bahtiyarname'si de Lüm'atü's-Sıraç li Hazreti't-Taç eserinden çevrilmiştir. On dördüncü yüzyılın ikinci yarısında yaşayan şairin bilinen tek eseri *Bahtiyâr-nâme* isimli mesnevîsidir.

Eser mesnevi biçiminde 2974 beyitten oluşur. Konusu ibret verici ilginç dokuz hikâyeden oluşmaktadır. Ahlakî nasihatlere de yer verilen manzume boyunca araya farklı kalıplarla söylenmiş gazeller yerleştirilmiştir. Renkli ve canlı bir ifadeyle kaleme alınan mesnevîde zaman zaman İran şiirinin tesiri görülmekteyse de anlatı taklit niteliği taşımamaktadır. Pîr Mahmûd bin Pîr Alî'nin Bahtiyarname çevirisi Allah'a ve Hz. Peygamber'e yazılan iki küçük manzume ile adı verilmeyen Sultana bir sunum kasidesi ile başlar. Bu kasideden sonra asıl hikayeye girilmiştir. Bu nüshasının son sayfaları kayıptır. Eserin tek nüshası *Ferâh-nâme* ile aynı yazma içerisinde "Afyon İl Halk Kitaplığı Gedik Paşa Bölümü no: 18349/2, vr. 241b-

⁶⁰Fuad Köprülü, a.g.m., s. 16-17

⁶¹Bahtiyâr-nâme , Süleymaniye Ktb. Reşid Efendi 671.

⁶²Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası *Elyazmaları Enstitüsü , Türk elyazmaları Kataloqu (Folklor Abideleri və Müellifsiz El Yazmaları), C.1, Bakı-2007*

337b’’de kayıtlıdır. Fakat Pir Mahmut’un eseri latin harfleri ile baskı ve çevirisi yapılmamış günümüz Türkçesine çevrilmemiştir.⁶³

Ger olursa bize Hakdan inâyet
Diyevüz girü bir zîbâ hikâyet

Ki hâtırlar anunla şâd ola hoş
Cemî’ unsûrdan âzâd ola hoş

Kim okursa bu zîbâ dâstânı
Bedâyi’den münevver kıla cânı

Ki bir tuhfe acâyib dâstândur
Gülistâna müşâbih bûstândur
(...)

Girü cevân idüp tâvûs-ı eflâk
Kanatlarından altun saçdı ber-hâk⁶⁴

Manzum Bahtiyâr-nâme nüshalarından ikincisi İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. “Sebeb-i Telif” bölümünde yazarın kendisi ile verdiği bilgilerden bu nüshanın Ömer ibn-i Ebû Bekir ibn-i Mir Alem’ isimli bir şair tarafından yazıldığı görülmektedir:

Ben duâlu kim adım-durur Ömer
Dün u gün Çakdan cânım reğmet umar

Aşam Ebî Bekr oldı eyân
Ceddüm adı Mîr-Alem nâm-ı nişâ

Nüshanın yazılış tarihi ise h.1098 yılı olabilir. Zira eserin hatime bölümünde yazar Tokat’ta yaşadığını ve 1098 yılında Sivas’a bir ziyaret gerçekleştirdiğini açıkça belirtmiştir:

⁶³ Amil Çelebioğlu, *Türk Edebiyatı’nda Mesnevi* (XV. yy.’a kadar). İstanbul: Kitabevi Yay. 1999; Ahmet Kartal, *Doğu’nun Uzun Hikâyesi*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yay.2013

⁶⁴ Vasfi Mahir Kocatürk, *Büyük Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Edebiyat Yayınevi,1970, s. 133-134

berāder-zādeler geldi Toḡata
erişdim Hıẓr-ı şerāb-ı ġayāta

biñ şoḡsan sekizde dār-i taġribat
zülāl-i veşla döndi nār-ı firḡat
(.....)

gelüp dünyāya behcet oldu nāsa
berā-yi tehenniye geldim Sivāsa⁶⁵

Bu bölümde Bahtiyarname hikayesi ve de onun elde bulunan ilk tercümesi “Lüm`atü`s- Sıraç li Hazreti`t-Taç” olan nühanın günüzümüze ulaşabilen nesir ve manzum çevrileri hakkında bilgi vermeye çalıştık.

⁶⁵Arkeoloji Müzesi Ktp. No: 1022, vr.5^a- 85^a.

II. BÖLÜM

“BAHTİYARNAME” ESERİNİN SÖZ VARLIĞI

Eserin söz varlığı açısından inceleneceği bu bölümde, yazarın mesnevîde kullandığı Türkçe ve yabancı kökenli sözlüksel birimlerin kullanımı, deyim, atasözü gibi söz varlığının temel öğelerle birlikte; söz varlığı ile yakın ilişkili olan sözcüğün anlam bilgisinden ne kadar yararlandığı belirlenecektir.

Sözcükbilim, dilin sözvarlığını inceleyen bir bilim dalı olduğuna göre, öncelikle bu bilim dalının tanımını yapmak gerekir.

2.1. Sözcük bilim (Leksikoloji)

Söz varlığını inceleyen bilim dalına sözcük bilimi veya leksikoloji adı verilmektedir. Sözcük bilimi, bir kelimenin dildeki bütün kelimeler arasındaki yerini ve işlevini, köken grupları, kullanım alanları ve anlam gruplarına göre türlerini inceler.

TDK Güncel Türkçe Sözlükte “Bir dilin söz varlığını oluşturan birimleri ve bu birimlerin yapılarını ve anlamlarını, birbirleriyle ilişkilerini, zaman içinde yaşadığı değişim ve gelişmeleri araştıran dil bilimi dalı, leksikoloji” şeklinde tanımlanmıştır.

Z. Korkmaz, “Bir dilin kelime varlığını şekil bilgisi, cümle bilgisi, anlam bilgisi açısından ele alarak türetmede görev alan birimlerini, birleşik kelimelerini, kalıplaşmış şekillerini, deyimlerini, atasözlerini, alıntı kelime gibi öğelerini inceleyen, bunların köken yapılarını araştıran, şekil ve anlam bilimi açısından geçirdikleri değişim ve gelişmeleri belirleyen dil bilimi dalı.”⁶⁶ olarak tanımlar.

D. Aksan, “Dilin söz varlığını, yani sözcüklerini, türetmede görev alan biçim birimlerini, bileşik sözcük, deyim, atasözü, kalıplaşmış söz gibi öğelerini inceleyen, bu öğelerin kökenlerini, oluşumlarını araştırarak biçim ve anlam açısından gelişmelerini saptayan bir dil bilimi dalıdır”.⁶⁷

⁶⁶ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK, Yay., 2007, s.144

⁶⁷ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, (Ana Çizgileriyle Dilbilim), III.C., Ankara, TDK, Yay., 2003, s.,13

D. Aksan *Türkçenin Söz Varlığı* kitabında sözcükbilimin yakın zamana kadar genellikle dilin söz varlığına, söz hazinesine eğilen ve dildeki öğelerin özellikle biçimbilgisi açısından niteliklerini, kökenlerini, tarihsel gelişmelerini inceleyen bir bilim dalı olarak görüldüğünü ancak, yeni gelişmelerle birlikte yapısalcılık akımının yankısı olan toplumsalsözcükbilim adlı yeni bir inceleme alanı ve yönteminin ortaya çıktığını belirterek bu bakış açısının sözcük biliminin kapsamını daha da genişlettiğini belirtir.⁶⁸

2.1.1.Sözvarlığı

Dilin temel unsurlarında biri sözcüktür. Bir dilin bütün sözcükleri o dilin söz varlığını oluşturur. Bir milletin çeşitli kavramları farklı şekilde ifade ederek diğer milletlere göre gösterdiği farklılıklar o milletin hayatında kavramların derecede önemli olduğunun göstergesidir.

Bir dilin konuşurluğundan daha çok o dilin kullanım zenginliğine vurgu yapan Süer Eker, bu konudaki düşüncesini şu şekilde ifade eder: “Dünyadaki bütün diller sonsuz sayıda söz yetisine sahiptir. Yani herhangi bir dil milyonlarca insan tarafından da konuşuluyor ya da sadece birkaç yüz kişi tarafından konuşuluyor olabilir; ama önemli olan o dilin konuşurlarının yeterli derecede söz varlığına sahip olmasıdır. Türkçe, söz varlığı bakımından yoksul değildir. Çünkü insan aklının yarattığı, ortaya koyduğu her kavramın ya bir karşılığı vardır ya da buna karşılık üretilmesi mümkündür.”⁶⁹

D. Aksan, sözvarlığının kapsamına dair görüşünü şu şekilde belirtir: “Bir dilin söz varlığı denince, yalnızca o dilin sözcükleri değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, atasözlerinin, terimlerinin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütün anlaşılır. Söz varlığı yalnızca bir dilde birtakım seslerin bir araya gelmesiyle kurulmuş simgeler, kodlar ya da dil bilimdeki terimiyle göstergeler olarak değil, aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürün yansıtıcısı, dünya görüşünün bir kesiti olarak düşünülmelidir.”⁷⁰

⁶⁸ Doğan Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, Ankara, Engin Yay., 2006, s.31

⁶⁹ M. Ergüzel, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yay.2003, s.87

⁷⁰ Doğan Aksan, a.g.e., s.7

Mehmet Ergüzel, bir dilin “söz varlığı” anlatım imkanlarının, araştırmaların inceleme alanına dahil edilmemesi halinde sonraki kuşakların, dilinin inceliklerinden mahrum kalacaklarını dair düşüncesini şu şekilde ifade eder: “Söz varlığı bir dilin servetidir. Yüzyıllar içinde dilin kendini işleye işleye kazandığı zenginlik çeşitli özellikteki sözlüklere ve örneklendirilmiş kaynaklara aktarılmadıkça, yaşayan nesiller ve sonradan gelecekler dillerinin inceliklerini tanıyamazlar, sadece kendi dönemlerinin sınırlı anlatım imkânlarıyla yetinmek zorunda kalırlar.”⁷¹

Bu da bize, “söz varlığı” çalışma alanının dilin bir sonraki nesillere aktarılması aşamasında ne derece önemli olduğunu gösterir.

Dilbilimciler söz varlığını değişik şekillerde tanımlamışlardır:

Bu terim Türkçe Sözlük’te şu şekilde tanımlanır: “Bir dildeki sözlerin bütünü, söz hazinesi, söz dağarcığı, sözcük hazinesi, kelime hazinesi, kelime kadrosu, vokabüler.”⁷² Doğan Günay, söz varlığını bir dildeki sözcüklerin bütünü olarak değil; bir kişinin sahip olmuş olduğu söz varlığı olarak tanımlamıştır. Sözcükçenin toplumsal bir durum; söz varlığının bireysel dil kullanımı olduğunu ifade eder⁷³.

Berke Vardar ise “Bir bireyin kullandığı ya da bir bütüncede yer alan sözcüklerin tümü”⁷⁴ şeklinde tanımlar.

Yusuf Çotuksöken, söz varlığı tanımının dört değişik şekilde yapılabileceğini belirtmiştir:

- Bir dildeki sözcüklerin tümü
- Bir bilgi dalına ait terimlerin tümü
- Bir sözlükteki sözcüklerin tümü
- Bir kimsenin, yazarın, edebiyatçının kullandığı sözcüklerin tümü⁷⁵

⁷¹ Mehmet Ergüzel, *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar* 1, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı Yay., 2007, s.118

⁷² TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, TDK Yay., 2011, s.2158

⁷³ V. Doğan Günay, *Sözcükbilime Giriş*, İstanbul, Multilingual Yay. 2007, s.29-30

⁷⁴ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Multilingual Yay., 2002, s.182

⁷⁵ Yusuf Çotuksöken, *Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Cem Yay., 1992, s.171

Korkmaz'da “söz varlığı/kelime hazinesi”, “Bir dilin bütün kelimeleri; bir kişinin veya bir topluluğun söz dağarcığında yer alan kelimeler toplamı.”⁷⁶ şeklinde tanımlar. Aksan, ise “Bir dilin söz varlığı denince, yalnızca, o dilin sözcüklerini değil, deyimlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü anlıyoruz.”⁷⁷ demektedir.

D. Aksan, Türkçenin söz varlığının temel özellikleri şu başlıklarda toplanabilir⁷⁸

1. Türkçenin türetme ve birleştirme yeteneği, ona somut ve soyut, çeşitli kavramları kolaylıkla oluşturma, ayrıntılara inen bir kavramlaştırma gücü vermiştir.
2. Türkler, değişik toplumlarla kurdukları ilişkiler sırasında yabancı dillerin etkisinde kalmışlardır. Bu etkiler sonucunda Türkçedeki birçok yerli ögenin kaybolup unutulması yabancıların yerleştiği görülmüştür.
3. Türkçe türetme ve birleştirme yeteneği ile kavramlaştırma sürecinde daha çok somut nesnelere ve doğaya ağırlık vermiştir.
4. İkilemelerin sıkça kullanımı, Türkçenin anlatımına güç verir.
5. Türkçe sözcükler, en eski dönemlerinden beri çok anlamlılık özelliği göstermektedir.
6. Türkçede eş anlamlı sözcükler oldukça sık kullanılmaktadır.
7. Bugün Türkiye Türkçesinde unutulmuş olan birçok sözcük, Türkçenin değişik lehçe ve ağızlarında yaşamını sürdürmektedir.

Aksan, söz varlığının içerdiği öğeleri ise şu şekilde belirlemiştir: Temel sözvarlığı, atasözleri, deyimler, ikilemeler, ilişki sözleri (kalıp sözler), kalıplaşmış sözler, terimler, yabancı ve çeviri öğeler⁷⁹

Bayram Baş, “Söz varlığı öğeleri”nin incelemelerde çalışmanın kapsamını ne şekilde ele alınması gerektiğine ilişkin bazı ölçütleri “Söz Varlığı Çalışmalarında Kullanılacak Ölçütler” adlı çalışmasında belirlemiştir. Buna göre, “Terimler, yabancı sözcükler ve kalıp sözler, her söz varlığı araştırmasında belirlenmek durumunda değildir. Ancak çalışmanın amaçları doğrultusunda değerlendirilmeye

⁷⁶ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK, Yay.,2007,s.144

⁷⁷ Doğan Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, Ankara, Engin Yay., 2006, s.8

⁷⁸ Doğan Aksan, a.g.e., s.43-44

⁷⁹ Doğan Aksan,a.g.e., s.29

alınabilirler. Kelimeler, deyimler, atasözleri ve ikilemelerise söz varlığı araştırmalarında değerlendirilmeye alınmak durumundır. Çünkü bunlar konuşma ya da yazının temel unsurlarıdır.”⁸⁰

2.1.1.1.Temel Anlam

Göndergesel anlam, asıl anlam, düz anlam, başat anlam, konuluş anlamı, ilk anlam, nesnel anlam, sözlük anlamı, gibi farklı terimlerle de karşılanır. “Bağlam ve konu içinde olmaksızın tek tek sözcüklerden yola çıkarak göstergelerin söylendiğinde ya da yazılı olarak önümüze geldiğinde zihnimize oluşturdukları tasarım, görüntüler”⁸¹B.Vardar, “1. Bir gösterenin gösterilenini oluşturan kavramın kapsamı, gösterenin belirttiği nesneler sınıfı 2. Yan anlama karşıt olarak, bir birimin mantıksal, bilişsel, nesnel anlamı” .Bir sözcüğün birinci anlamı, sözlükteki tanımıdır⁸². “Dil birimlerinin nedensiz kullanımları, onların düz anlamlarını verir. Göstereni ile gösterileni arasında, toplumsal uzlaşıldan doğan nedensiz ve saymaca bir ilişkinin olduğu göstergeler olan dil birimleri, düz anlamlı göstergelerdir.”⁸³

Eserde bazı kelimelerin temel anlamları eserden örneklerle desteklenerek verilmiştir:

Həmdəm (39): Dost, arkadaş, **kənd** (34): Köy. **cür:**(97): Her çeşit, türlü.**Serefrəz-** (57): Açılmak, ferahlamak **xaniman** (82): Ev, aile, baba ocağı, **nökər** (82): Erkek hizmetçi**yeqin** (87): Şüphesiz, kesin, **ilqar** (81): Söz verme, vefa, vaat, **qoşun** (115): Ordu, **əmmamə** (36): Din adamlarının taktığı sarık, **Böhtan** (48): İftira, **Bəhrə** (25) fayda, **Külək** (): Rüzgâr, **Bulaq** (139): Su membaı, pınar, kaynak, **Kömək** (84): Birine yapılan yardım, **xoşhal** (21): Memnun, **bais** (108): Sebep, sorumluluk, **Püstə** (65): Küçük findığa benzer çerez türü, **mətləb** (71): Arzu, istek, dilek, **xələt** (78): Bahış, hediye, **Bəs** (9): Yeter, kâfi, elverir, **Zirək** (118): Hızlı, hareketli, canl, **Bəndə** (23): Kul, köle; zincir (125), **Sərvər** (128): Önder, reis, başkan, **Mat qal-** (107): Hayret etmek, şaşırmak, **Şum** (4): Kötü talihli, **qələt** (107):Hata, yanlış, yanlış, **Həmişə** (112): Her zaman, daima, her an, **Həzər** (108): Sakınma, korunma,

⁸⁰ Bayram Baş, (2011). *Söz Varlığı Çalışmalarında Kullanılacak Ölçütler*, 2011, Türklük Bilimi Araştırmaları/29: s.52

⁸¹Doğan Aksan, *Anlambilim Anlambilimi Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 2016, Ankara, Bilgi Yay.s.64

⁸²Doğan Günay ,*Sözcükbilime Giriş*, İstanbul, Multilingual Yay. 2007, s.69

⁸³ Günay Karaağaç, *Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim)*,2013, İstanbul, Kesit Yay.s.266

Pənah (127): Sığınma, himaye edilme, **şitab** (1): Acele, **nizə** (116): Kargı, mızrak, süngü, **cüstücu**(1): Aramak, **kirdar** (45): İş, hareket, eylem,

qarabaş (117): hizmetçi kadın;**acıqlan-** (52): Kızmaq, sinirlenmek, **otaq (98)**: Evin bölümlerindən her biri, oda;**qabağ** (19): İleri, ön kısım, karşı taraf, **yaxşı**(78): beğenilen, hoş, güzel;**hara**(20): Hangi taraf, nere;**sındır-** (35): kırıp dökmek; **öz** (31): kendine, şahsına ait olan;**artıx,Öte**(30): fazla, **qoy-** (54): İzin vermek, bırakmaq;**əvəz**(137): Karşılık, yerine;**Bala** (12): Evlat, çocuk; **qayıt-** (87): Geri dönmək; **hamı**(84):Tümü;**apar-**(5): bir şeyi eliyle götürmək, getirmək.

Metinde:

tapşır- : ol tapşırdı canı (emanet et- 7),

od :o yanar odlara düşdü (ateş 42),

özgə: ölümədənözgə (başka 64),

neçə:Neçə sərvü (kaç 67),

döz:Dözüb səbr eylədim (bekle- : katlan 51),

apar-: Bəla apardı (götür- 60),

necə: Necə sən saxlayasan (nasıl 60):

haçan: haçan rahm eylədin (ne vakit 39),

uşaq: onların olmaz uşağı (çocuk 115),

bulaq: Bulaq başında (çeşme 140),

yaman: Yaman günəmdə (kötü 141),

dur- : Nəməzə durdi (kalk- 74),

saxla-: Nə üçün saxlayıbdır (koru- alıkoym, durdur-tut- 80),

yığ- :Yığıldı üstünə ləşgər (topla- 82),

götür-:onu yerdən götürdüm (kaldır-, al- 140),

yaraş- : Yaraşır qılasan (yakış- 19),

toy:toy oldu bayram (125),

tez:Yenə tez gələsən (çabuk 18),

kömək: ləşgər kömək eylədi (yardım 85),

tük: tükləri çıxdı (tüy 49),

dönder- : ...döndərdi üzün, qaçdı oğlan (döndür- 120),

eylən-: tez gələsən, eylənmiyəsən (oyalan- 18),

sın-: Əlin-ayağın sındırdı(kırıl- 48),

oğru: malımı almışdı oğru (hırsız 6),

qırağ: qırağına yetişdi (kenar, yan 18),

2.1.1.2. KarşıtAnlamlı Kelimeler

G. Kraağaç,“Karşıtanlamlılık (*fr. antonymie*)), anlamları bakımından birbirine karşıt olan, birbirine karşı duran bilgilerin adları olan sözlerdir. Karşıt anlamlı sözler, birbirlerinin ses, yapı ve kullanım alanlarını doğrudan etkilerler; çünkü karşıtlık, varlık hakkındaki insan bilgilerinde, en temel eksenlerden biridir”⁸⁴ .D. Günay,“Anlamları karşıt olan iki sözcük arasındaki bağıntıyı belirtir”⁸⁵ . “Anlam bakımından birbirinin karşıtı olma durumu; eş anlamlılığın tersi”⁸⁶ şeklinde açıklarkenZ. Korkmaz,“İki kelimenin birbirine aykırı, birbirine karşıt anlam vermesi durumu”⁸⁷ B. Vardar ise“Anlam bakımında birbirinin karşıtı olan sözcüklerin özelliği. Karşıt anlamlılık sözlüğün anlamdaş yapısını kuran başlıca olgulardandır”⁸⁸ der.

⁸⁴ Günay Karağaçaç, *Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim)*,2013, İstanbul, Kesit Yay.s.363

⁸⁵Doğan Günay ,*Sözcükbilime Giriş*, İstanbul, Multilingual Yay. 2007, s.177,

⁸⁶K. İmerd, A. Kocaman, A. S. Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul, 2011, Boğaziçi Üniversitesi Yay. s.170

⁸⁷ Z. Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay.,1992, Ankara, s.153

⁸⁸ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yay., İstanbul, 2002,s.131

“Birbirleriyle karşıt (zıt) anlam oluşturan dil birimleridir. *Zıt anlamlılık, ters anlamlılık* Karşıt anlamlılık; İkili, biçimsel ilişkili, ilişkisel, dereceli, yön gösteren”⁸⁹

Karşıtanlamlılık ve türleri değişik yaklaşımlarla ele alınmıştır. Genelde ikili karşıtanlamlılıkla (ölü/diri) çeşitli ara evreler içeren karşıt anlamlılık olguları biri birinden ayrılır (sıcak/ılık). Bir diğer ayrım, bütünleyici (evli/ bekar), karşılıklılık içeren (satmak/almak) ve yalnızca karşıtlık anlatan (büyük/küçük) karşıt anlamlılık olgularına ilişkindir.⁹⁰

Örnek Kelimeler:

gətir-apar (3-5), düz-eyri (8), səhər-axşam (89), dərd-dəva (94),ölü-diri (25-28), itmək-tapmaq,bulmaq(36-68), asan, kolay-zor, düşvar, müşkül, çətin, məşəqqət (73-86-), zində,diri (35-110), pünhan, gizli - aşkar,əyan (43-62), batan-çıxıban (18-36), əskik- artıq, füzun (84-30), köhnə - gühən, yeni (73-129), iraq-yaxın (21-2), müxənnət-mərdanə (85), get- qayıt (3-39), cavan-qoca (79-2), tökdü- doldu (29-76), yaman-yaxşı (79-98), sağal- xəstə, (109-69-), müstoli, qalib-məqlub (110-83), dərd-dərman (86-118), doğru,həqiqət-yalan (6-7), ağır-yüngül (26-132), abad- xərab,viran (112-77)

2.1.1.3. Eş anlamlı Kelimeler

“*Eş anlamlılık, (fr. synonymie)* “ İki ya da daha çok sayıda göstergenin aynı anlama gelme, ayrı gösterilenlerin aynı göstereni belirtme özelliği.”⁹¹ D. Günay, “Tek bir gösterilenin birden çok göstereni bulunması durumu ya da aynı gösterilenin iki ya da daha çok sayıda gösterende gerçekleşmesini belirtir. Söylemlerde farklı biçimler sunan ama özdeş ya da benzeri anlamı olan ve aynı biçimbilimsel-sözdizimsel konumu paylaşan sözcüklere *eş anlamlı sözcükler* denir”.⁹² G. Karaağaç, “Anlamları aynı veya birbirine yakın olan dil birimleri, eş anlamlı dil birimleri olarak bilinir”.⁹³ Keke Ahanov da “Anlamları birbirine yakın, birbirine benzer sözler”⁹⁴, M. Hengirmen, “İki ya da daha fazla sözcüğün aynı anlama, aynı içeriğe sahip

⁸⁹ Doğan Aksan, *Anlambilim Anlambilimi Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 2016, Ankara, Bilgi Yay.s.161-164

⁹⁰ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yay., İstanbul, 2002, s.131

⁹¹ Berke Vardar, a.g.e., s. 93

⁹² Doğan Günay, *Sözcükbilime Giriş*, İstanbul, Multilingual Yay. 2007, s.165

⁹³ G. Karaağaç, *Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim)*, İstanbul: Kesit Yay.,2013, s.,274

⁹⁴ Keke Ahanov, *Dil Biliminin Esasları* (Aktaran: Murat Ceritoğlu), Ankara, 2008, s.122

olması”.⁹⁵ Z. Korkmaz, “İki veya daha çok kelimenin aynı veya birbirine yakın anlam taşıması”⁹⁶, D. Aksan, “Yakın anlamlı kelimeler”.⁹⁷ İmer ve ark.ise “Sözcük ve tümcelerın özdeş anlamlı olma durumu”⁹⁸ şeklinde tanımlarlar.

Eş anlamlılık, iki sözcüğün aynı anlama gelmesi şeklinde tanımlansa da bazı dil bilimciler, tam eş anlamlılığın söz konusu olmayacağını ifade ederler. Buna göre, bir dilin başlangıcında, biri birinin eşi, anlamdaşı olan birden fazla yerli sözcük yoktur, aynı doğal dil içinde sözcükler yakın anlamlı olabilirler, ancak tam anlamıyla bu kelimeler arasında anlamca bir denklik olmaz. Bu sebeple “eş anlamlılık” terimi bu kavramı tam anlamıyla karşılayamaz”⁹⁹

Bütün dillerde eşanlamlı sözcükler bulunur, fakat bu sözcükler tam anlamıyla biri birinin anlamdaşı olmaktan uzak , yakın anlamlı sözcüklerdir.Çünkü aynı bağlamda anlam değişikliği göstermeyen, biri diğerinin yerini alabilecek göstergeler azdır. Bugün dilimizde tam eş anlamlı olarak kabul edilen birçok sözcük, başlangıçta ayrı ayrı kavramları yansıtan zamanla geçirdiği değişimlerle biri birine anlamca yaklaşan ifadelerdir¹⁰⁰.

Eşanlamlılık, dilin kendi kelimelerinin zamanla farklı bağlamlarda kullanılarak aynı göstergeye işaret edecek hâle gelmesi, yabancı bir sözcüğün (ödüncleme) dilimize yerleşmesi sonucu yerli bir kelimenin eş anlamlılık özelliği kazanması ya da örtmece¹⁰¹ ile oluşur. “Analojik olarak ele alındığında eş anlamlılık da zihinlerde var olan nesnelerin, durumların veya eylemlerin farklı şekillerde ifade edilmesi durumu olduğuna göre örtmece kelimeler de eş anlamlılığın oluşmasına katkı sağlamaktadırlar”¹⁰²

⁹⁵ Mehmet Hengirmen, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 2006, Engin Yay., s.158

⁹⁶ Z. Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., 1992, Ankara, s.94

⁹⁷ D.Aksan, *Türkçenin Söz Varlığı*, Engin Yay., Ankara, 2006, s.68

⁹⁸ K. İmer, A. Kocaman, A. S. Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul, 2011, Boğaziçi Üniversitesi Yay. s.118

⁹⁹ D.Aksan, *Türkçenin Söz Varlığı*, Engin Yay., Ankara, 2006, s.68 ; F.R. Palmer, *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi* (Çeviren: Ramazan Ertürk), Kitâbiyât, 2001, Ankara, s.76

¹⁰⁰ D.Aksan, *Türkçenin Söz Varlığı*, Engin Yay., Ankara, 2006, s.68; Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yay., İstanbul, 2002, s.93

¹⁰¹ “Örtmece kelimeler zihinlerde net olan bir kavram veya durumun biraz daha yumuşatılarak, güzelleştirilerek veya ima edilerek söylenmesidir.” Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Özden, H. İ., “Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık ve Örtmece (Tabu) Kelimelerin Eş Anlamlılık İçindeki Yeri”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 16 (Özel Sayı I), s. 160-165.

¹⁰² İ.H. Özden, a.g.m., s.164

Ahanov, eş anlamlılığın çeşitli oluşma yollarını şu şekilde belirtmiştir:¹⁰³

1. Sözün anlam yönünden gelişmesi, yan anlamlara sahip olması,
2. Nesne veya durumların ilk anda fark edilmeyen özel vasıf ve görünüşlerini, birer birer açıklayarak adlandırmak için veya anlam ayrıntılarını ifade etmek için yeni sözler türetilmesiyle dilin söz varlığının gelişme ve zenginleşme göstermesi,
3. Yazı dilinin ağızlardan söz alması sonucu,
4. Belli bir biçimde kullanılan örtmeceler,
5. Bir dilin sözvarlığına alıntılanan sözcükler

Eserdeki eşanlamlı kelimeler:

Şayəd-bəlkə (19-26), iraq-uzaq (21-), incu-durri (27-3), müdam-həmişə-daim (43-53), dərhəmə bab- hər tərəfdə (61-82), xəlvət-gizli-pünhan (43-86-87), bakim-qorxu (65-99), təzviri-hiylə (66-130), təlbis-yalan (66-138), yara-zəxmin (119-9), yağı-düşman-qənimin (69-), əql-huş (23-26), xəttər-sitarə (23-126), bəndə-zəncir-sələsil (126-96), gühən-köhnə (129-4), qovm-qohum (39-), əvəzinə-yerinə (118), mədər-ana-dayə (18-67), talan-yəğmə (36), yoldaş-həmrəh (43- 60), cürm-günah (90-92) , kəm-əskik (8-15), peyvəstə-daim-həmişə (92-98), filhal-ani(o saat) (136-95), ov-şikar (96-97), istiqasə-kömək (98-85), bəri-uzaq (44-2), tavana-varlı-zəngin (101-1), cida-ayrı (14-20), güvəh-şahid (121-66),varib-çat-yetiş (22-2), müxəlləd-payənd (ebedi 13-10), qəddar-zalim (35-101), əkmək-nan (11), qənd-şəkkər (17-25), buğzu-kin (124)

2.1.1.4. Çok Anlamlı Kelimeler

B. Vardar, “Çok anlamlılık, (*fr. polysémie*) bir gösterenin birçok gösterilen belirtme özelliği; bir birimin birçok anlamı içermesi durumu.”¹⁰⁴ Z. Korkmaz, “Bir kelimeye temel anlamla bağlantılı birden çok anlamın bulunması; bir kelimenin, anlam gelişmesi yoluyla, asıl anlamı ile olan ilişkisini kaybetmeden yeni anlamlar kazanması”¹⁰⁵ D. Aksan, “ Bir dilde bir sözcüğün temel anlamı dışında yeni yeni

¹⁰³Kake Ahanov, *Dil Biliminin Esasları* (Aktaran: Murat Ceritoğlu), Ankara, 2008, s.127-128

¹⁰⁴ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yay., İstanbul, 2002, s.62

¹⁰⁵ Z. Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., 1992, Ankara, s.66

kavramları anlatır duruma gelmesi¹⁰⁶ Palmer ise “Aynı kelimenin farklı farklı anlamlara sahip olma durumu”¹⁰⁷ şeklinde çokanlamlılığın tanımını yapar.

Çok anlamlılık birçok yolla ortaya çıkabilir. Çok anlamlılık; belagat, retorik yol « istiare ve mürsel mecaz gibi » edebî sanatlar vasıtasıyla ve anlam bilimsel « anlam genişlemesi (extension de sens) ve anlam daralması (restriction de sens) » yolu ile kelimeler çok anlamlı hale gelir.”¹⁰⁸ Karaağaç kaynağına ilişkin düşüncesini şöyle ifade eder: “Çok anlamlılığın kaynakları, anlam değişimleri ve biçim birleşmelerinin yol açtığı çok anlamlılıktır. Anlam değişimlerinin yol açtığı çok anlamlılık anlam bölünmelerinden kaynaklanır. Bilgilenmenin artması, yeni adlandırmaları beraberinde getirir ve bu da çok anlamlılığa neden olur. Biçim birleşmelerinin yol açtığı çok anlamlılık ise düzensiz ses değişimleri veya alıntılar yoluyla birleşen biçimlerde görülür”.¹⁰⁹ Aksan bu konuya dair düşüncesini Tükçenin Sözcük Varlığı kitabında şu şekilde yazar: “Biri birine benzer niteliği ve işlev açısından yakınlığı olan nesneler arasında ilişki kurmasıyla bir göstergiyi ilk yansıttığı kavramın yanı sıra başka bir nesneyi de anlatır duruma getirmesi, daha canlı ve kolay bir anlatıma yönelmesi sonucunda çok anlamlılığın oluşumu gerçekleşir”.¹¹⁰ B. Vardar ise Çok anlamlılığın sıklık kavramıyla yakın ilgili olduğunu belirtir. “En sık rastlanan birimler, çok anlamlılığın en yoğun düzeye ulaştığı öğelerdir”¹¹¹ der.

Ahanov, “Dilin gelişme sürecinde sözcükler çeşitli yan anlamlara sahip olur ve çok anlamlı hale gelirler. Bu çok anlamlı sözcükler dillerin zayıflığını değil, zenginliğini, anlam imkânının genişliğini ve elverişliliğini gösterir”.¹¹² Yani çok anlamlılık bir dilin zenginliğini saptamada önemli bir anlam olayıdır. Nitekim bugün kültür dili sayılan dillerde çok anlamlılık sık görülmektedir¹¹³

Bir sözcük, ifade veya cümle birden fazla anlama sahipse belirsizdir. Bunlardan birisi hemen hemen her sözcüğün birden fazla anlama sahip olduğu leksikal belirsizlik

¹⁰⁶ D.Aksan, *Türkçenin Söz Varlığı*, Engin Yay., Ankara, 2006, s.65;

¹⁰⁷ F.R. Palmer, *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi* (Çeviren: Ramazan Ertürk), Kitâbiyât, 2001, Ankara, s.82

¹⁰⁸ R.Filizok, “Anlam Biliminin Çağdaş Üç Yöntemi”, <http://www.ege-edebiyat.org/modules.php?name=News&file=article&sid=163>, 20.09.2016

¹⁰⁹ G. Karaağaç, *Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim)*, İstanbul: Kesit Yay., 2013, s.217

¹¹⁰ D. Aksan, a.g.e., s.65

¹¹¹ Berke Vardar, a.g.e., s.62

¹¹² Kake Ahanov, *Dil Biliminin Esasları* (Aktaran: Murat Ceritoğlu), Ankara, 2008, s.103

¹¹³ D.Aksan, *Türkçenin Söz Varlığı*, Engin Yay., Ankara, 2006, s.67

ötekisi ise bir cümlede oluşan sentaktik belirsizliktir. Çok anlamlı sözcüklerde sadece temel anlam düşünülürse akış bozulmakla birlikte anlaşmazlıklara yol açılmış olur. Bu durumda göstergenin anlam belirsizliği, bağlam ve durum düzleminde değerlendirildiğinde anlam belirsizlik ortadan kalkar.¹¹⁴ İmer ve arkadaşları ise Dilbilimi Terimleri Sözlüğünde “Çok anlamlılık ve eş seslilerde görülen belirsizlikler *açıklaştırma*¹¹⁵ ile giderilebileceğini ve bu belirsizliğin giderilmesi için söz dizimi, anlam ve ses bilimi kavramları kullanılarak gerçekleştirileceğini ifade ederler.”¹¹⁶

R.Filizok, “Anlam Biliminin Çağdaş Üç Yöntemi” makalesinde “Bir kelime, en azından iki anlam taşıyorsa çok anlamlıdır. Çok anlamlı bir kelime hangi anlamında kullanıldığını içinde yer aldığı bağlam belirler. Bilimsel eserler mümkün olduğu kadar tek anlamlı kelime kullanırlar. Mesajın doğru iletilmesi, kelimelerin tek anlamlılığına bağlıdır. Buna karşılık bazı durumlarda, özellikle edebiyatta, isteyerek çok anlamlılık elde edilmeye çalışılır. Bir kelime birkaç manaya gelecek biçimde kullanılır.”¹¹⁷

Eserdeki çokanlamlı kelimeler:

kəsmək: 1. kesmek “*kəsib başın*”(122), 2. bir şeyden yoksun bırakmak, vermemek “*kəsdi ümid*” (131), 3. soygun “*dükkanı kəsdi*” (95),

salmaq: 1. göndermek, yollamak “*Salıb onu qaçıb*”(140), 2. itibar kaybetme “*gözdən saldı*”(121), 3. eğmek “*başını saldı aşığa*”, 4. Saplamak “*üzünə saldı dırnaq*” (36), 5. atmak “*Aparıb saldılar əndər biyaban*” (78), 6. üzerine yürütmek, atılmak “*Qınından çəkdi, özün saldı üstə*”(110), 7. Bırakmak “*Götürüb səkkizin ağzına saldı*” 7. bırakmak, koymak “*Ağac altına saldılar*”(48)

ağır: 1. Tartıda çok çeken “*ağır gəlsə*” (132), 2. Çetin, güç, zor “*ağır dəmdə*” (26), 3. Katlanılması zor “*ağır həsrət*” (26),

¹¹⁴ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yay., İstanbul, 2002, s.62;

M. Hengirmen, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 2009, Engin Yay. s.207; N. Üçok, *Genel Dilbilim* (Lengüistik), İstanbul, 2004, Multilingual Yay., s.92

¹¹⁵ “Çokanlamlılığı, anlam bulanıklığı ve belirsizliğini ortadan kaldırmak amacıyla yapılan dilsel işlem”.

¹¹⁶ K. İmer, A. Kocaman, A. S. Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul, 2011, Boğaziçi Üniversitesi Yay. s.63

¹¹⁷ Filizok, R. “Anlam Biliminin Çağdaş Üç Yöntemi”, <http://www.ege-edebiyat.org/modules.php?name=News&file=article&sid=163>, 20.09.2016

bağla: 1.bağlamak “*Tutub bağladılar*”(48), 2.mec. beslemek “*Həsəddən bağlayarlar mənə böhtan*” “ *həqqə bağla sidqi-ixlas*” (87), 3. dolamak, geçirmek “*belə bağlaya zünnar*”(116)

baş: 1. İnsan ve hayvan bedenin en üst kısmı “*vurub başına*”(56), 2. bir şeyin en yukarı kısmı “*bulaq başı*”, 3. Ortaya çıkış “*Fəlakət baş verib*”(1), 4.mec. Zihin, şuur, akıl “Başından getdi əqli”, 5. saygı ifadəsi “Baş üstə”.

çək: 1.çekmek “*Çəkib şəmşir, ayağa qalxdı*” 2. görmək, maruz kalmak “*Cəfalar çəkmişəm*”, 3. Olduğu yerden , elinde bulunduran kimseden almak “*Çəkib qulları sən aldın olardan*”

çıq: 1. Gitmek “*Ovo çıxmışdı*” (23), 2. bulunduğu yerden başka yere geçmek “*Çıxarib çah içindən*” (33), 3. bir yeri yönetmek üzere tahta oturmak “*Onu taxta çıxarıbeylədi şah*” (126), 4. elde olanı kaybetme “*malü dövlət çıxdı əldən*” (1), 5. uzaklaşmak, ayrılmak “*...tərki-diyar, çıxdı şəhərdən*”(1), 6. Karşı durmaq, itiraz etmək “*özü qarşı çıxıb*”

yüz: 1. Her istediğini yerine getirerek şımartmaq “*...ona həmyüz verir*”(15), 2. Utanılması gereken bir durum “*Nə yüznən*”(21), 3. Çehre, surət “*yüzü gülbərgi xəndan*“, 3. Yer yüzeyi “*Çıxıb dünya üzü*” (32),

Düş: 1.yere serilmek, devrilmək “*Yıxıldı şah düşdü*”(96), 2.düşmək, yuxsekten yere inmek “*düştü çaha*”(43), 3.atlamak “*ümmənə düşdü*” (1), 4.kaplamak “ *düşüb qorxu canına*”(18), 5. yorulmaq “*ayaqdan düşdü*” (4), 6.gitmek “*düşüb ardınca*”(130), 7. Gelmek “*Düşüb eyləndi bir xəlvət kenare*”(29), 8.itibarını kaybetmek, düşkünleşmek “*Ayağa düşənin ol*” (82), 9. girmek “*Savaş düşdü arayə*” (84)

Apar: 1.alıp götürmək “*Apardı qetlgaha Bəxtiyari,*”(136), 2. Aşırmak, çalıp çarpmak “*Dükani kəsdi, apardı qumaş*”(95)

Qayıрма: 1.Təşkil etmək, düzənlemek “*ləşgərin qayırdı*”(46, 2 Koruma “*Xaçan rahmeylədin, məndən qayırdın*” (39)

Tut: 1. Başlamak “*söhbət tutdu*” (27), 2. mec.yardım etmek “*sən tut əlimdən*” (30), 3.dönmək “*Tutalım yüzümüz qadir ilahə*” (35),4. kendi işinle ilgilenmek “*Yerisən işin tut*” (37), 5. karar verdi, sonuca vardı “*guşədə tutdu qərarı*” (71), 6. kaplamak “*avazi tutmuş cahani*”, yakalamak “*tutub gətirdi*”, 7.yol alamak “*sən tut istiqamət*”,

Bağış: 1. hediye etmek, bağışlamak “*Bağışladı ona çox malü*”(7) 2. Affetmek “*Bağışladı onun cürmün tamamı*”(90),

2.1.1.5. Eşsesli Kelimeler

“Eşseslilik fr. homophonie “söyleniş ve yazılışları birbirinin aynı olup da anlamları (veya görevleri) ve gosterdikleri kavramlar açısından birbirleriyle hic bir ilişkisi bulunmayan ek ve kelimelerdir.”¹¹⁸ . “Söylenişleri aynı, anlamları değişik olan sözcükler için kullanılan bir terim; örn. Türkçe’de *yüz/yüz*; İng. *right/write*, *know/no*.”¹¹⁹, “Anlamları farklı sesletimleri aynı olan sözcükler için kullanılır”¹²⁰

Bu dil bilimi terimini Aksan, *eşadlılık* başlığında “ bir dil içinde bir birinden tamamen farklı iki ya da daha çok kavramın ses ya da yazım açısından aynı nitelikteği göstergelerle dile getirilmesi” şeklinde tanımlamış, *eşseslilik* ve *eşyazımlılık*’ı da *eşadlılık*’ın alt türleri olarak vermiştir¹²¹ .Ahanov, eşseslilik başlığında bu anlam olayını iki şekilde açıklamış: *eşsesliler*, yazılışı aynı, söylenişi farklı sözler (*karala-* ‘karalamak’ ile *kara ala* “siyah ile beyazın karışımı sonucunda oluşan renk”) ve *eşyazımlı*, yazımı aynı olup vurgusunun farklılığından ötürü değişik söylenen sözler *bölme* ‘evin odası’ ile *bölme* böl- fiilinin olumsuz biçimi

122

G.Karaağaç, Dillerin ses ve anlam yapılarının sürekli değişmesi, çok anlamlılıktan eş sesliliğe, eş seslilikten çok anlamlılığa sürekli bir geçişi sağlar ve bu durumda iki anlam olayının sık sık karıştırılmasına sebep olur. Eş seslilik ve çok anlamlılık, dillerin şekil ve anlam yapılarında görülen bölünme ve birleşmelerinin tamamlanma süreçleri içinde ortaya çıkar. Bu süreçlerin sonunda her şeklin kendisine özgü bir

¹¹⁸ Z. Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay.,1992, Ankara, s.94

¹¹⁹ İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul,2011, Boğaziçi Üniversitesi Yay.s.122

¹²⁰ V.D.Günay, *Sözcükbilime Giriş*, İstanbul, 2007,Multilingual Yay.s.201

¹²¹ D. Aksan, *Anlambilim Anlambilimi Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara,2016,Bilgi Yay.,s.93

¹²² Kake Ahanov,*Dil Biliminin Esasları* (Aktaran: Murat Ceritoğlu), Ankara, 2008, s.120

anlamı, her anlamın da kendisine ait bir şekli olur. Eş seslilik ve çok anlamlılık, bir dilin belirli yer ve zamandaki hayatıyla ilgili olduğu için dillerin ses ve anlam yapılarının değişmesi, dilleri kullananların farklı komşuluk ilişkisine girmeleri eş seslilerin ve çok anlamlıların değişmesine sebep olur. Karaağaç, eşsesliliğin kaynağını üç şekilde belirlemiştir: Ses değişmelerinin yol açtığı eş seslilik, çok anlamlılığın yol açtığı eş seslilik ve alıntı kelimelerin yol açtığı eş seslilik.”¹²³

Eserdeki eşsesli kelimeler:

Düş: 1.yere serilmek, devrilmek “*düştü çaha*”, 2. Uykuda zihinde beliren olayların, düşüncelerin bütünü, rüyü “*düşündə sirri razin deyə labüd*” (124),

yol: 1. Yolmak “*saçın yoldu*”, 2. Karada, havada, suda bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklık, tarik. “*uzaq yolu*”, 3. Kez, defa “*ənəmüz dəryaya bir yol*”

yüz, üz: 1.bir sayı “*yüz parə*”, 2. surat çehre “*yüzündə xali*”, 3. yüzmek eylemi “*üzüb tacir*,

bağ: 1.üzüm yetiştirilen bahçe “*yıǵdılar bağə*”, 2. bağlamak için kullanılan araç “*tutub bağladılar*”,

at: 1.bir hayvan “*bədöv atla*”, 2.atmak fiili “*ataram dəryaya*”,

çat: 1. Bir yere ulaşma, varma, yetişme “*sahilə çatdı*”, 2.çatılmak (kaş için) “*qaşları çatdı*”;

dağ: 1. Yer kabuğunun çıkıntı, yüksek, eğimli yamaçlarıyla çevresine hakim ve oldukça geniş bir alana yayılan bölümü, “*qaçdı dağə*”(131), 2. Büyük üzüntü, acı “*hicran vurdu bir dağ*” (70), 3.Kızgın bir demirle vurulan damga, nişan “*onun hicrinde bağrım dağ olub*”(30);

gül: bir çiçek “*ləbləri gül*”, gülmek mastarının emri“ *üzü gülməz*”, **doğru:** 1. Gerçek, yalan olmayan “*doğru söylə*”, 2. Yasa, yöntem ve ahlaka bağlı, dürüst, namuslu “*doğru insan*”, 3. Karşı yönünce “*yola doğru, onlara doğru gəldi*”,

tək: tək görüb, söyləmə mən tək fəqirə

¹²³ G. Karaağaç, *Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim)*, İstanbul, 2013, Kesit Yay.s.2016-2017

yaş: 1.doğuştan beri geçen zaman “*yeddi yaşında*”2. Islak “*tökdü yaşı*”, **yar:** 1. Sevgili, dost, tanıdık “*nə bir yar* “ 2. Nasip, kısmet “*əgər yar olmaz*”, 3. Yardımcı “*Kimə kim, yar olsa*” (20)

var:1. Elde bulunan her şey “ *məndə var idi*”, 2. varıb mən kimə edim, **yan:** şahın yanı, yandı canı,

acı: 1. acı tat; 2. sıkıntı , keder ve üzüntü duymak “*Pərişan olma, məhzun, ağzı acı,*” (118),

Bazı kelimelerin T.T ile eşseslilik özelliği yönünden karşılaştırılması eserden örneklerle desteklenerek verilmiştir.

Ata(66): Az.T’de bu kelime *baba* anlamına gelmektedir. T.T’de ise *kişinin soyunun en büyüğü* anlamında kullanılmaktadır.

Qızın atası məclisdə rəvani,

Baba(118): Az.T”de bu kelime, *dede* anlamına gelmektedir. T.T”de ise *baba* anlamında kullanılmaktadır.*Dedi xatun babamın bir qulu var.*

Çat- (1): Az.T’de bu kelime istenen yere ulaşmak, varmak anlamlarına gelmektedir. T.T’de ise birine bulaşmak, birini kızdırmak anlamlarında kullanılmaktadır.*Gəlib bir sahilə çatdı nəhayət.*

Danış-(107): Az.T’de bu kelime, *konuşmak, söylemek* anlamlarına

gelmektedir. T.T’de ise birine bir fikir, bir çıkar yol bulmak için başvurmak anlamında kullanılmaktadır: **Danış***uban məgər eşitdi sultan.*

Dayan- (25): Az.T’nde bu kelime *durmak, beklemek* anlamlarındadır. T.T’nde ise *bir yere yaslanmak, mecazi olarak sabretmek* anlamlarında kullanılmaktadır.

Görincə oğlanı övrət dayandı.

Kimi(19-136): Az.T’nde bu kelime *gibi* anlamına gelmekle birlikte,

T.T’ndeki gibi *kimse* anlamında da kullanılmaktadır.

Düşüb bülbül kimi ayrı gülündən,

Kişi (48): Az.T'nde bu kelime *erkek*, *er* anlamlarına gelmektedir.

T. T'nde ise herhangi biri anlamında kullanılmaktadır: **Kişiye** *qıldılar zülmü siyasət.*

Sarı (73): Az. T'nde bu kelime *-e doğru* anlamına gelmektedir. T.T'nde ise sarı renginin adıdır: *Gedib sultana sarı ol şitaban,*

Tap- (122): Az. T'nde bu kelime *bulma* anlamına gelmektedir. T.T'nde ise *birine, bir şeye kutsallık addetme* anlamında kullanılmak: *Təsəlli tapdı ol xatuni-dilbənd tadır.*

Tək (50): Az.T'nde bu kelime, *gibi* anlamına gelmektedir. T.T'nde

ise *yalnız, sadece* anlamlarında kullanılmaktadır: *Xüsəən bir sənin tək kəridə.*

Qayıрма: Az.T'nde bu kelime, *yapma, teşkil etme* anlamında kullanılırken, T.T'nde *kayıрма, Kayırmak, koruma* anlamında kullanılır: *Xəzinə tökdü, ləşgərin qayırdı.*

2.1.1.6. Atasözleri

Atasözlerinde bir ulusun düşünceleri, yaşayışları, inanışları, gelenekleri görülür. Atasözleri, ulusların zekâlarındaki keskinliğin, hayallerindeki genişliğin, duygularındaki inceliğin de en tipik örneklerindendir. Bu sözler, kuvvetli felsefelerden başa güzel buluşlarla, parlak nüktelerle, zarif alaylarla, şiddetli taşlamalarla doludur. Böylece her atasözü kendi ulusunun damgasını taşır.

Atasözleri değişik dillerde farklı terimlerle telaffuz edilmiştir. Atasözü, Eski Türkçede *sav*, daha sonra da *darb-ı mesel*, *mesel*, *emsâl*, *hikmet*, *hisse*, *pendnâme*, *nasihatnâme* adları ile karşılanmıştır. Günümüz Türkçesinde ise atasözü şeklinde söylenmektedir. Azerbaycan Türkçesinde ise atalar sözü terimiyle ifade edilmektedir.

Birçok yazar tarafından çeşitli atasözü tanımlamaları yapılmıştır. Bunlar:

D.Aksan atasözünü, “Bir topluma özgü olan atasözleri, o toplumun uzun yıllar boyu belirlenen deneyimlerinin, dünya görüşünün, yaşam biçiminin ve anlatım gücünün sergilendiği sözlerdir”¹²⁴ şeklinde tanımlar .

Atalar sözü halk edebiyatının en kuvvetli i ve en zengin türlerinden biridir. Atalar sözlerinin menşei, kimin tarafından ve ne zaman söylendiği belli olmasa da, her bir atalar sözünün müeyyen bir devrin mahsülü olduğu va müeyyen bir hadise ile alakadar yarandığı aydındır.”¹²⁵

Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, darbimesel ¹²⁶

Anonim karakter taşıyan, atalardan kaldığı kabul edilen ve toplumun yüzyıllar boyunca geçirdiği denemelerden, ortak düşünce, tutum ve davranışlarıyla aynı dünya görüşünden oluşan genel kural niteliğindeki kısa, özlü, kalıplaşmış söz ¹²⁷

Uzun bir gözlem ve deneme sonucu olarak; sosyal olayların, tabiat olaylarının nasıl olageldiklerini tarafsızca bildiren ve açıkça söylemese de bundan ders alınmasını hatırlatan atasözleri, birtakım gerçekler, felsefeler, bilgece düşünceler bildirerek yol gösterirler, töre ve gelenekleri bildirirler, bazı inanışları aktarırlar.¹²⁸ Aksan, “her ulusun kendi deneyimleriyle ve bilgeliğiyle oluşturduğu atasözleri bir dilbirliğinin dünya görüşünü, yaşayış biçimini yansıttığı gibi o toplumun kültür tarihi ile ilgili, önemli ipuçları da verir. Örnek: *At sahibine göre eşer, Yörük at yemini artırır*”... ¹²⁹ gibi

T. Gencan, dilimizde bizi ifade edecek atasözlerinin sayısına ve niteliğine vurguluyarak şöyle der: “Ulusların uygarlık yolundaki zengin gelişmelerinin en söz götürmez tanıklarından birisi, belki de birincisi atasözleridir. Ulusal sağduyunun içinden süzülüp gelen, arına duruluşa özetleşen bu atasözlerimiz, övünç duymamıza

¹²⁴ D. Aksan, *Türkçenin Söz Varlığı*, Ankara, 2006, Engin Yay., s.181

¹²⁵ E.Abdullayev, Y. Seyidov, A.Hesenov, *Muasir Azərbaycan Dili (Sintaksis)*, 2007, Şarg-Garb, Bakü, s.103

¹²⁶ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, TDK Yay., s.140

¹²⁷ Z. Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., 1992, Ankara, s.15

¹²⁸ Ömer A, Aksoy, “*Atasözleri ve Deyimler*”, 1988, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1962, Ankara, TDK Yayınları, s.133-134

¹²⁹ D.Aksan, *Türkçenin Söz Varlığı*, Ankara, 2003, Engin Yay., s.38

yetecek sayıda ve niteliktedir”¹³⁰ .Amaçları birbirinden farklı olsada dilimizin en büyük zenginlik kaynağını oluşturan, kültürün taşıyıcısı, halka yol gösteren atasözlerinin bu niteliklerini Beydilli ve Rzayev şu şekilde ifade ederler: “En büyük hikmetlerin en sade ve en derin şekilde anlatılması anlamına gelen atasözleri, ulu babaların deneyimlerini, görgülerini, bilgilerini, nasihatlerini yansıtan hazinelerdir. Atasözleri, atalardan kalma eski âdet, gelenek ve göreneklere, inançlara, törelere ışık tutan fenerlerdir”.¹³¹ “Her milletin varoluşundan bu yana atasözleri ve deyimler o ulusa ışık tutan,yol gösteren, bilgeliğin kaynağı olan ve öğütler veren altın sözlerdir”¹³²

Atasözlerinin biçim ve üslupça çoğunlukla bir cümle biçiminde oluşarak bir yargı anlatan, kimi zaman ölçü ve uyakla söyleyiş açısından daha etkili olmaya yönelen atasözleri¹³³ . Şekil açısından bakıldığında, atasözlerinin manzum ve mensür yapıda ve çeşitli edebi sanatlarla meydana getirilen kalıp sözler oldukları görülmektedir. Ş.Elçin, “Nazım, nesir, her iki şekli ile eski tecrübeleri ‘tam bir fikir kompozisyonu’ içinde teşbih, mecaz, kinaye, tezat gibi edebi sanatların kudretinden faydalanarak süslü kapalı olarak veya bazen açık mecazsız hususıyla yetişecek gençlere aktaran sözler”.¹³⁴ Boratav ise “atasözleri halk ebiyatının öteki türlerinde (şiir, masal,tekerleme ve bilmece) rastladığımız renklilik, çok anlamlılık, kaypaklık, kelim cambazlıkları gibi anlatım ve üslup oyunlarından kaçınır. Atasözlerinin düz konuşmadaki bazı söz kalıplarından farklarını, onların birtakım ayırıcı nitelikte biçim ve içerik özelliklerindedir: kısalık, kensinlik, anlatımdaki aydınlık, kısalık¹³⁵ gibi .

Aydın Oy; atasözünün türkü, masal, destan, koşma gibi halk edebiyatı verimlerinin içinde ya da günlük konuşmalarda söz arasında kullanıldığını , kendi başına bağımsız bir edebiyat türü olmadığını belirtir. Ancak sanat gücü yönünden ayrı bir tür olarak inceleme konusu edildiğini söyler”.¹³⁶ Yani atasözleri, bağlamdan bağımsız olarak söylenmemektedir. Konuyla ilgili olarak Pertev Naili Boratav; “... atalar sözü,

masal ya da türkü gibi, durup dururken tek başına söylenmez. ‘Bize bir masal anlat’ dediğiniz zaman masalcı masalını anlatır, kendisinden bir türkü söylenmesi istenince

¹³⁰T. N.Gencan, (1979). *Dilbilgisi* TDK Yay., İstanbul,1979, s.115-116

¹³¹ C.Beydilli, *Atalar Sözü*,2004, Öndər Nəşriyyat, Bakı, s.4-6

¹³²H.Rzayev, *Atalar Sözü*. 2004, Bakı, Nurlar Neşriyyat, s.7

¹³³ D.Aksan, *Türkçenin Söz Varlığı*,Ankara, 2003, Engin Yay., s.40

¹³⁴ Ş.Elçin, (1986), *Halk Edebiyatına Giriş*, , Ankara,1986, KB Yay.s.626

¹³⁵P. N. Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul,1988, Gerçek Yay., 118

¹³⁶A. Oy , (1972A), *Atasözü*, İslam Ansiklopedisi,İstanbul,1991, TDV Yay. C.,4,

güzel sesli bir kimse türküsünü söyler, başka bir vesile olmasa da. Bir atalar sözünün söylenmesi için ise belli bir vesilenin çıkmış olması gereklidir... ”¹³⁷ yazmıştır.

Bazı atasözleri ise dolaştırıcı sözlerde olduğu gibi, bir ülkeden çıkmış ve çeşitli ülkelere, dillere yayılmıştır. Komşuluk ilişkileri ve kültür akrabalıkları sonucunda da atasözlerinin yayıldığını görmekteyiz.¹³⁸ Rzayev, Farklı coğrafyalarda yaşayan halkların atasözlerinin hem şekil hem de anlam bakımından benzer olmasında, dil, din, kültür, ırk, coğrafya, sosyal ve medeni ilişkilerin benzerliğinin başta geldiğini belirtir.”¹³⁹

Ömer Asım Aksoy, atasözlerinin özelliklerini şöyle açıklamıştır¹⁴⁰

Biçim özellikleri:

- 1) Atasözleri kalıplaşmış sözlerdir. Bir atasözünün sözcükleri başkalarıyla değiştirilemez, söz diziminin şekli de bozulamaz.
- 2) Atasözleri az sözcükle çok şey anlatır, kısa ve öz lüdür.
- 3) Atasözlerinin çoğu bir, iki cümledir. Daha uzun olanları azdır.

Kavram Özellikleri:

- Sosyal olayların nasıl oluştuğunu, onların meydana geliş sebeplerini, uzun yıllar süren deney ve tecrübelerin sonucu olarak bildiren atasözleri .
- Tabiat olaylarının oluşma şeklini bildiren atasözleri.
- Toplumsal olayların oluşumunu ve onları meydana getiren sebepleri, uzun süren gözlemler ve deneylerden sonra dile getiren ve onlardan ders alınmasını bildiren atasözleri.
- Bir takım gerçekler, felsefeler, bilgece düşünceler bildirerek yol gösteren atasözleri vardır.
- Sosyal olayların nasıl olageldiklerini uzun bir gözlem ve deneme sonucu olarak bildirirken bundan ders almamızı (açıkça söylemeyip) hatırlatan atasözleri vardır.
- Gelenek ve göreneklerle ilgili atasözleri.

¹³⁷ P. N. Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul, 1988, Gerçek Yay., s.119

¹³⁸ D. Aksan, *Türkçenin Söz Varlığı*, Ankara, 2003, Engin Yay., s.39

¹³⁹ H. Rzayev, *Atalar Sözü*, 2004, Bakı, Nurlar Neşriyat, s.7

¹⁴⁰ Ömer A. Aksoy, “Atasözleri ve Deyimler”, 1988, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1962, Ankara, TDK Yayınları, s.132-140

- Bəzi inanclarla ilgili atasözleri.

Hikayedeki örnek atasözleri:

Adalet, merhamet, zulüm ile ilgili olanlar

*Cihan baştanbaşa diken ve neşterdir və bu diken və neşterlər merhamətli olan
kişinin bəğrinə batar.*

cehan dopdolu xaru neştərdür
batar bəğrinə kim ki rəhmğərdür (42)

Adil olan bir padişah üçün haldın duası muska olur.

Bəli, hər padşah kim ola adil,
Duayı xəlq olur ona həmayil (51)

Ev sahibi mahremiyətini və adaletini olmayan zalim kişiye teslim etti.

Zəhi bədxəhü bədbəxtü səlite
“Komaçi quyuğu tapşırıd itə”(69)

Halka ziyanı değməyən kişi, iki dünyada da kötülük görmez

“Kimin ki, xəlqə dəyməz bir ziyani,
İki dünyadə görməz o yamani”.(79)

Nə sultan kim, olursa, edlü dadi,
Özündən sonra qalir yaxşı adi.(51)

Kişinin iyiliği kendinedir. Kötü olan kişiye hiçbir yerdeyi deməzler

Özüçün olar, hər kim ola yaxşı,
Yamanə deməzlər heç yerdə yaxşı. (79)

Yılana erdemli davranan kişi, yaptığı bu davranışla tüm dünyaya sitem etmiş olur.

Mürüvvət eyləsa hər kim ilanə,
Sitam eylər o maxluqi cahanə.(63)

Nimet hakkını (yiyecek üzerine edilen yemin)unutana ceza vermek adalettendir

Faramuş eyləsa kim həqqi-nemat,
Ədalatdır ona qılmaq siyasət.(63)

Devletin ileri gelenleri (nevvab ve naib) sürekli kötülük peşindelerse (bedhah)Hak onların katlini vacip buyurmuş.

Əgər bədxah ola nəvvəbü nayib
Buyurmuş həqq onun qatlini vacib (64)

Ne yaparsan yap Allah daim karşılığını verir. Karşılığını kıyamet gününe bırakmaz.

Çəkərsən hər nə fel etsən cazasın,
Ki, qoymaz, həqq sənə onun qisasın(47)

Aslı temiz olmayan kişinin canında korku olmaz, korkusuz olur.

Ki, hər kimin olursa əsli napak,
Canında qorxu olmaz, ola bibak (108)

Zalim ve sitemkâr kimselerin zulminden dolayı yolları ateş olur

Bəsa hökmü, bəsa zalim, sitəmkar,
Ki, zülmündən olur mənəzilləri nar (2)

Değerini kaybeden kişinin elinden tut.Onları Alçakgönüllülük ile mutlu et.

Ayağa düşənin ol dəstigiri,
Tevazö birlə şad et hər əsiri.(82)

Aşk ve sevgi ilgili olanlar.

Âşık olanın adı kötüye çıkar,deli olup ayıplanacak duruma gelir.

Olur aşiq olan bədnəmə rüsə ,

Olur aşiq olan bədnəmə şeyda. (59)

Aşkın hevesi fazladır ancak zevki hevesinden daha fazladır.

Olur pəs, aşiqin şövqi ziyadə

Yenə o şövqidan zövqi ziyadə (61)

Aşk ile meşk işi gizli kalmaz.

Nə xub demiş bu sözü ol süxəndan,

Ki, qalmaz eşq gizlin, məşk pünhan.(69)

Baht ve talih ile ilgili olanlar

Her kimseye Hak yar olmuş ise ona kesinlikle zarar gelmez.

Vələkin hər kimə həqq olsa qəmxar,

Ona yetişməyə heç günə azar (2)

Tevfik-i Hak (Allahın yardımı) her kime yar olursa onun için her zor iş kolay olur.

Olursa hər kimə tofiqi-həqq yar.

Olur asan ona hər kar düşvar.(87)

Allah'ın yardım ettiği kimselere keskin kılıç fayda etmez.

Kimə yoldaş ola tofiqi-yəzdan

Ona kar eyləməz, şəmşiri-bürəram.(87)

Doğrulukla ilgili olanlar

Doğru söz batıl(temelsiz,boş) için oktan daha beterdir.

Eşitsən bir xəbər xoş mötəbərdir.

Ki, həqq söz batilə oxdan bətərdir

Hak söz Hakka şəhd ü şeker, nahakka ise şəmşir ve hançer olur.

Ki, həqq söz ola həqqə şəhdü-şəkkər,
Gəlir nahəqə çün şəmşirü xəncər.(42)

Gerçektir, düz eğilmez; ama düz ile eğri yan yan geldiğinde düz olmaz.(dürüst olanla olmayan bir arada olamaz)

Dəmişlər doğrudur, doğru eyilmez,
Əgər doğru ilə eyri, doğru gəlmez (123)

Yapılgötölügün yanına kar kalmaması ile ilgili olanlar

Suçuza iftira atıp onu suçlama.Gün gelir yaptığın kötölük seni bulur.

Dəmə böhtan və töhmət bigünahə,
Düşər hər kimsə öz qazdığı çahə' (7)

Başkasının zararına çalışan kimse sonunda kendi kazdığı kuyuya düşər.

Qazarsa kimsə özgə qəsdinə çah,
Özü axır düşər ol çahə nagah. (78)

Alçak çirkin kimse ne kötölük yaparsa kendisi için yapmış olur ve sonunda kendi yaptığı kötü işe maruz kalır.

Ziyan eylər özüçün zişt-kirdar,
Olur öz felinə axır giriftar. (78)

İftira ile ilgili olanlar

Beladan kurtulup sağ kalmak istiyorsan (Allah'tan kork) kimseye iftira atma

Bəladən qalmaq istərsən səlamət,
Amandır, qılma sən kimsəyə töhmət (78)

İman ve kader ile ilgili olanlar

Yaprak zamanından evvel ağaçtan düşmez ve ecel gelmediği sürece kimse ölmez.

Müqərrər olmasa heç kimsəyə mərg,

Ağacdən düşməz imiş vədəyi-bərg' (137)

Allah`dan emir ve ferman yetişdiyse o, olur.

Əgər həqdən yetişə emrü ferman ,
Nə çarə eyləyən vardır, nə dərman (137)

Hakkın takdirinin hiç kimse bilmez ecel yetmediği sürece Hakdan umut kesilmez.

Həqqin tədbirini heç kimsə bilməz,
Əcel yetməz əgər həqdən üzülməz (137)

Eğer Allah`ın takdiri böyle değilse kimse kaderi değiştiremez.

Bəli, həqdən qəza olmasa nazil,
Qəzayə kim qılır təqdir təbdil. (136)

Dünya kafirler için gül bahçesi, inanalar için ise yaşanılmaz bir yer oldu.

Cahan küfr əhlinə olmuş gülüstan,
Vəli mömünlər üçün oldu zindan.(41)

İyilik və kötülükə ilgili olanlar

Ayağa düşənin yardımçısı olup her esiri t ile mutlu et.

Ayağa düşənin ol dəstigiri,
Tevazö birlə şad et hər əsiri (82)

Her kim iyi olursa ona kötülük uğramaz. Kötüye hiçbir yerde iyi söylemezler.

Yamana uğramaz hər kim ola yaxşı,
Yamana dəməzlər heç yerdə yaxşı. (98)

Eğer kulların(halkın) işi hataysa büyüklerin(yönetenlerin) tavrı bağışlamaktır.

Əgərçi qulların işi xətədir,
Böyüklər şivəsi əfvü ətədir. (90)

Kötü olan herkes kötülüğe uğrar.

Bu söz məşhur idi, əndər cəhanə;
“Yaman hər kim edər,uğrar yamane!”.

*Halka zararı olmayan biri, hem bu dünya da hem de ahiret de kötü bir durumla
karşılaşmaz.*

Kimin ki, xəlqə dəyməz bir ziyani,
İki dünyadə görməz o yamani”. (79)

Nefsine hakim olmakla ilgili

*Kimseye zarar ve ziyan vermemen için kesinlikle elini, dilini koru, onları
kötüye kullanma.*

Əlini, dilini sən saxla zinhar,
Yetirə kimsəyə nöqsanu azar.(106)

Herkes anlattıklarından dolayı ziyana düştüğü için asla yalan konuşma.

Dilin döndərmə, sən hər bir yamanə,
Dil ucundan düşər hər kim ziyane.(106)

Eğer bir kimse elini, dilini, gözünü korursa beladan ve eziyetten uzak kalmış olur.

Əlin,dilin,gözün, hər kimsə saxlar,
Yəqindir görməz ol asibu azar.(106)

Pişmanlıkla ilgili olanlar

Namerd olan kişide iman olmaz,sonunda yaptığından pişmanlık duyar.

Mürüvvətsiz kişidə olmaz iman ,
Olur felindən axir ol pəşiman (19)

Şeytanın hırsı sana çok üstün gelse de pişmanlık yaşamamak için kendini koru

Sənə çün qalib oldu hirs-i-şeytan,
Özün saxla, çəkərsən sən pəşiman (20)

Sabırla ilgili olanlar

Her işte akıl olan sabereder, sabr etmeyen pişman olur.

Ki, səbr eylər hər işdə aqıl olan,
Ki, səbr eyləməyən olur pəşiman.(11)

Sabreden kişi sonunda muradına ulaşır, sabretmeyen şaşkın ne yapacağını bilemez.

Ki, səbr edən yetər axır murade,
Qalır bisəbr sergərdan arade.(11)

Akıllı olan kişinin her işte sabr ve tahammül göstermesi gerekir.

Vələkin hər kişi gər ola aqıl,
Hər işdə var qıla səbrü tahəmmul.(28)

Her işin başı sabırdır, ancak sabredersen yapacağın işde bir sonuca ulaşırın .

Bulunur bəhrə səbrilə hər işdən,
Ki, səbr ilə çıxar şəkkər qəmişdən.

Her şeyin sabretmekle olacağına inan. Böylece arzuladığın şeylere ulaşacağını göreceksin.

Könül bağlagılən bu etiqadə,
Ki, səbriylə yetər hər kim muradə

Koruk üzümünün tatlı üzümə, tatlı üzümün pekmeze dönüşmesi; ipekböceğinin dut yaprağını yiyerek ipek salgılaması ve bu ipekten atlas dokunması da sabırlı olmaktadır.

Olur qora vəli səbriylə halva.
Olur bir qətrə sudan hüsni-zıba(28)

Bağlı kapı sabr ile açılır. Sabreden insan, olması olanaksız gibi görünen işleri, karşısına çıkan engelleri hep sabır ile açar.

Yetər məqsudinə səbrilə hamu,
Ki, səbriylə açılar bağlı qapu.(31)

Her zorluk sabrila kolaylaşır, şeytanın işi acele etmektir.

Ki, səbr ilə olur hər müşkül asan
Ki, təcil eyləməkdir feli-şeytan.(35)

Teslimiyet ile ilgili olanlar

Eger muradın gerçeleşmesini istiyorsan gafil olma gönlünü Hakka bağla.

Gər istərsən muradın ola hasil,
Könül bağla həqqə sən olma qafil

Hak ile itikadın dürüst olsa senin muradın şübhəsiz hasil olur.

Dürüst olsa həqq ilə etiqadın,
Olur hasil sənin bişəkk muradın(87)

Ansızın belaya uğrayan kişinin mutlaka kaderine rıza göstermesi gerekir.

Ki, ta kim, hər kəs uğrasa bəlayə,
Riza vermək gərək labüd qəzayə.(34)

2.1.2.7.Deyimler

Uzun konuşmayı sevmeyen, bir kaç sözle bütün gayesini belirtmeyi hüner sayan bir milletin, şüpheşiz ki, dilde en büyük hazinesi, iki - üç kelime ile dünyalar anlatan deyimleridir. Tarihi binlerce yıla uzanan bir milletin, duygu, düşünce ve hayal imbiğinden süzüle süzüle, derin ve gizli manalar kazanıp, bugünlere ulaşan, dil hazinemizin incilerini, sadece birkaç kişi değil, bu milletin bütün fertlerinin öğrenip kullanması, milli kültüre yapılacak en önemli hizmetlerden biridir.¹⁴¹

Türkçede, deyimler için çok sayıda terim kullanılmıştır. Deyim karşılığında; “önceleri darbimesel, ta'bir, ıstılahsözcükleri kullanılmıştır. Ancak, darbimesel daha

¹⁴¹ H.Adıgüzel, (1990), *Açıklamalı-Örneklİ Türkçe Deyim Hazinemiz*, İstanbul,1990,Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Önsöz

çok atasözlerini karşılayan bir terimdir. Cumhuriyetten sonra uzun bir süre ta'birsözcüğü kullanılmış ve Türk Dili Araştırma Kurumu tarafından 1935 yılında İstanbul'da bastırılarak dağıtılan Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu'nda tabir = terme, expression karşılığı olarak “deyim” sözcüğü önerilmiş ve bu zamanla tutmuştur”¹⁴².

Azerbaycan Türkçesi'nde, deyimbilim karşılığı frazeologiya / sabit söz birleşmesi olarak geçmektedir¹⁴³.

M.Mirzeleyeva,deyimin işlevi ile ilgili şöyle yazar: “ Frazologya dilde iki karakter taşır: bir taraftan deyimlerde bazı arkaik garmatik özellikler muhafaza edilir, diğer taraftan onlar dilin leksik-semantik katında sürekli değişikliğe uğrayıp dilin yaşayan geleneklerini söz diziminde ve anlambiliminin bünyesinde geliştirip sağlamlaştırır. Her hangi bir dilin deyimlerinin derinden öğrenilmesi o dilin tam benimsenmesi için önemli bir halkadır. Deyimler dilin taşıyıcılarının renkli, zengin sır alemlerine açılan kapıdır”¹⁴⁴.

Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğüdeyimi: Bir tür sözlüksel birim oluşturan anlam birim toplaşması, genellikle öz anlamından az çok ayrı bir anlam içeren kalıplaşmış söz¹⁴⁵

Doğan Aksan, deyimi, belli bir kavramı, belli bir duyguyu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamındakullanılmasıyla oluşan sözler¹⁴⁶ olarak tanımlar

Ömer Asım Aksoy, bir kavram, ya çekici bir anlamla ya da bir yapı içinde belirlenen çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce¹⁴⁷ Necmi Akyağcın; düşünce, kavram, nesne ve kişilerin durumlarını

¹⁴² A. T. Sinan,(2001),*Türkçenin Deyim Varlığı*, Malatya,2001, Kubbealtı Yay.,s.5

¹⁴³ F. Zeynelov, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yayınları, İstanbul,1993, Cem Yay.,s.408-412

¹⁴⁴ M.Mirzeleyeva, Türk Dillerinin Frazelogyası, Bakü,2009, Nurlan, s.27-57

¹⁴⁵ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*,İstanbul,Multilingual Yay., s.71

¹⁴⁶ D.Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara,2003,TDK Yay. s.35

¹⁴⁷ Ömer.A.Aksoy,“Atasözleri ve Deyimler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1962*, Ankara, TDK Yay, s.148

özelliklerini yansıtmak için kullanılan ve gerçek anlamın dışına çıkmış özel anlam/anlatım boyutuyla kalıplaşmış sözlerdir.¹⁴⁸

A.Turan Sinan, insanlar arasında bildirişimi sağlayan bir dizge olan dilin anlatım yollarının çeşitli olduğu bilinir. Deyimler de bir dilde hazır söz kalıpları olarak dilin anlamsal boyutunun zenginleşmesine katkıda bulunan dil birlikleridir.¹⁴⁹

Ferhat Zeynalov, "Deyimler yapı-ses faktörü ile değil, ancak bütün birleşmeyi teşkil eden sözler için ortak olan anlam ve kavram ile temayüz ederler"¹⁵⁰ demektedir .

Vecihe Hatiboğlu tanımı ise şu şekildedir: “Deyim, anlatım gücünü artırmak için, az çok mantık dışına kayan bazı sözcükleri değişmediği hâlde bazıları değişip çekimlere giren kalıplardır”¹⁵¹

Türkçe Deyimler Sözlüğü’nde deyim; “anlatıma akıcılık, çekicilik katan çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan genellikle de birden çok sözlüklü dil ögesi, kalıplaşmış söz topluluğu”¹⁵² olarak tanımlanmıştır .

Şükrü Elçin, Halk Edebiyatına Giriş’te: "Deyimler (tâbirler), asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözlerdir. İki veya daha çok kelimeden kurulu bir çeşit dil ifâdesi olan bu sözler, duygu ve düşüncelerimizi, dikkati çekecek biçimde anlatan isim, sıfat, zarf, basit ve birleşik fiil görünüşlü gramer unsurlarıdır”¹⁵³ der

Yusuf Çotuksöken: En az iki sözcükten kurulan konuşmada ve yazıda anlatım gücünü artıran, anlam yönünden sık sık mantık dışına taşan bölümleri olabilen, yapısındaki kimi sözcükleri anlam değişmesine uğrayan, kalıplaşmış söz öbeklerine verilen addır¹⁵⁴

¹⁴⁸ Necmettin Akyalçın: *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri*, (Deyimlerimiz), Ankara, 2012, Eğiten Kitap Yay. s.10

¹⁴⁹ A.T.Sinan, Deyim Kavramı Üzerine Notlar. *Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt 18. Sayı 2. s. 92

¹⁵⁰ F. Zeynelov, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yayınları, İstanbul, 1993, Cem Yay., s.64

¹⁵¹ Vecihe Hatipoğlu, *Türkçenin Sözdizimi*, , Ankara, 1982, DTCF Yay., s.194

¹⁵² A.Püsküllüoğlu, *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Ankara, 1995, Arkadaş Yay., s.7

¹⁵³ Ş. Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, KB Yay., Ankara, 1986, s.642

¹⁵⁴ Y. Çotuksöken, (1988). *Deyimlerimiz*. İstanbul, 1988, Varlık Yay.5

Fatma Özkan, “Türk dilinin zengin söz varlıklarından olan deyimler, insanın duygu ve düşüncelerini, dünya görüşünü, dış çevre ve olaylar karşısında takındıkları tavırlarla davranışları, gerçek anlamından az çok farklılaşarak, tezat ve mecaz gibi sanatlardan da yararlanmak suretiyle tasvir eden kalıplaşmış sözlerdir”¹⁵⁵

Tanımlarda dikkati çeken niteliklerde çok az farklılıklar olmakla birlikte genel olarak birbirlerine benzemektedir. İfade edilen düşüncelerden anlaşılacağı üzere deyim oluşturulan özellikler şu şekilde sıralayabiliriz: Deyimi oluşturan kelimelerden en az birinin mecaz anlamda kullanılmış olması, deyim yapısında kolay kolay deyişmeyen kalıplaşmanın olması, deyim ilgi çekici bir anlam taşıması ve yapı olarak en az iki kelimeden meydana gelen söz öbeyinden ibaret olması şeklindedir.

Deyimler en az iki kelime ile oluşur ve şekil olarak ikiye ayrılır: kelime grubu ve cümle şeklinde olan deyimler diye; Mastar şeklinde olan bazı deyimlerde ek aldıklarında cümle halinde olan deyim grubu içinde yer alır”¹⁵⁶. Deyimlerde kelime sayısı ile ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Mecazi anlam bildiren bazı tek kelimeli sözcüklerin deyim olduğunu öne süren dilcilerden biri olan Aksan, *Her Yönüyle Dil* kitabında deyimlerin birden çok sözcükten oluşabildiği gibi, tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla ortaya çıktığı düşüncesini öne sürmüştür. Tek ögeli olanlar için *gözde, akşamcı, gedikli, kaşarlanmış*¹⁵⁷ gibi . Aksan, sonradan *Türkçenin Söz Varlığı* kitabında deyimleri, “Deyimler, genellikle bir durumu, karşılaşılan olayların özelliklerini, insan karakter ve davranışlarını, insanların çeşitli fiziksel ve ruhsal niteliklerini betimlemek üzere birden çok sözcüğün oluşması”¹⁵⁸ olarak tanımlamış ve deyim için en az iki kelimenin varlığını kabul etmiştir. Ömer Asım Aksoy “doğrusu”, “sözde”, “gözde”, “havadan”, “sudan”, “toptan”, “ayaktan”, “gittikçe”, “veresiye”, “başlıca”, “boşuna” vs. gibi kelimeleri önce deyim kabul etmiş¹⁵⁹ fakat, daha sonra görüşünü değiştirmiştir. Aksoy, bu konudaki görüşünü *Çağdaş Eleştiri* adlı dergide “Tek Sözcüklü Deyim Var mı?” adlı makalesinde ele alarak, daha önce deyim saydığı; *sözde, gözde, sudan* gibi kelimelerin birer mecazi anlatım olduğunu çünkü deyim

¹⁵⁵ Fatma Özkan, Somatik Deyimler. *Bilig*, Kış Sayı 24 s.önsöz

¹⁵⁶ Setfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara, 2010, Prestij Matbaası, s.129

¹⁵⁷ D.Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara, 2003, TDK Yay. s.38

¹⁵⁸ D.Aksan, *Türkçenin Söz Varlığı*, Engin Yay., Ankara, 2006, s.172

¹⁵⁹ Ö. A. Aksoy,, *Atasözleri ve Deyimler Hakkında-III*, Ankara, 1953, TDK Yay., s.206

anlamının birden çok kelimenin ortaya koyduğu ortak anlam olduğunu ifade ederek, deyim'in varlığı için en az iki kelimenin varlığını şart koşmuştur¹⁶⁰ M. Mirzeliyeva, Azerbaycan Türkçesinde tek kelime şeklinde deyimse birleşimler olduğunu göstererek, onların yapı itibarıyla sade, türemiş ve bileşik olduğunu öne sürmüştür: O yaman *düşüb* (sade) O, bu sözden *alındı* (türemiş), O, *vur – tut* birce kitab almışdır (bileşik)¹⁶¹

Ancak Akyalçın, “Bu tür sözcüklerin sözlük anlamlarına bakıldığında, zaten bu sözcüklerin deyim gibi algılanmasına neden olan yan ve mecaz anlamları *akşamcı-akşamları içki içen...* biçiminde karşılığının verildiğini bu yüzden bu tür tek sözcüklerin deyim olarak kabul edilemesinin söz konusu olamayacağını”¹⁶² ifade eder. Vecihe Hatiboğlu; deyim'in en az iki, en fazla yedi sekiz kelimeden işaret olduğunu belirterek , şöyle der: "Bir tek kelime ise deyim olamaz eğer bir kelimenin anlamı gerçek anlamından kaymışsa, o kelime mecaz anlamında kullanılıyor veya kelimenin anlamı çoğaltılıyor demektir. Çünkü bir kelimenin pek çok gerçek veya mecaz anlamı olabilir. Deyimde ise bir tek kelimenin anlamı dışında kullanılması aranmaz, en az iki kelimenin birlikte kullanılmalarından doğan ortak anlam, gerçek anlam dışında hatta mantık dışındadır. Yoksa bir tek kelimenin mantık dışında kullanılması, çekici bir özellik yaratamaz, belki de anlamın kaybolmasına sebep olur ve tek kelime olduğu için de mantık dışına kayma söz konusu olamaz"¹⁶³ demektedir . Çotuksöken ise, Türkiye Türkçesinde deyimlerin en az iki sözcükten en çok on dört sözcükten kurulduğunu söylemiştir.¹⁶⁴ Tek kelimeli sözcüklerin mecaz anlam bildirmesi ile deyimleştiğini ileri süren dilciler olmasına rağmen, bu düşünce tüm dilciler tarafından kabuledilmemiştir.

Bir başka özellik de deyim yapılarında kolay kolay değişmeyen bir kalıplaşmanın söz konusu olmasıdır. Kalıplaşan bu yapılar bir anlam bütünlüğü yaratır. Karaağaç deyim'in kalıplaşması ile ilgili olarak “Deyimler yapıcı, tek tek anlamları olan sözlerden oluşmalarına rağmen, anlamlı parçalara ayrılamayan ve bir bütün olarak

¹⁶⁰ Ö. A.Aksoy, (1984),“*Tek sözcüklü deyim var mı?*”, Çağdaş Eleştiri, İstanbul, 1984, s.4-6

¹⁶¹ M.Mirzeyeve, *Türk Dillerinin Frazelogyası*, Bakü, 2009, Nurlan, s.75

¹⁶² Necmettin Akyalçın: *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri*,(Deyimlerimiz), Ankara, 2012, Eğiten Kitap Yay. s.31

¹⁶³ V.Hatipoğlu, Kelime Grupları ve Kuralları, TDAY-Belleten 1963, TDK Yay. S. 222, Ankara, s.222

¹⁶⁴ Y.Çotuksöken ,*Deyimlerimiz*. İstanbul,1988, Varlık Yay.s.11

işlev gören sözlük birimleridir. Bütünleşme sürecinin sonunda deyimlerin de parçaları olan sözler, anlam bakımından birbiriyle kaynaşır”¹⁶⁵ der. Aksoy, “Bir deyim yerini – aynı anlamda olsa da- başka sözcük konulamaz ve deyim söz dizimini bozulamaz”¹⁶⁶ diyerek anlam bütünlüğü için kalıplaşmanın önemini belirtir. N. Hacızade de anlam bütünlüğüne dair görüşünü şöyle ifade eder: “Frazolojik birimler, deyimler; semantik açıdan parçalanmaz ve kelimeye eş değer sayılır. Deyimlerin bir bütün olarak tek anlama gelmesi onları ayrı ayrı parçalarının anlamından ayırıyor. Deyimi oluşturan kelimelerin bu anlamı bağımlı anlam olarak nitelendirilir.”¹⁶⁷

Kelimelerin kalıplaşarak yeni bir anlamı karşılaması hemen olmaz, bu kalıplaşmanın kökeni tarihe dayanır. Hacızade, “Dilde birdenbire doğrudan taşlaşmış bir ifade oluşmaz.”¹⁶⁸ Deyimler kalıplaşmış yapılardır, deyim oluşturan sözler değiştirilemez ancak ağız özelliklerinden etkilenen deyimlerde bazı sözler değişebilir¹⁶⁹

Deyimlerin bir diğer özelliği mecazi anlam bildirmesidir. Aksan, deyimleştirmeyi, “sözcüklerin kendi anlamları dışında kullanılarak birkaç sözcükle ortaklaşa yeni bir anlam yaratması”¹⁷⁰ şeklinde ortaya çıktığını vurgular ve mecazların deyim ayrılmaz bir niteliği gibi olduğunu belirtir. Püsküllüoğlu, deyimlerde sözcüklerin gerçek ve gerçek anlamları dışında yer aldığını öne sürmüştür, gerçek anlamları dışındaki deyimlere *abayıyakmak*, *tencere yuvarlandı*, *kapağını buldu*, *fol yok*, *yumurta yok* deyimlerini, gerçek anlamlı deyimler için ise *ateşe vermek*, *başın sağ olsun gitme*¹⁷¹ deyimlerini örnek göstermiştir. Hengirmen de deyimlerin anlam özelliklerini belirtirken gerçek anlamlarında kullanılan deyimlerinde olduğunu vurgular ve bazı deyimlerde anlam aktarması veya somutlaştırmanın görülmeyeceğini bu tür deyimlerin gerçek anlamlarında kullanıldığını belirtir. Örneğin, *adı gibi bilmek*, *iyi gün dostu*, *dert ortağı*, *derli toplu*, *canı sağ olsun*¹⁷² şeklinde. Bunun yanı sıra diğer dilbilimcilerin tanımlamalarından da anlaşılabileceği üzere; Korkmaz’ın,

¹⁶⁵ G. Karaağaç, *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009, s.27

¹⁶⁶ Ömer. A. Aksoy, *Tek Sözcüklü Deyim Var mı?*, Çağdaş Eleştiri, İstanbul, s.40

¹⁶⁷ N. Hacızade, *Sözümün Canı Var*: Azerbaycan Türkçesi Temelinde Deyimbilim Sorunları, Çizgi Kitabevi, Konya, 20013, s.89

¹⁶⁸ N. Hacızade, a.g.e., s.89

¹⁶⁹ Ömer Aksoy, a.g.e., s.140

¹⁷⁰ D. Aksan, *Türkçenin Söz Varlığı*, Engin Yay., Ankara, 2006, s.172

¹⁷¹ A. Püsküllüoğlu, *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Ankara, 1995, Arkadaş Yay., s.7

¹⁷² M. Hengirmen, *Türkçe Dilbilgisi*, Engin Yay., Ankara, 1995, s.425

“gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği”, Elçin, “asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözler”, Aksoy, çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük toplulukları ” deyimlerde mecaz anlamlılık tek kabul edilen yargı değildir. Azerbaycan Türkçesinde deyimisel birleşimin mecaz anlamla birlikte gerçek anlamının mevcut olması, onun çokanlamlı olduğunu göstermektedir. Örneğini, *əl tutmaq* – 1) birinin elinden tutmak (gerçek anlamlı birleşik fiil), 2) yardım etmek (mecaz anlamlı deyimisel birleşim).

Akyalçın, “Deyimlerin anlam zenginliğini üzerinde taşımalarının en önemli sebebi özellikle mecaz sanatıyla bütünleşmiş olmalarıdır. Bir söz öbeyinin, deyim olabilmesi için öylesi bir anlam boyutuna geçebilmesi gerekir ki, artık o anlam boyutunu deyimler sözlüğü dışındaki sözlüklerde bulamamalıyız”¹⁷³ . Bir söz öbeğinin deyim olmasının ölçütü anlamdır. Bunun içindir ki, araştırmacıların da dikkat çektiği nitelik deyim oluşturan kelimelerden en az birinin gerçek anlamının dışına çıkması gerektiğidir. Ancak bu şekilde bir söz öbeği deyim olma vasfını taşımış olur.

M. Özkan da bir söz öbeyinin deyimleşme durumunu şu şekilde ifade eder: “Deyimleşme olgusunda esas olan, kalıplaşmaya uğrayan kelimelerin, kendi anlamlarından sıyrılarak yeni bir anlamı yansıtır duruma gelmeleridir. Deyimleşme olgusunun işleyişinde dil, genellikle aktarmalardan, benzetmelerden ve somutlaştırmalardan faydalanılmaktadır”¹⁷⁴ Dilin anlatım gücünün en iyi tespit edilebildiği söz varlıklarının deyimler olduğunu söylenebilir.

Deyimlerin bir çok Bir dilin hazinesi olan deyimler oluşturulmasında, söz konusu kültürün temel değerlerinin başrolü oynadığı bilinmektedir. Anonim olan deyimlerin bir çok kaynağı vardır. T. Sinan deyimlerin kaynağının ulaşılabilmesinin güçlüğünü şu sözlerle ifade eder: ”Deyimler, büyük çoğunlukla dilin çok eski dönemlerine uzar. Bir deyim ilk defa kim tarafından, ne zaman ve nerede kullanıldığını tespit etmek

¹⁷³ Necmettin Akyalçın: *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri*, (Deyimlerimiz), Ankara, 2012, Eğiten Kitap Yay. s.11

¹⁷⁴ Mustafa Özkan, *Deyimleşmiş İkilemeler*, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (20-26 Eylül 2004), TDK Yay., Ankara 2004, C. II. s.2289

çoğu kez çok zor bir iştir, hatta imkânsızdır”¹⁷⁵. Dilbilimciler ve edebiyatşinaslar deyimlerin kaynağını sadece duruma bağlı deyil, bir çok etkene dayanarak açıklamaya çalışmışlardır. Ali Öztürk, deyimleri meydana gelişleri bakımından üçe ayrılmaktadır: a) Fıkralardan kaynaklanan deyimler b) Toplum hayatında sıkça yaşanan olayları ifade eden kavramlar c) Gelenekleşmiş tutumları özetleyen, tanımlayan kavramlar¹⁷⁶

T.Sinan, deyimmi kaynağını,“Bütün büyük diller tarihin derinliklerinden kalıtsal yollardan taşıdıkları söz varlığının bir bölümünü, bu uzun yolculukta değiştirip, geliştirerek işlevselliklerini sürdürmeye çalışırlar. Ses, yapı, söz dizimi ve anlamsal yapılarını geliştirerek yeni yeni çözümler üretirler. Türk dili de tarihin derinliğinden bugüne gelinceye dek gelişip serpilirken zaman zaman ihtiyaçlar oranında yeni türetmeler yaparak yoluna devam etmiştir”¹⁷⁷ V. Türk, deyimmin kaynağını rastgele söylenen bir ifadenin zamanla kalıplaşmasına dayandırır, “bir söz kalıbı, ilk olarak herhangi bir dil unsuru gibi, herhangi bir sebeple, herhangi bir kişi tarafından rastgele bir ifade olarak kullanılır. Dinleyenler tarafından o andaki duygu ortamında beğenilen bu söz kalıbı, belki bazı değişmelere de uğrayarak değişik ortamlarda, değişik kişilerce, benzer sebeplerle tekrar edilir ve zaman içerisinde ses ve anlam yönleriyle kalıplaşıp donuklaşarak insanların dilinde yaygınlaşır”¹⁷⁸.

Deyimlerin; halk yaratılarında, halkın yaşayış koşullarında ve inançlarında ayrı bir yer tuttuğu görülür. Y. Çotuksöken, deyimlerin kaynaklarını “ Nasreddin Hoca ve Bektaşî fıkraları, masallar,efsaneler,tarihsel olaylar,halk arasında yaşanan olaylar ve başka ülkelerle etkileşim olarak gösteriyor ¹⁷⁹. “Bazı deyimler belirli bir olay, hikaye ya da fıkradan sonra oluşmuştur. Örneğin, *ipe un sermek, külahıma anlat, fincancı katırlarınıürkütme,k,işi sağlama bağlamak*”¹⁸⁰ gibi Toplumun farklı kesimlerine ait belirsiz tiplere gönderme yapıldığı görülür. Bu tipler genellikle; *adamın biri, ağa,*

¹⁷⁵ T.A.Sinan, *Türkçenin Deyim Varlığı*, Malatya,2001, Kubbealtı Yay.,s.36

¹⁷⁶ A. Öztürk,(1986). *Türk Anonim Edebiyatı*, İstanbul, 1986, Bayrak Yay..s.321

¹⁷⁷ T.A.Sinan, *Deyim Kavramı Üzerine Notlar*, Fırat Üniversitesi Sosyal, Elazığ, 2008, Bilimler Dergisi. Cilt 18. Sayı 2. s. 92

¹⁷⁸ V. Türk, *Türk Dili - I*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2637, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1605, 6. Ünite, Eskişehir, 2012, s.201

¹⁷⁹ Y.Çotuksöken, *Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Cem Yay., İstanbul, 1992, s.6

¹⁸⁰ A.Sinan, *Deyim Kavramı Üzerine Notlar*, Fırat Üniversitesi Sosyal ,Elazığ, 2008, Bilimler Dergisi. Cilt 18. Sayı 2. s.96

bakkal, bey, cadı, çırak, delikanlı, derviş, dilenci, hırsız, kadı, köylü, memur, molla, oduncu, padişah, papaz, şehzade, şeyh, tüccar, usta...”¹⁸¹

Hacızade, deyimlerin kaynağını “bazen bir sözcük birleşimi veya bir cümle mecaz özelliği kazanarak farklı anlama gelebilir. Birçok eski inanç ve gelenekler deyimleşerek yaşayabilir. Bazen atasözleri, dualar, beddualar, dilekler de deyime dönüşebilir”. Şeklinde gösteriyor.¹⁸²

M. Mirzaliyeva, atasözü ve mesellerinde deyimlerin kaynağı olabileceğini gösterir ve bunu kendi imkankarına göre gelişen deyimler içinde değerlendirir. “*üz vermə, astar daistər* (üz vermek); *ağ gün ağardar, qara gün qaraldar* (ağ gün, qara gün) burda taraflardan biri deyimleşir. Ya da *köhnə hamam, köhnə tas* burda ise her iki taraf olduğu gibi deyimleşir”¹⁸³.

Deyimlerin çok büyük bir kısmı dilin konuşurlarının ürünüdür. Çok azı ise başka dillerden çeviri yoluyla oluşturulur.¹⁸⁴ Diller, toplumsal gelişmenin doğal bir sonucu olarak birbirlerini etkiler, alıntılama yolu ile bir dilden başka bir dile tercüme vasıtasıyla yeni kavramlar aktarılır. Aksan, çeviri yolu ile dile giren deyimlerin bir bölümünün Farsçadan aktarıldığını: “güneşi balçıkla sıvamak, yüz suyu dökmek, gam yemek... gibi. Örneğin güneşi balçıkla sıvamak, Farsça laf:ta:b *be gil endu:den* biçiminde çevrilmelidir”¹⁸⁵

Eserdeki Deyim Örnekleri:

Zahmına duz serpmek: Bir kimsenin unutmaya başladığı acıyı tekrar hatırlatmak, üzmek.

Müəyyən bir həyasız, adı Bəhrüz,

Sənarsən Səpdi şahın zəxminə duz (9)

Yüzde kan kalmaması: Ayıplanma ve tanalar karşısında utnamak.]

¹⁸¹ T.A.Sinan, *Türkçenin Deyim Varlığı*, Malatya, 2001, Kubbealtı Yay., s.36

¹⁸² N. Hacızade, *Sözümün Canı Var: Azerbaycan Türkçesi Temelinde Deyimbilim Sorunları*, Çizgi Kitabevi, Konya, s.57

¹⁸³ M.Mirzeyeva, *Türk Dillerinin Frazelogyası*, Nurlan, Bakü, 2009, s.27

¹⁸⁴ V. Türk, *Türk Dili - I*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2637, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1605, 6. Ünite, Eskişehir, 2012, s.162

¹⁸⁵ D.Aksan, *Türkçenin Söz Varlığı*, Engin Yay., Ankara, 2006, s.180

Üzümüzdə bizim həm qalmadı
Xəlayiq tənəsindən bari utan!(135)

Yüzü kara: Mahcup, başı aşağı olmak

nə ki, mən söylədim, məhz xətdir
Sözüm böhtan idi, üzüm qaradır(7)

Bu gün təhqiqlə bil ey üzün qarə,
Sənə yoxdur ölümdən özgə çarə!(80)

Yüz vermək: Genelde kötü bir şeyi yapmasına engel olmamak, kayıtsız kalmak, kötü iş yapmasını tasdik eder görünmek, şımartmak

Onu dedim ki, olur həmdəmi-şah.
Ona həm yüz verir, həm möhnətü ah.(15)

Yüz dutmak, üz dutmak: 1. Bir şey söylemek için yüzünü birisine çevirmek, 2.Yönelmək, yönelip gitmək. 3. Genelde fiillerden sonra gelerek bu fiilin ifade ettiği harekete, işe başlamayı ifade eder.

Tutalım yüzümüz qadir ilahə,
Kim ol versin xəbər ol padşahə.(35)

Üzün tutdu həmi ol dəm xudaye,
Olub məşğul şah üçün duaye(45)

Yoldan çıxarmak: Baştan çıkarmak, yolunu sapıtmak, tuttuğu yolu değişmesine sebep olmak.

Rəvan oldu səfər əzminə sultan,
Məni yoldan çıxardı hirs-i-şeytan (78)

Yolu düşmək: Tesadüfen gitmek, gelmek. Yolu üzerinde bulunan o yerden geçmesi gerekmek; o yer, yolu üzerinde bulunmak.

Qaçıb mən dəxi çıxdım bir diyarə,
Mənim düşdü yolum bir kuhisarə(86)

Yola düşmək, revan olmaq: Yola koyulmaq, gitmək, hərəkət etmək.

Qamu fikrin görübən yola düşdü,
Varıb bir mötəbər şəhrə yetişdi.(13)

Rəvan oldu səfər əzminə sultan,
Məni yoldan çıxardı hirs-i-şeytan.(78)

Yol eylemək: Akmaq

Çalındı ançı kim sən oldu bican
Dəhanından onun yol eylədi qan.(4)

Yol alıb getmək: Yolcu olmaq.

Olub həmrəh Xacə ol cəvanə,
Yol alıb getdilər bərsuyi-xanə(26)

Yanar odlara düşmək, od düşdü: Belaya düşmək, derdə düşmək, çox çətin, ıstıraplı duruma düşmək.

Orada gördü Xacə, ol cavani,
Sanasan yanar oda düşdü canı.

Sanasan zövqdən od düşdü canə,
Onu görmək üçün oldu rəvanə(137)

Ümid kesmək: Umudunu kaybetmək, artıq beklenen bir durumun olacağını beklememek.

Pərişan oldu ol əfkari-nömid,
Təmən ondan götürdü, kəsdi ümmid.(131)

Tünd olmaq: Sinirli olmaq, yapı itibarıyla sert olmaq.

Qəzəbləndi, yaman tünd oldu, coşdu,
Sənə kim o yanar odlara düşdü.(42)

Tükləri donundan çıkmak (Tüyleri diken diken olmak): Korku, heyecan veya üşümekten vücuttaki tüyler, kılların dikilmesi.

Sənasan tükləri çıxdı donundan
Hərəm sarı buyurdu getdi övrət.(42)

Südden almak: Çocuğu sütün kesmek, artık süt vermemek

Müəyyən eylədim pəs ona dayə.
Əmizdirdi onu, süddən ayırdı.(140)

Saçın yonmak, yüzünə tırnak salmaq, başına taş toprak savurmak: 1. Saçlarını yonmak, üzüntüsünü, çok derin teessürünü saçlarını yolarak belli etmek, çok üzülme.
2. Eziyet etmek, baskı halinde tutmak

Saçın yoldu, yüzünə saldı dırnaq,
Başına sovururdu daş və torpaq.(36)

Rengi zaferana dönmək: 1. Solmak, canlılığını yitirmek. 2. Korku, heyecan gibi sebeplerden benzi (safran gibi) sararmak.

Ona pəs aşiq oldu qayıbanə,
Saraldı, rangi döndü zafərəna (57)

Gamhar olmak (dert ortağı): 1. İnsanın kötü günlerinde dertlerini

dinleyen, çözümü için çare arayan dostu. 2. Aynı derdin sıkıntısı içinde olanlarından herbiri.

Ağır dəmdə menə qəmxar olarsan.(2)

Ağzı acı olmak: Bedbahtlığa uğramak, mutluluğu kedere dönmek, başına kötüşeyler gelmek.

Pərişan olma, məhzun, ağzı acı,
Mən ona eylərəm yaxşı əlacı.(118)

Aradan götürmək , aradan salmaq : Yok etmək, ortadan kaldırmak, lağvetmək, ilga etmək, öldürmək.

Eşitsə sizdən ol bu göftü-guni
Aradan götürər işbu əduni (92)
Bugün öldürməsin gər Bəxtiyari,
Aradan salmasın ol nabikari.(112)

Araya salmaq: Çembere almak, etrafını sarmak.

Arayə saldılar onlar bəəmdə
Əser eylədi sultana bu sevdə.(104)

Avazesi dutmaq: Məşhur olmaq, adı dillərdə dolaşmaq, şöhrət, ün kazanmaq

Onun avazəsi tutmuş cahani,
Üzü gül, filməsəl, püstə dəhani.(103)

Ayak yalın baş açıq: Pərişan halde darmadağın, təlaşla, tam hazırlanmamış birşəkildə

Ayaq yalın, başı açıq, piyadə,
Dəxi möhnət nədir bundan ziyadə?(36)

Bada (fenaya) getmək, bada vermək : 1. Yok olmaq, mahvolmaq, telef etmək, heder gitmək. 2.Hiç yoxtan ölümə vermək

Nəhayət zillətə oldu giriftar,
Fənayə getdi dövlət, hər nə kim var.

Sonuncu mayobu sövdə də getdi.
Qalıb ambarda buğda badə getdi(3)

Bağrı dağ olmaq: İnsanın unutamayacağı dərəcədə kalbi yakıcı biristirap və keder duyması.

Onun hicrində bağrım dağ olubdur,
Yanə burada ol dustaq olubdur.(30)

Mənim bağrıma hicran vurdu bir dağ,
Könül olmuş sənin dərdinə müştəq.(70)

Bağrına köz yapışmaq : Çok üzülmək, çok sıkıntı çekmek.

Ki, sultan bağrıma yapışdı közlər,
Dedi: ey padşahi-nik-fercam!(32)

Bahtı (devleti, ikbali, talihi) dönmək : Şansı dönmək, işləri iyi gitmemək, başarısızlığa uğramak, hayatında zor günler başlamak.

Qəzara bəxt dönmək oldu mə'lum,
Yerirəkən nagahan asqırdı ol şum,(4)

Mənim yoxidi, bir özgə xəyalim,
Dönüb talə pərişan oldu halim.(28)

Bərabər durdu ol bihəmiyyat,
Basıldı, çünki ondan döndü dövlət(47)

Bu gün çün döndü dövlət, bəxtü iqbal,
Mənim əhvalıma bu qissə timsal.(9)

Bahtı (dövləti, talihi, saadeti) yar olmaq: Şansı açık olmak, mutlu ve mesut günlere kavuşmak, sıkıntılı günlerden müreffeh günlere kavuşmak

Olur bir töhmətə ol həm giriftar,
Vəli olur ona həm dövləti yar.(15)

Sənəçün yar olubdur taləü bəxt ,
Sənə şayistedür, həm tac, həm text. (51)

Varidi çün onun başında dövlət,
Ona həm yar idi, bəxtü səadət.(23)

Baş alıb getmək: Kaçmaq, rastgele bir yöne doğru gitmək .

Baş alıb getdi hər kəs bir diyarə,
Yetişdi şah bir derya کنارə.(95)

Baş açıp şiven etmək: Kargımaq, ilenmək, beddua etmək

Ana başın açıb eylərdi şivən,
Nedim, qanda varım.(36)

Baş tutmaq: Gerçəkləşmək, sonuc vermek, meydana gelmək.

Qəbulə keçdi söhbət tutdu çün baş,
İki qardaş, yenidən oldu qardaş.(27)

Başa hak, gözüne kül koymak, başa kül eylemək: “ Başa kül koymak, başına külelemək, göze kül koyup, başına toprak, hak saçmaq” deyimleri, “kendisinin veyabəşkasının yaptığı yanlış bir davranışından dolayı hor görme, görülme halində veyabəşkasız kaldığı durumlarda kendi kendine yakarış veya beddua etmesidir.

Bühtan bağlamak: İftira etmək.

Həsəddən bağlayarlar mənə böhtan,
Həlak eda məni qəhr ilə sultan.(68)

Boynundan vebəli ref etmək: Sorumluluğunu yerinə getirmək.

Bu gün rəf eylə boynundan vəbalın
Ki, sultan gördü onun suzi-ahin(91)

Boynunda kanın kalması: Bir işin, suçun sorumluluğunu yüklenmək.

Fəda olsun sənin yolunda canım,
Gər öldürsən, qalır boynunda qanım. (91)

Özi öz aşına agu katmaq: Kendi kendine zarar vermek.

Dedi: - Görün nə iş gəldi başıma.,
Necə mən ağu qatdı öz aşıma.(120)

Özü öz ayağına tişə(balta) vurmaq : Kendi yaptığı işlere engel koymak.

Sanasan mən dəli oldum, qorxdum,
Özüm öz ayağıma tişə vurdum.(22)

Öz eli öz yaxası: Kimsesiz kalmak.

Öz əli ola, onun öz yaxası,
Ölümdən bigüman olmaz xilas. (73)

III.BÖLÜM

“BAHTİYARNAME” ESERİNİN ŞEKİL BİLGİSİ

Şekil bilgisi, bir dildeki kök kelimelerini, eklerini, köklerle eklerin birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini, türetme ve çekim özelliklerini ve şekille ilgili öteki konuları inceleyen gramerdalıdır.¹⁸⁶

3.1. İsimler

İsimler, nesneleri karşılayan kelimelerdir. Nesne tabirini hareket dışında kalan şeylerin hepsi için kullanıyoruz. Nesneler canlı, cansız bütün varlıklar, mefhumlar, vasıflar, şahıslar, durumlar, hülâsa zaman ve mekân içinde ve insan kafasında mevcut olan bütün maddi ve manevi varlıklardır. İşte isimler, bütün bu nesnelerin dildeki karşılıkları olan kelimelerdir.

3.1.1. Çokluk Eki:

ET’de, TT’de ve günümüz Az.T’de çokluk eki –lAr’dır:

-lar: Qamu *qəvvəslər* endi bədər ya. (3) Mürəssə *danalar*, firuzə, mərcan (13)

Yabancı kökenli çokluk ekleri -an (ET “de de çokluk –an çokluk eki vardır), -(y)at, -in :

-An: Onu salıb, oradan getdi *düzdan* (5), Eşidib hər tərəfdən *gəldixəlqan* (5),

Müti olsun sənə *divan* və insən.(11) Məni saldı *həzaran* ahü zare (21) Mən neyləmişəm ey *büzürgan* (50)

-(y)at: Ziçövri-*hadisat*, zülmi bədxah (13) Qulaq asın, edim mən bir *hekayat* (50)

¹⁸⁶ Biçim Bilgisi bölümü ‘Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri, (Şekil Bilgisi)* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009; F. Zeynelov, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yayınları, İstanbul 1993.; A.B , Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Basım, Ankara 2007 ve M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım, İstanbul 2009 ; M.Ergin, *Azeri Türkçesi*, Ebru Yayınları, İstanbul, 1981; H.Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Yayınları, Ankara, 1999; F.Develioğlu , (1996). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, İstanbul Y.Kartallıoğlu; H.Yıldırım, “*Azerbaycan Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007; T.Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara, 1998; K. F.Timurtaş, *Osmanlı Türkçesi Grameri III: Eski Yazı ve İmla, Arapça, Farsça, Eski Anadolu Türkçesi*, Alfa yay İstanbul, 2003

-in: Qapısın açdı hər nəvar, **xazayin**. Gətirdiz ahıra, cümlə **dafain** (58)

3.1.2. İyelik Ekleri

İyelik ekleri ismin qarşıladığı nesnenin bir şahsa veya nesneye âit olduğunu ifadə edənşletme ekleridir.

İsimlər mənsubəyyət şəkilçiləri qəbul edərək sahib şəxslə mənsub əşya arasındakı əlaqəni, münasibəti bildirir.

Eserde və günümüz AzT`de ekin işlənişi aynıdır.

- **T.1. Ş. iyelik eki: -(U)m**

Sənsən **nədimim** həm **vəkilim** (13)

səndən qeyri yox bir **ümidgahim** (39)

Atardı bir **qulum** bərqəsdı nəxcir (97)

Ciyər **guşələrim** getdi əlimdən. (50),

Yazığam, qoyma onda qala **qanım** (71)

- **T.2.Ş.İyelik eki: -(U)n**

Ki, Edim onunla mən əğdü **nigahın** (38)

Ayaqda kündə və **boynunda** zəncir.(77)

Rəvan oldu səfər **əzminə** sultan (78)

- **T.3.Ş.İyelik eki: -(s)I**

Ünsüzle bitən sözcüklerden sonra **-INə** gəldi **başına** sən gəl gör indi (57)

Bazen eklerle genişləyən sözcüğün iyelik eki düşəbilir:

İkisi **bir-birə** durdu bərabər (85)

Ünlü ilə bitən sözcükten sonra **-sI**

Qoyub ol pəri onun *sinəsinə* (124)

Salıb onu qaçıb can *qorxusundan* (144)

Su sözcüğünde “s” yerine “y” gelir:

Giribən şəhrə getdi *suyu* bazar (77)

3. şahıs iyelik ekleri ile ad çekim ekleri arasında n sesi (zamir n` si)kullanılır.

Ayağında səlasil, əldə kündə. (89)

Düşində sirri razin dey labüdə (124)

- **Ç.1.Ş İyelik eki: (U)mUz**

Üzümüzdə bizim həm qalmadı qan.(66)

Bizim *dadımızı* həqq ondan alsın (47)

- **Ç.2.Ş İyelik eki: (I)nIz:**

Necədir *halınız*? edin xəbərdar *Nəyizi* sən zinhar, əlbəttə, zinhar (46)

- **Ç.3.Ş İyelik eki: -IArı**

Özümə *günlərini* eylərdi həm yad. (21)

Cahan *gözlərinə* olmuş qaranqu (41)

Yetişdilər onların *yanlarına* (67)

Qamu *barmaqlarından* axdı qanı (122)

3.1.3. Hâl Ekleri

3.1.3.1.Yalın Hâl

Bu hal, ismin, qarşıladığı nesne ve kendisine tabi olan isim dışında hiçbir münasebet ifadeetmeyen halidir.

Bu halde olan sözler şahıs, nesne ve hadisenin adını bildirir.Yalı halın hiç bir eki yoktur.

3.1.3.2. İlgi Hâli +In, +nIn

Bu hâl, ismin başka bir isimle münasebeti olduğunu ifade eden halidir. İlgi hali, ismin birisimle ilgisi olduğunu, kendisinden sonra gelen bir isme tabi bulunduğunu gösterir.

İlgi hali Az.T`de ekli ve eksiz olmak üzere iki şekli vardır. Bu ekler “müeyyen yiyelik hal” ve “géyri müeyyen yiyelik hal” diye adlandırılır.

Eserde günümüz Azərbaycan Türkçesinde ki gibi ekin her iki kullanımında mevcuttur.

Ünsüz ile biten sözcüklerden sonra: **-In**

Qəzara gördü **şahın** bir qulami (8)

Yetirdi çünkü **nəzrin** müstəhəqqə (12)

Sultani-**Rumun** bir qızı var.(115)

Başımın ərzən, ümmidgahım,(16)

Qazandı hörmətin ol **padişahın** (28)

Ünlü ile biten sözcüklerden sonra:

–**nUn** Güzəşti **macəranın** şərh-i-beytin(3)

Müəyyən, hər **birinin** yox nəziri (103)

T.3.Ş veya gösterme zamirinin ilgi durumu:

Onun çox ölkəsini qıldı talan (74)

İlgi durumu eki eksiz de (géyri müeyyen) olur.

Başı altında qoymuş dürri-həmyan (21)

Aparıb **malım başın** kəsərlər (18)

Ağac altında ol tapşırdı canı (7)

T.1.Ş. zamirlerinin ilgi durumu **menim**, Ç.1.Ş. zamirlerinin ilgi durumu **bizim** şeklindedir. *Mənim* oğlum quyuda idi, ol şir,

Bizim əhvalımız xəş, şükr billah (15)

Bizim tək dəxi ə, biçarə qalsın.(35)

İlgi durumu eki, zamirleri son çekim edatlarına da bağlar:

Bizimçün yoxdur çox təşvişü ikrah. (14)

Mənim tək zarü giryan varmı (20)

Sənin çün ona məlum ola halın (34)

3.1.3.3.BelirtmeHâli +(y)I, +nI, +n

Kelime gruplarında ve cümlelerde fiilin doğrudan doğruya tesir ettiği isimler akuzatifhalinde bulunurlar. Karşıladığı hareket doğrudan doğruya bir isme tesir eden fiiller, geçişlifiillerdir.

ET“de adlardan sonra -(X)g, işaret ve kişi zamirlerine -nI ve iyelik eklerinden sonra da -(I)n gelmektedir. Tarihi süreç içerisinde ekin kısaltmış (ı,i,u,ü) ve tam şekli sadece Oğuz grubunda görülür. Ekin hem kısa hem de tam biçimi eserde mevcuttur.

EAT`de -(y)I , -nI (işaret zamirleri ve 3.ş iyelik ekinden sonra) ve -n (3.ş iyelik ekinden sonra) biçimleri görülmektedir.

Çağdaş TT`nde ve AzT`de ekin kısa biçimi kullanılır.

-I eki Ünsüz ile biten sözcüklerde:

Düşər hər kimsə öz *qazdığı* çahe (7)

Baxıb təhqiq gördü ol *nişanı* (8)

Ki, səbr etdiyi üçün *onu* Allah (33)

Qılalar arada *sultanı* zayə. (43)

-nI, nadiren -yI eki ünlü ile biten sözcüklerde (su kelimesi hariç) daha çok **-nI** kullanılır:

Yazıb bu **naməni** çün etdi elam. (17)

Rəvan edim bu dəryaya **gəmini** (28)

Aparmışdı onların **canlarını** (49)

Qızın **atasını** ol gün ki, sultan, (71)

Giribən şəhrə getdi **suyu** bazar (95)

-n, -In eki 3.Ş iyelik ekinden sonra:

Aparıb malım **başın** kəsərlər (18)

Əlindən **gəldiyin** sən etmə zinhar (19)

Saçın yoldu, üzünə çaldı dırnaq (20)

Sən **işin** tut(37) ,

Ağasın tanıdı ol dəmdə oğlan,

Ayağın öpdü, oldu zari-giryan. (95)

Hamısın verdi şah onun əlinə.(7)

Qisasın aldı ol dəm, ol vəzirin (77)

Belirtme durumu bazen eksiz de karşılanmaktadır. Bu daha çok iyelik eki almış sözcüklerde görülür:

Verin **malım**, mən yoxsa tezrak (19)

Tutalım **yüzümüz** qadir ilahə(34)

Ciyər **guşələrim** məndən ayırdın(38)

Gözün oydu, **əlin** kəsdi əsirin.

3.1.3.4. Yönelme Hâli +(y)A, +A

Kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendisine doğru yaklaştığını, yöneldiğini ifade etmekte isim datif haline sokulur.

ET`de adlardan sonra -KA; 3.Ş iyelik ekinden sonra -ngA; T.1.Ş, T.2.Ş ekinden sonra -A biçiminde kullanılmıştır. Eserde, yönelme durumu eki –A’dır. Bu ek ünlüyle biten sözcüklere geldiğinde y, 3.Ş iyelik ekine geldiğinde ise n sesi alır.

Zeynelov, Yönelme eklerinin yön manası veren bağımsız **ğar** sözünden türediği sanıldığını ifade ediyor.

Yetirdi ərzən **alicənabə** (31)

Möhkəm vurun **boynuna** zəncir (28)

Yeri qardaş **yoluna** (37)

Quyuya saldı (42)

Gəlib **şahzadaya** ol oldu mehmən (56)

3.1.3.5. Bulunma Hâli +dA

Kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendi içinde cereyan ettiğini, ifade etmek için isimlokatif halinde bulunur.

Ekin ünsüzü hece başı olduğu için her zaman ötümlü olur. Ek bu biçimde kullanımından dolayı TT`nden ayrılır.

T.3.Ş zamiri, gösterme zamiri ve 3.Ş iyelik ekinden sonra zamir n’si kullanılır:

Kim ol qul olmuş idi, **onda** sultan (95)

Sənin tək **bunda** yoxdu (104)

Qorxudan mən oldum **orda** pünhan (134)

Ağac **altında** ol tapşırdı canı (7)

Bulaq **başında** düşmən qorxusundan (140)

Sabir qalmış idi çah **içinde** (45)

Olursa **kimde** belə fikri napak, (69)

Bazen yönelme eki yerine kullanılmıştır:

Qılalım cani-baş **yolunda** qurban (23)

Gərəkməz **bunda** təqsirü təqafil (89)

Başı **altında** qoymuş dürri-həmyan (19)

3.1.3.6. Ayrılma Hâli +dAn

Kelime gruplarında ve cümlede fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını ifadeetmek için isim ablatif halinde bulunur.

ET`de -DIn, -DA biçiminde olan ek; EAT`ne geçişte -dIn, -dAn biçiminde varlığını devam ettirmiştir.

Ekin ünsüzü hece başı olduğu için her zaman ötümlü olur. Ek bu biçimde kullanımından dolayı T.T`nden ayrılır.

Eserde +dAn,+ nən biçimiyle yer alır.

T.3. Şahıs zamiri, gösterme zamiri ve 3.Ş iyelik ekinden sonra zamir n`siyle kullanılır:

Utan **haqdan** (19) Tanıdı övrətin, gördü **iraqdan**,Gəlince huşə, Xacə sordu **ondan** (26) Dəxi möhnət nədir **bundan** ziyadə (36) Səni **mundan** çıxarıb edə sultan(42)Müxalif **ləşgərindən** gəldi (85) **Üzündən** öpdü ol dəm (126)

Nə **yüznən** mən daxi oraya varım(20)

3.1.3.7.Eşitlik Eki: -cA

Kelime gruplarında ve cümlede fiilin nasıl ve ne şekilde olduğunu veya yapıldığını, fiilinoluş veya yapılış tarzını ifade etmek için isim eşitlik haline girer.

Ekin Türkiye Türkçesinden farkı tonsuz şekillerinin bulunmamasıdır.

Əlində qalmış idi **azca** mayə (1)

Bizə eylədilər çox **axca** təslim (109)

Dedim gəlir yenə **ardımca** aslan (134)

Yetinca ta rafiqlar, mən götürdüm (140)

3.1.3.8. Yön Eki +rA

ET`de adlardan sonra -GArU; 3.Ş iyelik ekindən sonra -nArU ve –Ra şəklində olan bu ek kalıplaşmış olaraq şu kelimelerde istifadə edilmişdir:

Dəniz **üzrə** qalıb bir xeyli müddət (1)

Saray **icrə** mənə həmdəm olarsan (27)

Mənimçün **sonra** yoxdur məndə fərzənd (23)

3.1.3.9. Vasitə Hâli +(y)lA, +lən

Kelime qruplarında və cümlelərdə fiilin kendisi vasitəsi ilə kendisinin iştiraki və ya kendisinin ifadə etdiyi zamanda yapıldığını göstərmək üçün isim instrumental halində bulunur.

Vasitə durumu eki, eserde +ile, +ilen son çekim edatının ekşəməsiylə +lA, biçimində istifadə edilir:

Sədaqət **məqsədilə** sirdaş olmaq (27)

Ki, **səbriylə** açılar bağlı qapı (32)

Sabir **ilən** cəng etmək istər (57)

Kim olaydı **onunla** həm təbiət (55)

Pəs ondan sonra qullar **bir-birilən** (108)

3.1.4. Soru Eki +mI

Soru eki, ismin soru şeklini yapan işletme ekidir. İsim fiile soru şeklinde bağlanmak içindaima sonunda soru eki alır.

Soru ifadesi, Azərbaycan Türkçesinde daha çok tonlama ve vurgu ile belirtilir.

Unutmuşsan məgər namusü ari? (98)

Yine de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “+mI” eki de kullanılır.

Utanıb bir heya *etmezmisən* sən (53)

Tanırmısan və ya könlün rəhindir (97)

3.1.5. İsim Yapım Ekleri

3.1.5.1. İsimdenİsim Yapım Ekleri

+lık / +lıq: Bu ekle yapılan yer isimleri yapıldıkları ismin gösterdiği nesnenin bulunduğu yeri ifade ederler. Bu ekle yapılan âlet isimleri yapıldıkları isimle ilgili bir âlet, bir eşya bildirirler. Bu ekin asıl fonksiyonu sıfatlardan isim yapmak olduğu halde sıfat olarak kullanılmayan isimlerden sıfat yaptığı da görülür.

qıtlıq (1), mədhxanlıq (13) Pəşimanlıq (19), Cidalıq (21),

canfışanlıq (131), Dirilik (110), illik (116), erlik (126)

+IU (<ET +IXG): Bu ek, işleklik derecesi çekim eklerine yakın olan isimden isim yapma eklerinden biridir. Esas fonksiyonu aslında sıfat olarak kullanılan vasıf isimleri yapmaktır.

çoxlu (1) şahı-bəxtlu (54), uclu (62), güclü (29)

mürrüvətli (5) qəmli(6), dadli (25), gizli,(62)

+çI: Türkçenin eskiden beri kullanılan ve işlekliğini kaybetmemiş bulunan isimden isim yapma eklerinden biridir. Başlıca fonksiyonu meslek ve uğraşma ile ilgili isimler yapmaktır.

Duaçı (46), carçılar (68), elçi (58)

süfrəçi (119), Cəfacu (91)

+sIz: Bu ek, “-lı, -li, -lu, -lü” ekinin menfisidir. “-lı, -li, -lu, -lü” eki, esas itibarıyla bir şeyin bulunduğunu, “-sız, -siz, -suz, -süz” eki ise bir şeyin bulunmadığını ifade eder. Bu ek de isimlerden hem sıfat, hem isim olarak kullanılan vasıf isimleri yapar.

Davasız (8) hünərsiz (43)

onsuz (107) Buyursuz (107)

+dAş: Bu ek, Türkçede eskiden beri kullanılan, sahası çok geniş olmamakla beraber bir tip isim yapmakta işlevliğini daima muhafaza eden ve örnekleri son zamanlarda artmış bulunan bir yapım ekidir. Başlıca fonksiyonları, eşlik, ortaklık ve mensubiyet, bağlılık ifade eden isimler yapmaktır.”

Qardaş (44), yoldaş (83), sirdaş (27)

+cAK, +cA (<-cAK): -cA eşitlik durumu ekinin oğ/ök güçlendirme edatı ile kaynaşmasından oluşan bu ekler küçültme, pekiştirme, acıma ve sevgi bildirir. Azca (1), axca (109), ardımca, küncə (134), Necə (14)

+GA, +KA: “Bu da işlek olmayan bir ektir. Eskiden beri, donmuş olarak iki kelimedede bulunur: “baş-ka”, “öz-ge”. Aynı mânâyâ gelen bu iki kelimedede ekin kökün dışındakini ifade fonksiyonu olduğugörülmektedir.”

Özgə (25) başqa (25)

+dAn: sözdən (46), gözdən (56), **+Ar:** azar (56), **+dUz:** gündüz (47), **+Uz:** yalquz (68), **+An:** yaran (138), nazən (142), **+AK:** Quraqlıq (1), qıraqda (134), **+cIk:** Palçıq (31)

3.1.5.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri

Fiilden isim yapma ekleri, fiil kök ve gövdelerinden isim yapmak için kullanılan eklerdir. Bu ekler, fiil köklerine, isimden yapılmış fiil gövdelerine ve fiilden yapılmış fiil gövdelerine eklenirler.

-ma:Bu ek de “-mak, -mek”gibi işleklik sahası bütün fiil kök ve gövdelerini içine alan bir ektir. “-mak, -mek”in hareket isimleri yapmasına karşılık, “-ma, -me”nin fonksiyonu iş isimleri yapmaktır diyebiliriz.

qiy**mə**-qiy**mə** (108),Uğrat**maya** (127),

ol**maya** (9), yağ**ma** (37)

-mağ, -mek: İstisnasız bütün fiil kök ve gövdelerine getirilen bu ek, eskiden beri Türkçenin fiilden isim yapma eklerinin başında gelir. Fonksiyonu, fiillerin hareket isimlerini yapmaktır.

dön**mək** (4), əkm**ək** (11), qıl**maq** (64),

çix**mağ**a (135), verm**ək** (27), Apar**maq** (135)

-gi / -ğü: Bu ek de, Türkçede eskiden beri işlek olarak kullanılan eklerden biridir.Umumiyetle yapma ifade eden fiillerden isim yapar.

Yux**u** (18), böl**ğü**(35), sor**ğü**(68)

-ağ:Yaptığı isimler fiilin gösterdiği hareketi çokça yapanı, olanı, yapılanı; o hareketin yapıldığıyeri, âleti, o hareketle yapılan şeyi; hâsılı fiilin tesirinde kalan çeşitli nesneleri karşılar.

Qura**q**(1), dusta**q** (30),uza**q**(19), bula**q** (138)

-(X)K, (X)ḧ: Soyut ve somut adlar ve alet adları yapar:

Böy**ük** (49), böl**ük** (118), yox (131), artı**q** (31),açı**q** (36), yazı**ğ** (90)

-I/-U: ET`de -(I)G ve ya -gU ekinin ünsüzlerinin düşmesiyle meydana gelmiş olabileceği ifade edilmektedir.

ayrı (20), qor**xu** (73),öl**ü** (56), Diri (121),yazıldı (104),

doğ**ru** (104), qap**u** (32),yax**şı** (37), dolu (129),qar**şı** (107)

-(X)n: Soyut ve somut adlar yapar: sat**ın** (30),qala**nı** (20),yala**n**(131)

-(X)ş: Soyut kavramlar yapar. Yağış, satış (1)

-(X)m: Soyut adlar yapar. Ölüm (79), Büküm-büküm (74)

-A: Yaraları (109), **-mXr:** yağmur(29)-**sAK:** dustaq (<tutsaq 31)

-z: Boğazından (98)

3.1.5.3. Yabancı Kökenli Ekler ve Gövdeler

3.1.5.3.1. İsimdenİsim veya Sıfat Yapan Ekler:

-istan, -gah, -zar, -sar, -lax, -an, -man (yer isimleri):

gülüstan (71), qətlgah (45), dərgah (76), gülzar (93), mürğzar (28), kuhisarə (85), səngilaxa (133) xaniman (43);

-gah, -an(zaman isimleri): səhərgah (9), dövrən (41);

-ban, -van, -gan (meslek isimleri): bağban (2), zindənbən (79), karvan (94), bəzırgan(1); **-i** (alet; masdar -lık; nispet; renk -li): zıştı (72), padşahi (47), cavanmərdi (78), zindəqani (93), düşvarü(~i 119) ;

-iça (küçültmə): dariça (61);

-an: canan(58);

-ə (benzetmə, zaman, renk ve nitelik bildirir): guşə (19), həftsalə (128), zamanə (61), firuzə (12), zəfəranə (120); ön ekle yapılan adlar

-pad, -düş: padşah (60), düşmən (80), düşnam (34);

-mənd, -i, -nak, -vər, -ur, -yar, -gin, -an, -man(nisbet sıfatları dilimizde -lı, -li ile yapılan sıfatların anlamını verirler): dərđmənd (11), hünərməndü (90), Misri (99), əndişənak (10), qəmnak (121), bəhrəvər (97), rəncur (12), hüşyar (102), qəmgın(17), pürgin (126), şadiman (140)

-gun (renk adları), gülgün (116)

-var, -vəş, (-var benzetmə və layıqlıq anlamı verir): pərvər (121), şəhər (6), məhvəş (55)

-kar, -gar, -gər (eden, edici, -li, -ci anlamı taşıyan sıfatlar meydana getirir): pəhrizkar (65), tələbkar (92), sətəmgər (44)

-anə, -tər (sıfat və zarf yapar): mərədanə (84), yeganə (93), bədtər (112)

-ən (Arapça zarf): zahirən (92)

ön ekle yapılan sıfatlar: **-bə, -ba, (-lı), -bi, -na** (sız),- **bər** (üzere),-**dər** (-da), - **həm**(daş), **ta-**:

bətöhmət (77), bəşəri (92), baadət (47), bəsarət (26), bəzar (28), napak (68), bəmisali (98), bəruyi (7), dərzaman (62), dərmiani (137), həmrə (137), ta bəmahi(10)

3.1.5.3.2. İsimveya Sıfat Yapan Emir Gövdeleri:

Türkçede karşılığı -An/-Ar ile yapılır.

Qəm-xar (135), həm-nişin(87), süxən-dan(128), xəbər-dar (13), dil-xah(102), bəd-xah(8), dil-gir(111), cahan-gir(14), sər-dar(51), qəm-kusar (~ gusar 37), müddə-amiz (102),dil-avər (131), qədri-əfzun(107), dil-bənd(138), sər- əfraz(94), keç-baz(108),xun-riz(103), can-sitan(123), mən-kub(12), dad-güstər(22), dəs-giri(6), guşə-nişin(86), sər-giran(100), kar-saz(122),rəiyyət-pərvər (100),sər-dar(51), asibü-azar(10),mərdüm-azar(103),işvə-əngiz(104),keç-baz(108),növ-rəs(118),xurdə-bin(32),dad-bin(65),taət-güzar(37),can-fişan(31),sər-gardan(1),dil-ara(37),

3.1.5.3.3. İsim veya Sıfat Yapan Geçmiş Zaman Gövdeleri:

Türkçede karşılığı -An/-Ar ile yapılır. sər-güzəşt(3), şikəst (82),vəzir-seyyüm aməd (31),

şah-zadə (55), pəri-zad (66), pa-bus(28),samən-buy(114),kar-did (101),pənəh (37),cüst-ü-cuy (1),sər-güzəşt(3)

3.1.5.3.4. Eylemdən İsim veya Sıfat Yapan Ekler:

-e (sıfat-fiil, geçmiş zaman gövdelerine gelirse karşılığı **-miş** ile yapılır, emir gövdelerinden ad-eylem yapar); nalə (7), lərzə (30), qəm-didə (15), xədməndi-güzidə (25), bəstə (75), dil-şikəstə (5), azürdə (92), şah-zadə (135)

-ende (sıfat-fiil, karşılığı **-An/-Ar/-İcİ** ile yapılır); payəndə (99), fərxəndə (103)

-an (~Türkçe **-an**; sıfat-fiil, zarf-fiil), **-a** (sıfat-fiil), **-ar** (~Türkçe **-ar**; geçmiş zaman gövdelerine gelir); gıryan, nalan (6), şitaban (74), nazan (51), girizan (82), lərzan (84); kirdar (1), didar (18), girifar (60), rəftar (3); mərd-dana (56)

-iş (~Türkçe **-iş**; emir gövdelerine gelir); daniş (118)

3.1.6. Birleşik İsimler

Birleşik isimler genellikle atıf terkipleriyle, tekrarlamalarla, isim tamalmalarının, izafet kesresinin kaldırılması, ters çevrilmesi ve yakın - zıt anlamlı kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur.

xaniman: ev eşik, mal mülk (77),

gül bərk: gül yaprağı (37),

dürri həmyan :para kesesi (18),

sergüzeşt: birinin başına gelen durum, macera (7) ,

sərxoş(27),

rusiyah (28),

Mirləşkər: ordu komutanı (47),

zarü məhcur: ayrılık,

səngilaxa:dağlık yer (134),

rəxtü camə: elbise (139),

xaki-rahə:elin içi (95),

şəmşir: eğri kılınc (137),
sərməst: sarhoş (123),
mürğzarə: ikinci (28),
zövc-i-mazi: geçmiş (122),
məkrü təlbis: hile (125),
rəmlü istirlabə: falcının fal aleti (128),
fərraşü şatir: şah hizmetçisi (106),
gümrah : inanıp yoldan çıkmaya (108)
xarü niştər: iti diken (41)
bədbəxtü səlitə: kıybet eden kadın (68)
axirikar :en sonra, en nihayet (81)
azad_bəndə: başkasına bağlı olmayan (11)
şərhi-beytin: izahatın (3)
ənduhü-qeyqu: dört gam (5)
sarfi -əqat: yiyip içmek (55)
məcməi-xas:toplaniş(3)
mali- cəhati: vergi(91)
tədbirü_siyasət: vasıta,yol, cezalandırma(7)
gül-gün :gül rengi (38)
gecə-gündüz (13)
Üzbeüz: yüz yüzü (34)
günbəgün (65)

sərasər: baştan başa, tamamaile (56)

ezazü hörmət: el üstünde tutma, saygı (49)

Cövrü sitəm (44)

nalan ve giryan: ağlay ağlaya(42)

hay huy (19)

zərrə-zərrə :parça parça (22)

surax-surax:deşik (38)

peyvənd-peyvənd : bitişik-bitişik (34)

püşt ü pənah: himaye eden(56)

Böhtan ü tölmət: yalandan bir işi başkasının boynuna koyma (94)

Feryad ü əfğan: ah, şikayət, sızlanma (33)

əsr ü dövrən: devir , felek, talih (28)

dərdü-bidəvayə: dermansız dert (45)

zərü simü: altın gümüş, (58)

gahü bigah: vakti aşırı (73)

bəxt ü iqbal: şans, talih (58)

nanü nəmək: tuz ekmek (43)

zarü giryan: ağlar halde (103)

zarü rəncur (95)

3.2.Sıfatlar

Sıfatlar, vasıf ve belirtme isimleridir. Nesnelerin çeşit çeşit vasıfları, çeşit çeşit belirtileri vardır. İşte sıfatlar bu vasıfların ve belirtilerin isimleridir. Demek ki sıfatlar, nesneleri vasıflandırma ve belirtme suretiyle karşılayan kelimelerdir.

3.2.1. Niteleme Sıfatları:

bir köhnə camə (37),

mütəvvəl bir hekayət (44),

pakizə oğlanlar(54),

Deyəcəkdir bir sözüm (73)

Niteleme sıfatlarında berkitme, sıfatların tekrarlanması ile yapılmaktadır:

sib *qəb-qəb* (91), *dəpədlü* qan (66), *çox çox* mərhəbələr (100)

Yabancı kökenli (Farsça) birleşik sıfatlar da niteleme sıfatı olarak kullanılır: Yabancı kökenli birleşik sıfatlar isim ve sıfat tamlamalarında yapılan değişiklikler ve partisipler kullanılarak meydana gelmiştir.

bədbəxt :talihsiz (125),

nikuruy:güzel yüzlü ,

səmənbuy:yasəmin kokulu (11)

nikunbəxtü:bahtı dönmüş (44)

Püstədəhan: incə dudak (61)

Süxandanü: konuştuğunu bilen (10)

novcəvanə :yeniyetme, genç (116)

Cavanmərd: eliaçık (55)

bədsərəncam: geçmişki kötü olan, kötü sonuç veren (120)

digər-gun : başka tür (111)

pürdərd: çok dertli , gamlı (89)

xunxar: zalim, kaddar (35)

sərəfraz : başını dik tutan (93)

düru: ikiyüzlü (110)

*xuda tər*s: allahdan korkan (42)

dilara: maşuk(55)

dildar:aşığı gönlünü alan,emsalsiz güzel(56)

dilşad: sevinçli(56)

diləfkar: gönlü yaralı(80)

dilavər: yiğit yürekli, kahraman(84)

dilxah: gönlün istediği şekilde (102)

dilgir: gönlü tutuk.kederli dargın(111)

fəraqül-bal: sakinlikle(106)

keçbaz: ihanet eden(107)

3.2.2.Belirtme Sıfatları

Belirtme sıfatları, nesneleri belirten sıfatlardır. Bu sıfatlar, nesnenin bünyesinde olan bir vasfı göstermez, nesneyi şu veya bu şekilde belirtirler.

3.2.2.1.Gösterme Sıfatları

İşaret sıfatları, nesneleri yerlerine işaret etmek suretiyle belirten kelimelerdir. Bunlar aslındave tek başlarına işaret zamirleridir. Demek ki işaret zamirleri ismin önüne gelerek onu belirttikleri zaman işaret sıfatı oluyolar.

Eserde *bu, o, ol, üşbu* işaret sıfatları kullanılmış:

o bazarə (1), *Ol igidə*(65), *bu şəhirdən* (80), *uşbu düzdi* (39)

3.2.2.2.Sayı Sıfatları

Sayı sıfatları, nesnelerin sayılarını bildirmek suretiyle belirten kelimelerdir.

Asıl sayı sıfatları: *bir kitabət*, *iki oğlan* (46) *on il*, (49), *yeddi kişvər* (81),*yüz min altın* (87) *həftüminə*, (45), *həft kişvər* (108),

Sıra sayı sıfatları: çarimin ruz (83), vəziri pancumi (93),

3.2.2.3. Belirsizlik Sıfatları

Başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır: çox, az, xeyli, bir necə, bir qədər, bir, hamı, başqa, hər bir, özge, cümle,

Çoxlu buğda (35),

çox sim (45),

külli vari (55),

bir başqa şəhər, dürle gövhər (57),

özgə xəyalim (59),

cümlə dəfain (88),

bişümarə(sayısız)

həzaran ahü zare (21)

bir xeyli müddət, hər bir tərəfdən (1)

hamı ərkanı -dövlət (22)

hiç dərman(19)

bir cəmi qəvvas (24)

bir neçə sözlər (31)

Qamu fikrin (12)

3.2.2.4. Soru Sıfatları

ET`deki *ne* ve *ka* sözcükleriyle bunlardan türemiş sözcüklərdir:

neçə kimsə (71), neçə ağac (71), bu ne siyasət (80), Neçə yaqut (12)

3.3.Zamirler

Zamirler, nesnelerin dildeki gerçek karşılıkları olmayan, fakat gerekince onları ifade edebilen kelimelerdir.

3.3.1. Şahıs Zamirleri

“Bunlar varlıkları şahıslar hâlinde ve temsil suretiyle karşılayan kelimelerdir. Bütün varlıklar üç şahıs altında toplanır, üç şahıs teşkil ederler. Bunlardan birincisi “**konuşan**”, ikincisi, “**dinleyen**”, üçüncüsü, “**adı geçen**” dir.”

I. Teklik Şahıs Zamiri: Men (5), mənə(8), Meni (8), məndə (68), məndən (13), mənim (12)

II. Teklik Şahıs Zamiri: sən (6), seni(38), sənə (8), senden (109), sənin (33)

III. Teklik Şahıs Ek: oldur (73), onu (43), ona (55), onda (73), ondan (21), onun (71)

I. Çokluk Şahıs Eki: Bizi (65), bizə (45), bizdə (9), bizdən (74), bizim (36),

II. Çokluk Şahıs Eki: siz (19), sizi (18), sizə (22), sizdən(107) sizin (50),

III. Çokluk Şahıs Eki:olar (19), oları, olara (48), olardan (21)

ET ve EAT`nde“ol” olan 3.ş zamiri eserin yazıldığı yüzyılda da *ol* hali ile kullanılmıştır

Kişi zamirleri sonra , *kimi, tek, üçün, -çün, ile, -le, qeder* gibi son çekim edatları veya eklere yalın veya ilgi durumunda bağlanırlar.

ondan sonra (109), mən *kimi* (22), Sənin *tək* (33),

Bizim *üçün* (108), onlar *üçün* (126), Onu *çün* (132), olar *çün* (133),

Mənimlə (139), Olar *ilə* (126)

3.3.2.Gösterme Zamirleri

Bunlar işaret etmek, göstermek suretiyle nesneleri karşılayan kelimelerdir. İşaret zamirlerinesneleri bir yer içinde gösterir, onlara yerlerine göre işaret ederler. Yani,

bu zamirlerle belirtilen varlıklar şu veya bu vasıfları ile değil, yerleri ile ifade edilmiş olurlar.

İşaret zamirleri *bu, o, ol; bular, bunlar, ol*

bu müstəhəqdır (29), ol nabikari (69), onlar (84), bular (108), Bunun (123), Onun (125), bunların (4), onların (15), onlara (3), bundan (80), onlardan (21)

Bulunma ve çıkma durumu teklik biçiminde zamir *n*'si kullanılır: Mundan (48), bunda (17)

3.3.3. Dönüşlülük Zamirleri

Bu zamirler asıl şahıs zamirlerinden daha kuvvetli bir ifadeye sahip bulunan, onların mənâ bakımından daha kuvvetlileri, katmerlileri olan zamirlerdir. Dönüşlülük zamiri, “**kendi**” kelimesidir.”

Çağdaş Az.T`de ve eserde dönüşlülük zamiri “**öz**” kelimesidir.

Özü-öz felinə, öz başına (3), öz-özünə (5), Özündən getdi (28)

3.3.4. Belirsizlik Zamirleri

Bunlar, nesneleri belirsiz bir şekilde temsil eden zamirlerdir.

Eserde belirsizlik zamirlerine örnek kelimeler şunlardır:

Birisi (15), Hamı (7), Kimi (138), hər nə kim (1), hər biri (3), hər kimsədə (4), hər kimə (20), hər kəs (36), hər ikisi, kimin (48), bir özgəsinə (50), hamusu (136), çoxları (45), kim ki var (78), İki kimsə (108), bari: hepsi (91), Hərəsi (19)

3.3.5. Soru Zamirleri

Bunlar nesneleri soru şeklinde temsil eden, onların soru şeklindeki karşılıkları olan, onları soru hâlinde ifade eden, onları sormak için kullanılan zamirlerdir.

Kim ve ne asıl soru zamirleridir. Nə söylər (33), nədir (37), nədəndir (16), Nə yerlidir (26), Nə eyləyim (37), netdin, xanda (nereye) getdi, (40), kimə (22), kimdir

(44), Nə kim çekmiş (52), Necə kim (55), Kiməm mən (68), Nə kimsəsən, nədir (75), nə kimsən (135), Kim ola (103), Nəyizi: neyiniz (13)

3.3.6. Bağlama Zamirleri

Bağlama zamiri *kim* ve Farsçadan gelme *ki* `dir.

nə *ki*, mən söylədim (7), elçiyə gör *kim*, nədərdi (104)

3.4.Zarf

Zarflar, zaman, yer hal ve miktar isimleridir. Tek başına sıfat olmadığı gibi tek başına zarf da yoktur. Sıfatlar gibi zarflar da tek başlarına isimden başka bir şey değildirler. Zarf, kelime gruplarında sıfatın, fiilin veya başka bir zarfın mânâsını değiştiren isimlere verdiğimiz addır.

3.4.1. Zaman Zarfları

Bunlar zarf olarak kullanılan çeşitli zaman isimleridir. Başlıcaları şunlardır:

“Dün”, “yarın”, “şimdi”...

O dәм (60), Füzun (61), artıq (61), axır (64), gün batan çağ (67), bir ləhzə (70), xaçan (70), hər zaman (71), bunda irəli (73), bir neçə müddət (73), zi əvvəl (81), daim (84), fil hal (120), anı (122), indi (68), hər dәм (58), bir gün (82), sonradan (126), hər bir zamanda (27), Gecə-gündüz (40), nəgəh (97), məğrib (152), bir neçə müddət (73), Bu əsnadə (74), hərgiz asla (64), pəs: daha sonra (66), həmiş: daima (1), peyvəstə davamlı (91), hər ruzü hər şəb (71) Dəmadəm (64), ruzü şəb (54), Haman dәм durdu (15), dərhal (26), çatdı nəhayət, bir xeyli müddət (1)

Ada son çekim edatları getirilerek de zaman zarfı yapılır: ondan sonra (107),

3.4.2. Yer-Yön Zarfları

Bunlar boşlukta bir yer ifade eden yer isimleridir. Sayıları çok değildir. Aşağı yukarı hepsinde bir yön ifadesi olduğu için zarf olarak fiilin yönünü gösterirler.

Gəri (59), Arada (78), iki yandan(45), quyu üstə (132), Ağac altınə (49), arxam (22), Biləsinə (arkasınca 22), qıraxa (71),bir quşədə (71), quyu içrə (73), ol cəhətdən, bir yana (77), hərəmə sarı (79), dərəmə bab (her taraftan 90), baxdı soluna, nə sağə , saldı aşağə (132), baştan - ayağa (151), düşdü zəminə (104), kuh sarı (158), Sərasər, (28), dur (uzak)

3.4.3. Çokluk-Azluk Zarfları

Bunlar azlık-çokluk ifade eden, miktar, derece bildiren zarflardır. Sayıları çok değildir. Diğerzarflardan farklı olarak tek başına bir şey ifade etmez, isim gibi kullanılmaz. Bu hâli ile edatkarakterindedir.

bəsdır müləqat (128), bir yol (34), bir gəz (23), ol qədər , çox söylədi (66), çox-çox siyasət (43), əndək əkmək, bir loğma əkmək (73), bəsi lütfü (112), növbət (dəfəlarca 126), bişümarə (sayısız 143) , kəmi: (biraz107), fəravan (bol,103), hər hər, ançı (4),büşyar (89), xeyli bəhrə (5)

3.4.4.Nitelik Zarfları

Bunlar hal ve tavrı ifade eden zarflardır. Hal ve tavrı ifade her isim nasıllık-nicelik zarfı olarak kullanılabilirdiği için bu zarflar sayılamayacak kadar çoktur.

Belə apardı (89), büküm büküm (193), payəndə olsun (möhkəm,31), öldürdü xəlvətdə, xəbərsiz (73),Səbəbsiz eylədi (74), nahəq (106),oldu üzbəüz (143), pak (23), yeksən (123),

3.4.5.Soru Zarfları

Eylemlerdeki hareketin tarzını ve niteliğini soru yoluyla belirten zarflardır. *çənd, kaç ,tanə*

3.5. Edatlar

“Edatlar, mânâları olmayan, sadece gramer vazifesi bulunan kelimelerdir. Tek başlarınamânâları yoktur. Hiçbir nesne veya hareketi karşılamazlar. Fakat mânâlı kelimelerle birlikte kullanılarak, onları desteklemek suretiyle bir gramer vazifesi görürler.

3.5.1.Ünleme Edatları

Bunlar his ve heyecanları, sevinç, keder, ıstırap, nefret, hayıflanma, coşkunluk gibi ruhhallerini; tabiat seslerini, seslenmeleri; tasdik, ret, sorma, gösterme gibi beyan şekillerini ifade eden edatlardır.

3.5.1.1.Çağırma (Seslenme) Edatları

Ey əşrafü əyan (22), ey şah (84),Yetişməsin əya (100), hey tut (18), ya ilahi (78), ay arvad (25), Şəha (120), cəmaat (49), Şaha (45), ər olan gəlsin (81), ey fələk,dad (76), ki oğlan (81), key (71),

3.5.1.2. Gösterme(işaret) Edatları

o İlanşah (60), dədi ol Bəxtiyarə (106), budur oğlan (87),

3.5.1.3. Duygu Belirten Edatlar

Duyguları ifade eden edatlarla tabiat sesleri taklit eden edatlardır: eylədi ah (98), gəl ah (56), bazinhar (59), zinhar,zinhar (127),ahü fəqanlar (17), məbada (42), haşalillah (48), barakallah (119), əlhökmü-lillah (126), heyf afsus (9),afərinlər (106), Bizə bədxahsən (58), nolur ki (83), ol gəl agah (134), həmdülillah (26), pəşimanam,pəşiman (54), haşa (56), Allahu əkbər (56),ümidgahim (60), driqa (125)

3.5.2. Bağlama Edatları (Bağlaçlar)

Bunlar kelimedən küçük dil birliklerini, kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri şəkil veyamânâ bakımından birbirine bağlayan, onlar arasında bir irtibat kuran kelimelerdir.

- **Sıralama Edatları:** zülm ü şiddət (90), şir ü pələng (92), zarü qəmgin(40), sidq ilə dil, sultan ilə düşman (80), naləvü zarü fiqani (37), həm tac, həm taxt (132), nə bir yoldaş, nə bir munis(95), nə bir qanun, nə bir dəftər (106),
- **Şart Edatları:** gər istərsən (37), gər yesə (47), əgər sən, əgər səbr eyləyəydi (42),əgər qılsa (55),çi keçdi, əfza çi ömrü (45), əgər ki ölməyə(58), əgər ki

yatmış(138), əgərçi yox imiş(100), əgərçi eyləsəm (102), Məgər kim səndə yoxdur (172), şayəd tey edəlim (49),

- **Karşıtlık ve sınırlama:**əgərçi qulların işi xətdır (100), yalquz burada(67), vəli, övrətdə olmaz əql (143), vəli bir söz eşitdi (108), nə ki, mən söylədim(37), əgər gəlməz sənə ar (146), Əgər ci onu çox istərdi (149) bari hazır ola(58), bari utan, bari sən eylə(165), Məgər sən bixəbərsən (56), Vələkin olmadı (1), Fəəmma qalmamış (61), əmma könlü bidar (123)
- **Pekiştirme Edatları:** axir giriftar (98), axir ola(116), axir muqərrər (143), bəs Bəxtiyar (39), mən daxi oraya (52), daxi çəkməyəlim, daxi bundan yola (70), olur da (103), yəqin bil yoxumuş (105), yəqin mən(142), bəli hər padşah (80), qalır əlbəttə heyran (134), əlbəttə yerdə qalır axı (152), əlbəttəzinhar (45), gəl gör indi (90), iki oğlu belə sərvə(50), dəryanın belə gəlir (45), Mənimlə belə qalmışdı (79), uğratmasın hərgiz yamanə(102), olmuya hərgiz bəgünahə (95) məni, həm (də) onu (109), etdi məkr həm (də) fənd (143), Töküb ambarə kim, gəlsin (31), səni derlər ki , (107), yaran ki, bu münker olubdur (83)
- **Denkleştirme -Karşılaştırma- Seçme Edatları:**ya öldür sən, Ya sən qətl eylə gəl (107), ölə ya qala (48), tanımırsan və ya könlün (130), və ya tərək eyləyəyim (133) , gahi zirü gah bala (50), gəh övrət, gəh oğul (140), kimi ağlar, kimi eylər (170), həm tac, həm text (81), həm süfrəçi, həm pişxidmət (150), nə məşuqə, nə aşiq (93), nə bir munis, nə bir yar (114),
- **Neden Edatları:** Qəzara, çünki (73), çün visalə oldu, dəydi çün (137), öldürmək üçün (74), Çü dövlət verdi (71), Çü ol bədbəxtədən (82),
- **Açıklama Sonuç Bağlaçları:** ki belə hökm edildi (45), gördü ki (102), məgər kim səndə yoxdur (152), onunçün ki mən (54), ta kim, hər kəs (64), olar ki (78), öylə kim, Şirinə Fərhad (100), Bari sən eylə (141), heyf ki (80), hər kim ki, onu sağlar (90), dəyərdi ki, pəşimanəm (), necə kim, olmamışam, budur kim (101), yəqin bil kim,olmaz (146),

- **Zaman Bağlaçları:** ta olunca (39), ta çərxi dövrən (42), ta beaxır (81), yetınca ta (171)

3.5.3.Son Çekim Edatları

Bunlar dil birliklerinin, kelimelerin, kelime gruplarının, cümlelerin sonuna gelerek onlarıönceki veya sonraki unsurlara, kelimelere, kelime gruplarına ve cümlelere bağlayan edatlardır.

Azərbaycan Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

- **Vasita ve Beraberlik:** Bu vəchilə (112), şah ilə (114), daş ilə vursam (126), Onunla kimsə gəlməzdi (161), Sabir ilən cəng ətmək (82), siyasət birlə (109), Təvazə birlə (112), Nə yüznən (51), bacəsərət (27), baadalat (48), badilizar (139),
- **Sebep Edatları:** Vəli mömünlər üçün (100), özüçün qıldı (76), Oxudu şah üçün (105), Qız almağa (almağ için 133), Dediyindən vəzir (dediyi için, dolayı,ötrü 103)
- **Benzerlik Edatları:** : Sənin tək yoxumuş (62) sən tək əminə (69), bülbül kimi ayrı (50), yox imiş sən təki (135), sənki oldu çün (gibi) mum (3)
- **Başkalık Edatları:** özgə diyarə (35),ölümdən özgə (64), Sümükdən özgə (131), Ölümdən qeyri (53), səndən qeyri (60), haman başqa şəhrə (26), həsrətdən ayrı (26), şahdan ayrı (107), bir ayrı qardaş(30), onlardan ayrı (21),
- **Miktar Edatı:** ol qədər (35), ta bəmahı (1)
- **Zaman Edatı:** Özündən sonra(51), ondan sonra (108),ədalətdən bəridir (44), gündən bəri (87), zi evvel ta beaxır (51), Bir ara gəldi (18), Bir ara qoydular (73), bu gündən belə (13), ta beaxır (1), dərdəm (), dərzaman (98)
- **Yer Yön Edatları:** yola doğru (4), Olara doğru gəldi (20), Hərəm sarı (49) ,sultana sarı ol(74), saray içrə (27), dəniz üzrə (30),təktə üst (20), yola doğru (4), səndən yana (14), ol tərəfdən (18), hər bir tərəfdən(1), kuh

saru(134), İki yandan (28), onunu ucundan (150), hər cəhətdən (130), onun arasında (4), sergərdan arade(11), dərmian (137), dərbiyaban (48), bərruyi (7), əndər biyaban (72),

- **Soru edatı:** Dedi bəs Bəxtiyar Məgər ol (19), məgər kim,(24), məgər divani (37), Məgər dövlət (50), Məgər yoxdur (53), Unutmuşsan məgər (99), Məgər bilməzmidir, varmı, ola (20), tanırmısan (140)
- **Arzu edatları:** bari utan, bari hazır ola (28), Bari sən eylə (111),

3.6. Fiiller

3.6.1.Kişi Ekler

T.1.Ş -(A)m,-(I)m: görəbilməm (137) ,qalmışam (24), staram (5), eşitdim (60), satarım ,aparım (5), tapdım (6)

T.2.Ş –sAn, -n: qalarsan (6), sanasan (15), eylənmiyəsən (17), qayırdın (38), keçdiyin (30),qalasın

T.3.Ş genelde eksiz bazen -dUr: olubdur(24), tutubdur(43), yetişdi (51), eşitməmiş (83)

Ç.1.Ş -(y)ük, -ğ : gördük (137), cida düşdük (38), getdik (13), olmuşuq, olduq (125)

Ç.2.Ş -sIz: görüpsüz (55), olası , satarsız (21),

Ç.3.Ş -lAr: saldılar(77), apardılar, eylədilər (94),deməzlər (97)

3.6.2.Kip ve Zaman Ekleri

3.6.2.1. Bildirme Kipleri

3.6.2.1.1.Görülen Geçmiş Zaman Eki: -dİ

Hem eski Türk yazılı anıtlarında ve hemde çağdaş Türk lehçelerinde işin, hareketin kesinlikle olduğuna tanık olunması ve şahsın olaya iştirak etmesinin belirtilmesi –tı, -dı ekleriyle bildirilir.

Eserde de çağdaş Azərbaycan Türkçesinde olduğu gibi bu ekin, sedasız ünsüzlerle biten kelimelere eklenince ünsüz benzeşmesine uğramadığı görülmektedir.

Ki, **qaldıq** binəva, miskinü möhtac.(34)

Dedilər var ona bir şahi-adil (102)

Yetişdi bu xəbər, çün Butəmamə (102)

Rəvanə **oldu**, **getdi** varə-varə (5)

Onun adına çün **yazıldı** name (105)

Gətirib **tutdular** çünki bərabər (6)

Kilid əlində **gördü** şadu xürrəm (7)

gördük (137)

cida **düşdük** (38)

Əlində **gördüm**

3.6.2.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Eki: -mİş, -(y)Ub

Geçmiş zaman belirten fiil biçimlerinden biri de –miş ekiyle oluşur.-miş ekiyle biçimlenen fiillerde iş, hal ve hareketin yapılışı hakkında kesin, tanık olunarak bilgi verilmez, başka bir kaynaktan alınan bilgi ihtimallikde bildirilir.

Azərbaycan Türkçesinde, öğrenilen geçmiş zaman kipi iki şekilde karşılanır. 1.şekil, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, -mİş, -mUş eki ile yapılır. 2.şekil ise -(y)İb/-(y)Ub ile karşılanır. Ancak bu ek 1.teklik ve çokluk kişide kullanılmamıştır.

Eserde bu zaman çekiminin iki şekilde görülmüştür.

Əcayib töhfələr **qılmış** mühəyya (13)

Könüldə **qalmamış** aramü taqət (16)

Cahani **tutmuş** onun nik nami(98)

Dəmişlər doğrudur (122)

Buyurmuş qullara ol xubkirdar (55)

Olubdur ərədə hamısı cəm (28)

Tutubdur şah onu saxlar nihani (44)

Xəbərsiz bir-birindən **olmub** agah (30)

Görübsüz mən taki sahib cəməli?(55)

“Azerbaycan Türkçesinde *-mİş*, *-mUş* ve *-İb*, *-Ub* ekleriyle yapılan bu çekimler Türkiye Türkçesi’ndeki gibi sadece *-mİş*, *-mUş* anlamını vermezler; bu ekler bazen görülen geçmiş zaman *-dı* anlamını da verirler:

qalmışam (24) “**qaldım**” anlamında

Oğul görmemişəm mən (17) “**görmedim**” anlamında,

Cəfalar çəkmişəm (29) “**çekdim**” anlamında,

neyləmişəm (49) “**neylədim**” anlamında ,

Gəlilsən xeyr işə (105) “**geldin**” anlamında.

3.6.2.1.3. Geniş Zaman Eki:-(y)(A)r

Bu ekler, hem şəkil, hem zaman ifadə edən eklerdendir. Şəkil eki olaraq bildirmə, zaman eki olaraq da geniş zaman ifadə edirlər. Yəni, bu ekler fiilin geniş zamanda ortaya çıktığını və ya çıxacağını bildirirlər.

Azerbaycan Türkçesi grammerlerinden belirsiz gelecek zaman olarak ifade edilen bu kip *-(y) Ar* eki ile karşılanır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak geniş zaman eki sadece *-Ar* şeklindedir ve Türkiye Türkçesinde *-Ir/-Ur* ve *-r* ekleri, Azerbaycan Türkçesinde geniş zamanı karşılamaz. Ancak, Türkiye Türkçesinde geniş zamanı ifade eden *-Ir/-Ur* eki, Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman eki olarak kullanılır.

Tutaram ətəyindən (37),

Gər **istərsən** (137),

Sənərsən Səpdi (9)

Pəşimanlıq **çəkərsən** (18)

Tökar hər dəm gözündən aşgi-həsərət,(57)

Gedər biçarə sargərdanü gümrah (59)

Sitam **eylər**omaxluqi cahanə (63)

Keçər qulların qəsri önündən (110)

Nə oğlanə **qıyar**, nə qıydi canə(130)

satarsız bu qulami (24)

Deyarlar ki, haşa, sümma haşa (56)

Səni qetl **eyləyər** (133)

T.1.Ş ‘ta rı>ll benzeşmesi olabilir:

Davasız dərdə mən **ollam** giriftar (8) Əsiri mübtəla, **qallam** giriftar (97) Sənin dadın mən **allam** inşallah (75)

Azərbaycan Türkçesinde geniş zamanın olumsuzu olumsuzluk eki ile zaman ekinin birleşmesinden oluşur. Birinci tekil ve çoğul şahıslarda –*mar*; ikinci, üçüncü tekil ve çoğul şahıslarda ise –*maz* biçimindedir. Eserde ekin -*maz* biçimi 1. Tekil şahıs içinde kullanılmıştır.

Ölümdən **qorxmaram**, sən bil gəl agah (101)

dəxi faş **etməzəm** (69),

Vələkin **qorxmazam** (99)

eşitməzsən məgər (134)

öldürməzsən onu (79)

Ki, bidadü sitəm **qalmaz** həmişə (42)

Görünməz oldu çün bir neçə müddət (46)

mail **olmazsan** (73), **deməzlər** (79)

3.6.2.1.4. Gelecek Zaman Eki:-(y)AcAğ

İş ve hareketin gelecekte yapılıp yapılmayacağını kesin olarak bildirir Azərbaycan Türkçesinde de asıl gelecek zaman ekidir. Şahıs zamirleriyle çekimi yapılır. İncelemiş olduğumuz metinde de kullanımı birkaç örnekle sınırlıdır.

Gətirib **yeyəcək** fikrin edəyim. Sabah **olcaq** olayım şəhrə daxil, (37) Başından getdi əqli onu **görcək** (75)

3.6.2.1.5. Şimdiki Zaman Eki:-(y)Ur

Şimdiki zaman sözün söyləndiği vakit yapılan iş, hal ve hareketi bildirir.

Az.T`de bu zamanın çekimi T.T`den farklı olarak -(y)Ur eki ile yapılır.

Qalır bisəbr sergərdan arade (11) Olasan **qorxuram** axir pəşiman (56) **Oluram** bigüman, zindandan azad.(97) **Qılıram** ol qədər səbrü təhəmmül(125),**bilirmiz** axiri-kar(108), **Tanırmısan** (96),

3.6.2.2.Tasarlama Kipleri

Tasarlama kiplerinde, bildirme kiplerinde olduğu gibi bildirme, haber verme biçiminde bir oluş ve kılış yoktur. Bu kipler daha gerçekleşmemiş olan, ancak gerçekleşmesi istek, emir, şart ve gereklilik şeklinde tasarlanan kiplerdir.

3.6.2.2.1.İstek Kipi: -(y)A

Yalnız şekil ifade eden bir ektir.Tasarlanan hareketin istendiğini gösterir. Bu -a-, -e, eki Eski Türkçedeki gelecek zaman eki, -ga, -ge den gelmiştir.

Çekiminde kişi zamiri kökenli şahıs ekleri kullanılır:

Aparım, **satayım**, cövhər furişə. (5)

Sənin çün ona məlum **ola** halın. Ki, şayəd geri **verə** yanə malın (34)

Gərək sən **eyləyəydin** lütfü ehsan (50)

Reiyyet **edə** nifrin ona ləşgər (52)

Sanasan zövqdən od düşdü canə (138)

Budur kim, *eyləyəm* mən ona töhmət (71)

3.6.2.2.2. Şart Kipi:-sA

Bu kip işin yapılp yapılmamasını belle bir şartta bağlar.

ET`de -sAr olan şart ekinin *r* ünsüzünün düşmesi -sA biçiminde kullanılmıştır.

Çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Əgər çi *eyləsəm qılsam* təqafül (71)

Gər *olsa* padşahdan öz hər kim (81)

Bu sözü gər *desə* sultanə izhar (121)

Ağır *gəlsə*, yüngül qalxmaz yerindən (133)

Əgər *görse* kesi azarü nöqsən. Vələkin hər kimə həqq *olsa* qəmxar, (20),

Kim aylaşsa verardi (54)

Bəli, həqdən qəza *olmasa* nazil (137)

qılmasa (83), *Dəməsən* dərdü-ser (30)

Mənimlə *gəlməsən* (36)

Bu kip bazen istek, emir kipi, geniş zamanla ifade edilir. Eger bağlacıdan sonra kullanılır. Kendinden sonra gelen fiile şart anlamı katar.

Dedi: əgər *satarsız* bu qulami (26)

Əgər ərz *etməyəm* dəxi yamandır (72)

Əgər siz *qılasız* əltafı ehsan (108)

Bu kip istek ifadesiyle de kullanılabilir :

hər kəs *uğrasa* bəlayə (33),

3.6.2.2.3. Gereklilik Kipi:-mAll

Bu ek de yalnız şekil ifade eden bir ektir. Tasarlama kiplerinden biri olan gereklilik şeklini meydana getirir.

İncelediğimiz eserde gereklilik kipinin –*mAll* biçimine rastlamadık. Ancak , günümüz Azərbaycan Türkçesinde bugün de gereklilik için kullanılan *gerek(dür)* kelimesine , istek-emir kipi veya mastar eki alan fiiller getirilerekte gereklilik anlamı sağlanmıştır.

Gərək saxla, gərək sən eylə məfhum (130)

Gərək sən eyləyəydin lütfü ehsan (50)

Gərəkola igidlərdə həmiyyət (10)

Gərəkdir kim qəbuletməyə sultan! (101)

bu gün ***ölmək gərək*** (126)

3.6.2.2.4. Emir Kipi : -Im,-ginen,-gilen-sIn,-Aq,-In,-sInAr

Emir kipi, yapılması istenen işi kesinliğe bağlayarak emir biçiminde ifade eden bir gramer kalıbıdır. Bu kalıpta kip ekleri ile şahıs ekleri iç içe girmiştir. Fil kök veya gövdesine getirilen kip eki aynı zamanda şahsıda karşıladığından, kipe ayrıca şahıs ekleri getirilmez.

Çekiminde her kişi için ayrı ek kullanılmıştır. Metinde T.T'den farklı olarak birinci tekil –*Im*, ikinci tekil şahıs için çağdaş Az.T'den farklı olarak Eski Türkçede, emir ikinci tekil şahıs için kullanılan –*gil* ekinin –*en* ile genişlemiş biçimi olan –*ginen* ,–*gilen* eki ile çekim yapılmıştır. Birinci çoğulda ise Az.T'den farklı olarak T.T'de olduğu gibi –*Allm* eki kullanılmış.

T.1.Ş-(y)Im:

Qulum asan işim olmuya düşvar (121)

Nə ***verim***, söylə gəl əzruyiinsaf (5)

Sənə ***tənbeh edim*** mən qala təmsil (8)

Nə ***deyim***, vəqtşünasü, qissəxandır (10)

Dedi xatun: **olum** mən necə xürrəm, (123)

T.2.Ş eksiz:

göstər **gəl** ol çah(44),

Yeri **get** şəhrə (86)

Gedib sən **görgilən** ol mahi-əndam (106)

Dedi: sən **olgilən** xoşnudl xürsənd (105)

Könül **bağlagilən** bu etiqadə (128)

Eşitginən dəxi yoxdur (67)

Öldürginənbu Bəxtiyari (9)

T.3.Ş –sIn:

Kim ol **versin** xəbər ol padşahə (35)

Sənin rəyincə **dönsün** çərxi-dövrən (102)

Ç.1.Ş -(y)Alım:

Baş alıb **gedəlim** bu məmləkətdən (128)

Qılalım cani-baş yolunda qurban (23)

Tutalım yüzümüz qadir ilahə (35)

Edibən **vuralım** təblü nəqarə (84)

Ç.2.Ş -In:

Döyüb də **sındırın** əlin-ayağın(35)

Qulaqasın, edim mən bir hekayət. (50)

Yəqin **hasil edin**, Allah karimdir(51)

Suvəlsiz **gətirin** siz yüz min altun(58)

Ç.3.Ş –sUnlAr:

Hamu bimüzde, bikar *işləsinlər*.Gecə-gündüz giriftar *eyləsinlər*(71)

Gətirsinlər menə dərdəm (61)

Olumsuz biçimi, ekin olumsuz fiillerle gelmesiyle yapılır:

sən *qılmatəqafül* (86)

Yetişməsin əya şahı-cahandar (102)

Yamanın *olmasın* ey şahı-kamil (33)

3.6.2.2.3. Ek-Fiil (i- Fiili)

Ek-fiil, Eski Türkçede *er-* “olmak” yardımcı fiilinin *er->-ir>-i-* değişimi ile eklenmiş olan bir biçimdir. Bugün bu fiili *i-(imek)* diye adlandırıyor isek de fiilin tek başına bir anlamı yoktur. Varlığını *i-di, i-miş, i-se* gibi zaman ekleriyle ortaya koyar.

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Az.T de *i-* fiilinin beş çekim şekli, beş kipi vardır. Bunlar şimdiki zaman (geniş zaman), görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman , *-ken* zarf-fiil biçimi ve şart şeklidir.

3.6.2.2.3.1. Ek-Eylemin Adlarla Kullanılışı

3.6.2.2.3.2. Ek-Eylemin Geniş Zaman Kipi (Bildirme Ekleri)

Geniş zaman çekimi zamir kökenli kişi ekleriyle yapılır. Birinci ve ikinci şahıs tekil ve çoğul ekleri, *-er* ek-fiilinin kip ve şahıs çekimde kullanılan şahıs zamirlerinin kaynaşmasından meydana gelmiştir.

3.Ş.ta ise *tur-* yardımcı eyleminin geniş zaman çekimine dayanılmaktadır. E.T`de – *tur* yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminden *tur-ur> dur-ur > -Dİr/ -DUr* değişimine uğramış

Dİr/ -DUr ve *-Dİr-lAr/ DUr-lAr* (<*-dur-ur-lar< tu-ur-lar*) ekleridir.

Metinde 1. ve 2. Çoğul şahıs çekimlerine rastlamadık. 3.çoğul şahısın çekimi ise *lAr+ım+dİr* şeklindedir.

T.1.Ş -(y)Am:

Atam evində sən məndən bəkarət. *Yazığam*, qoyma onda qala qanım (73) Həqqin dərgahinə *ümmidvaram* (80)

Dedi: - Sultan, sanırsan bir *gedayəm* (84)

T.2.Ş –sAn:

Bəqayət xatun ilə *dilgiransan*.(125)

İki dünyada sən mənim *qızımsan* (38)

Müsafirsən, cahani çox gazıbsən (56)

Nə *yerlisən*, gəlirsən, de nə yerdən (94)

T.3.Ş -dUr, veya eksiz:

Tutub dedim *budur* casus düzdan (61)

Biri *oldur* muradım, *nazəninim* (73)

Sənin *oğlundur* bu pak tələt (135)

Gətirsinlər ki, sultan *müştəridir* (48)

Nə ölkədə kimin satlıq qulu *var* (48)

Ç.1.Ş : Dəxi, *oğlanlarımdır*, Bədəndan ruhi şirin *canlarımdır* (42)

3.6.2.2.3.3. Ek-Eylemin Görülen Geçmiş Zaman Kipi: -idi

-i ek fiile –DU görülen geçmiş zaman ekinin getirilmesi ilə oluşur.

İşi *bədguluq idi*, adı Şəhrüz(53)

Əla aldı, *yeridi*, suyi-rəzan (62)

Neçə gün *çağ idi* şahın damağı (69),

sultənə *qovmidi* (116)

Həmişə *dayə idi* (117)

3.6.2.2.3.4. Ek-Eylemin Ögrenilen Geçmiş Zaman Kipi–imiş

İmiş ek –fiili de etmək fiiline sıfat-fiil ekinin (-miş) ilavesiyle şəkillənmiş *r.ermək-ermiş-irmiş-imiş*

Əgərçi *yox imiş* səndə dəyanət (71)

Ki, *böylə imiş* o keçmiş zamanə (125)

Sənin tək *yoxumuş* rüsvay, bədnam (32)

3.6.2.2.3.5. Ek-Eylemin Şart Kipi: -ise

-i ek fiile –sA şart ekinin getirilməsi ilə oluşur.

Əgər *belə isə* təyinü təhqiq (142)

Nə dərdin *var isə* danayəsöylə (124)

3.6.2.2.3.6. Ek-Eylemin -ken Zarf-Fiil Biçimi:

Yalnız *i-* fiilinin gerundium ekidir. Digər fiillərə getirilmez. *i-* fiilinin de *i-ken*’den başqa gerundium şəkli yoktur. *i-* kökü düşüb gerundium ekləştiği zaman bile *-ken* dəğişmeyerek vokal uyumu dışında kalır.

Ferhat Zeynelov bu ek-fiil için *erken* fiilinin *eken-ikén-iken* biçimine dönüştüğünü belirtmiştir.

Çü oğlan *qayıb ikən* oldu zahir (126)

Xəyali *xeyrikən*, baş verdi təqsir (27)

Ata *evində ikən* bu qız, oğlan (122)

3.6.2.2.3.7. Ek-Eylemde Olumsuzluk

Az.T de ek- fiilin olumsuzu deyil (değıl) kelemesiyle yapılır.

Ölümdən gər deyil (99)

Deyildi mültəfit ol (121)

Əgər bələ deyil (126)

onlardan deyildim (29)

Deyiləm mən dəxi yalnız (36)

yerda çün deyildi (59)

3.6.2.2.3.8. Ek-Eylemin Fiillerle Kullanılışı

3.6.2.2.3.8.1. Birleşik Fiil Çekimleri

3.6.2.2.3.8.1.1. Hikaye Birleşik Çekimi -(y)dI, -(y)dU

Basit kip üzerine *i-* eyleminin bilinen geçmiş zaman eki *i-di*, *i-dü* getirilerek yapılır. Çoğu zaman *i-* orta hecede kaldığı için düşer $-(y)dI$, $-(y)dU < i-di$, $i-dü$).

- **Öğrenilen geçmiş zaman kipinin hikayesi:**

Meaf *etmişdi*, olmuşlar fəraqət (129)

Dedilər necə kim *keçmişdi* exbar, (138)

Sanasan canı yox, *getmişdi* mütləq (21)

ona *vermiş idi* sultan (116)

- **Geniş zaman kipinin hikayesi:**

Gedərlərdi çəkib rəncü məşəqqət. (16)

Biz *istərdik* bu bəhr içində gövhər (22)

Fələk *eylərdi* ol cəngə təməşə (29)

Kim onunla *keçərdi* rüzgari (34)

Məni *apardılar* bu şəhrə, Sabir (37)

Qayırmazdı qoşun ol mərdi-bibak (116)

Rəayət eylər idi (121)

- **Şimdiki zaman kipinin hikayesi:**

Başına *sovururdu* daş və torpaq (36)

Olurdu gecə-gündüz vaxt, bivaxt (39)

Könül mən qüssə ilə *doldururdum*. Bu sözü söyləyəni *öldürürdüm* (107)

- **Şart kipinin hikayesi:**

Ərim *olsaydı* bu qurban olardım (49)

Özündən bir xəbər *olsaydı* təhqiq, (123)

Əgər bu sirri sən *qulsaydın* izhar (126)

- **İstek kipinin hikayesi:**

Kim *olaydı* onunla həm tabiat(55)

Çıxaraydı məni şəkkü gümandan (123)

Onu *görəydik* biz belə gündə (35)

Yetirəydim Ona mən onları sağ (21)

Nola ondan *tapaydım* mən nişanı (40)

3.6.2.2.3.8.1.2. Rivayət Birleşik Çekimi Rivayət Birleşik Çekimi -miş, -miş

Basit kipten sonra *i-* eyleminin öğrenilen geçmiş zaman biçimi *i-miş* getirilerek yapılır. Çoğu zaman *i-* orta hecede kaldığı için düşer (*-miş < i-miş*).

- **Geniş zaman kipinin rivayeti:** Yeqin bil *yetməzmiş* müddəyə,(83)Hərəmdə *eylər imiş* ol xəyanət (109) Çü *rədd olmaz imiş* təqdiri-Allah (136) Ağacdən *düşməz imiş* vədeyi-bərg (138)
- **Şimdiki zaman kipinin rivayeti:** Dedilər: “*Qətl edirmiş* padşahi (27)

3.6.2.2.3.8.1.3. Şart Birleşik Çekimi Şart Birleşik Çekimi -(y)sA

Basit kipten sonra *i-* eyleminin şart biçimi *i-se* getirilerek yapılır. Çok zaman

i- orta hecede kaldığı için düşer $-(y)sA < i-se$).

- **Geniş zaman kipinin şartı:** *Qazarsa* kimsə özgə qəsdinə çah (79)

Utanıb bir heyə *etməzmişən* sən (53)

Əgər yar *olmaz isə* bəxtü talə (85)

- **Şimdiki zaman kipinin şartı:** Əgər sən *alır isən* ey bəradər (5)

Səlah *olursa*, ey əşrafü əyan (23)

Qılırsan bizim ilə sən xəyanət (109)

Gətirdim, *tanırmısan* bu libasi (141)

3.6.2.2.3.8.2. Zarf-Fiil Birleşik Biçimi i-ken, -ken

- **Şimdiki zamanın iken biçimi:** *Yerirkən* nagahan asqırdı ol şum (4)

Hərəmdən *söyləşirkən* neçə növbət (10)

- **Geniş zamanın iken biçimi:** Bu hal ilə *gedərkən* ol diləfkar (46)

Gəzərkən uğradi ona bir aslan (130)

- **Öğrenilen geçmiş zaman kipinin -ken biçimi:** Deyəlim necə *gəlmişkən* zemani (10) Gecə *yatmış ikən* o mahi-rüxsar (125)

3.6.2.2.3.8.3. Kuvvetlendirme ve İhtimal

-*Dur*, -*Dir* bildirme eki, öğrenilen geçmiş zaman ve geniş zaman kipi çekiminde fiile kuvvetlendirme ve ihtimal anlamı katmıştır.

Öğrenilen geçmiş zaman kipi:

Geyibdir əyninə (4)

Görüb pərdə, rəf *olmuşdur* hicabi (106)

Olubdur gecə-gündüz işi əfqan (129)

Tutubdur şah onu saxlar nihani (44)

Hevəyi-eşqilə könlü **dolubdur** (49)

Mənimçün **qalmayıbdır** (52)

Məgər **bilməzmidir** bu hali sultan(124)

3.6.3.Sıfat- Fiiller

Sıfat-fiiler, bir yanlar ile sıfat bir yanları ile fiildirler. Fiil özellikləri dolayısıyla, kendilerinde var olan hareket ve zaman kavramlarını, ad oldukları sığata aktararak varlıkları ve nesneleri hareket ve zaman gösterme özellikləri ile geçici olarak vasıflandırırılar.

Azerbaycan Türkçesinde sıfat-fiil, eki bazı ses farklılıkları olmasına karşın Türkiye Türkçesiyle aynı eklere sahiptir.

-(y)An

Eski Türkçede –*gAn* şeklinde idi. Geniş zaman ifade eder.

Dedilər: hanı bunların **qalanı**?(4)

Batan gün vaxtı, keçmişdi şebi-tar (18)

Baxan qaldı ona mədhuşü heyran (62)

Bahəm yetirəlim baqi **qalanı** (59)

Deyən yoxdur bu sözü şəhriyarə (108)

Ayağa **düşənin** ol dəstigiri, (82)

-Ar , -mAz (olumsuz biçimi)

Geniş zaman ifade eder .

Sanasan **yanar** oda düşdü canı.(25)

Tükənməz dərdü qəm, ənduhü möhnət (22)

-dUK (+iyelik eki)

Geçmiş zaman ifade eder.

Düşər hər kimsə öz *qazdığı* çahe (7)

Ki, bİkr *olmadığın* bilmədi sultan (119)

Kim *olduğunu* bildilər tamami (3)

-miş

Geçmiş zaman ifade eder.

Cahan *küfr əhlinə olmuş* gülüstan (71)

Anardı çünki *keçmiş* ruzgari, (95)

Kesilmiş çarəsi, yox ixtiyari. (32)

Deyəlim necə *keçmiş* macəradır (79)

-(y)AcAK

Gelecek zaman ifade eder.

Deyəcəək bir sözüm vardır nihani,(71)

3.6.4. Zarf –fiiller

Zarf-fiil bir yanıyla fiil, bir yanıyla da zarf özelliği taşıyan gramer kategorileri oldukları için, fiil yönleriyle yalnızca hareket ve zaman kavramını karşılarlar; zarf yönleriyle de bir oluş ve kılışın durum ve tarzını bildirme niteliğine sahiptir.

-(y)Ub

Bu ek eskiden beri kullanılan zarf –fiil ekidir. Eski Türkçede ek –p şeklinde idi.

Eski Anadolu Türkçesinde –up,-up şeklinde olan ek –ip² şekilleri ancak bu ilk devrenin sonlarında ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu zarf-fiil Eski Anadolu Türkçesi ile Azerbayca sahasında çekimli fiil gibi, duyulan geçmiş zaman gibi kullanılmıştır.

Dilavərlər *qılıb* meydanda cövlan (29)

Çıxıb dünya üzü oldu münəvvər (32)

Tutub gətirdilər ol nəbikari (52)

-(y)UbAn

Çıxıban getdilər özgə diyarə (35)

Gəliban padşahə qıldı sacda (47)

Veribən eylədiz enam təhsil (73)

Aluban allarından, acü möhtac (46)

-(y)IncA

EskiTürkçədə bu şəkilçi *-gınça, -ginçe* şeklinde idi. Bu ek *-gın, -gin* yapım eki ile *-ça, -çe* eşitlik ekinin birleşmesinden doğduğu anlaşılmaktadır.

Bu nəql **olunca** oldu vaxt axşam (99)

Düşüb **ardınca** aslan qova-qova (131)

Tamam **edincə** ol bu dastani (136)

Biləsinçə qamu xeyli sühapi (22)

-(y)AndA

Bu ek zarf-fiil gibi kullanılan sıfat fiil ekdir. Geniş zaman sıfat-fiil eki ve bulunma hal ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

Görəndən çün mənimçün səhl olur dərd (25)

-ken

Yalnız *i-* fiilinin gerindium ekdir. Diğer fiillere getirilemez. *i-* kökü düşüpperindium ekleştiği zaman bile *-ken* deyişmeyerek vokal uyumu dışında kalır.

Gecə **yatmış ikən** o mahi-rüxsar (125)

Çü oğlan **qayıb ikən** oldu zahir (126)

-dUğca

Bu ekte zarf-fiil gibi kullanılan sıfat-fiil ekdir. Batı Türkçesinde ısrar, tekrar ve devamlılık ifadesi taşıyan bir hareket halini karşılayarak gerindium gibi kullanılır.

Fədai, səbr qıl, **olduqca** imkan (31)

3.6.5. Fiil Yapım Ekleri

3.6.5.1. İsimden Fiil Yapım Ekleri

Bu ekler isim köklerine, isimden yapılmış isim gövdelerine ve fiilden yapılmış isim gövdelerine eklenirler.

+IA- : “Yapma” bildiren geçişli fiiller; “olma” bildiren geçişsiz fiiler türeten işlek bir ektir.

Təlatüm **başladı**, tufanə düşdü.(1)

Qoca bağban **qəzəblə** etdi rəftar (3)

Könül **bağlagilən** bu etiقادə. **Bağışladı** onun cürmün tamamı,(89)

Oğurlamış idi, mən tapdım ani (6)

Onu **qarşıladı** (84), bika*r işləsinlər* (71)

+IA-n-< + IA-n- : Bu ek ile oluşan fiiler genellikle nenesiz fiillerdir. *-lan, -len* ekini *-la, le* ekinin gelişmişisi gibi kabul ederek onu *-la+n/ -le+n* şeklinde bölümlere ayırmak mümkündür.

Acıqlandı ona əl verdi qeyrət,(107)

Qəzəbləndi, Dedi ol tünd bədxu, (37)

Qaçıb **gizləndi** oğlan bir bucağə (129)

+ıldA : Sızıldaram,pərişan (sızıldaram , ld>ll benzeşmesi 38)

+et: Gözətlib, karvan çöldə gəzərdik.(137)

+IAş:Xəbərləşdi, Dedi:(22), **Yavuxlaşa** nələydı (60)

+**Al-**, +**l-** : Sıfatlardan `olma` bildiren fiiller türetir.

Düzəltədi yol (11), **Saraldı**, rangi döndü (56)

Yaraları **sağaldı** (108),**Dirilik** istəməm (109)

Qaraldı bərmisali (98)

3.6.5.2. Fiilden Fiil Yapım Ekleri

Fiilden fiil yapma ekleri fiil kök ve gövdelerindən fiil yapmak için kullanılan eklerdir. Buekler, fiil köklerine, fiilden yapılmış fiil gövdələrinə və isimdən yapılmış fiil gövdələrinə eklenirlər.

-**Il-**/ -**Ul-** : İşlek eklerden biridir. Genellikle, ünsüzle biten keçişli fiil kök və gövdələrinə `olma`veye`yapılma`bildiren edilgen fiiller üretir.

Sanasan Ləylidən **ayrıldı** Məcnun (39)

Kəsildi səbrü aramü qərarı (99)

Döyüldü təblü kusü nəğarə,(116)

Tutuldu çünki dustaq oldu oğlan, (120)

basıldı serdar(51)

Yıxıldı dərzəman (62)

-(**I**)n-/-(**U**)n- : Ekin asıl görevi, genellikle keçişli fiillerden “olma” və bəzən “yapma” bildiren dönüşlü fiiller üretmektir.

Sevindi Həqqəqıldı şükri büsyar (45)

Bürünmüş berk ol mesture mehbub, (49)

Çalındı təblü kusü nayü zurna,(75)

Görünür yenə çox (23), **boyandı** lələ (83)

Satın aldı (24), **Döşəndi** hər nə var(140)

-ış(-ş): Yaptığı filer bir ortaklaşma veya bir oluş ifade eder.

Yetişdi Karıdan, ondan cəzayə,(78),bağrına **yapışdı** közlər(31)

-dIr-/ -dUr-: Ünsüzle biten geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdelerinden “oldurma” ve “yaptırma” bildiren geçişli fiiller türetir.

Onun eyni nə **geydirdi** çü xelət , (45)

Sənə həqq **çəkdirə** axır qisəsi (110)

Onu **öldürməyə** sultan təqafül (111)

Bölüşdürdü qayırdı ləşgərin şah,(115)

-(Ir)-/(U)r- : Ünsüzle biten geçişli geçişsiz fiil köklerinden ettirgen anlamlı filer türetmiştir.

İrişib **yetirə** nöqsanü azar. (101)

İtirdi sanasan sultan(30),

Başına **sovururdu** daş (35)

-t, (I)t-/-(U)t-: Geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdelerinde ettirgenlik fiilleri kura işlek bir ektir.

Atası ayağın **sürtdü** (30), **Düzəltti** yol (11), **Uzatdı** əl menə (119),

axşam olunca **işlədərələr**(71), Şitab **uğratdı**(62)

-Ar - : Ettirgenlik eki, Səni mundan **çıxarıb** (41)

- **A-** :*Dolandı* başına, (140),

- **IA-** : *Gözətlib* karvan çöldə(göz-ət- lə-(y) > -li, 137)

-**z-** : *Əmizdirdi* onu (139)

-**dAr -**: Ettirgenlik eki, Dilin *döndərmə*,(105), ona *göndərdi* (E.Tköndger- < könd-ger 119),

3.6.5.7.Birleşik Eylemler

İsim soylu bir kelimeyle *et-*, *eylə-*, *ol-* yardımcı fiillerinin birleşmesinden veya iki ayrı fiil şeklinin anlamca kaynaşmasından oluşmuş fiil türüdür.

3.6.6.7.1.Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller

Êt-, *kıl-*, *eylə-*, *ələ-*, *ol-*, *bol-* gibi yardımcı eylemlerle yapılır :

Şahə *qəsd etməmişəm*, bigünahəm,(28)

Qələt *fikr etmə* ki, mən rusiyahəm,(28)

Kisb eylədilər, onlar firavan, (29)

Qəbul eylədi sultan, oldu nayib, (83)

Bu sevdani əgər *tərk eləyəsən*,(70)

Fədəi, *səbr qıl*, olduqca imkan;Bizi aləmdə sən *rüsvay qıldın*!(33)

Haqiqət *ərz qıl* sən barigahə.(34)

Qəzəbləndi, yaman *tünd oldu*, coşdu (41)

Fələk *yar olsun*, olmasın zavəli. (45)

Qaranqu getdi çün *sübh oldu* rövşən (71)

dut-, gel-, düş-, vər-, sal- gibi eylemler ise yardımcı eylem görevini üstlenirler:

Yeri qardaş yoluna, sən ***işin tut*** (37)

Üzün tutdu həmi ol dəm xudaye (45)

Vücudə gəldi ol qızdan bir oğlan (119)

Cida düşdük, qamu qovmü qəbilə (39)

Mənə ***həqq verdi*** fürsət xilafı (10)

Olurdu orada ta ***can verdi*** bəde. (52)

Qınından çəkdi, ***özün saldı*** üstə (111)

3.6.5.7.2. Kurallı Birleşik Fiiller

Eylemlerin -A, -I, -U zarf-fiil biçimlerine yardımcı eylemler eklenir.

3.6.5.7.2.1. Yeterlik Eylemi

Eylemin yeterliği A- zarf -fiil eki + bil- yardımcı eylemi ile (-Abil-) yapılır. Az.T de olumsuz şekli T.T den farklıdır. –*ebil/-abil* yardımcı fiilindensonra –*ma* olumsuzluk eki getirilerek yapılır.

Metinde yeterlilik fiilinin sadece olumsuzluk şekli mevcuttur.

Eda bilməz dəxi kimsə nəsihat(48)

Deyə bilməm bu dərdi kimsəyə mən (122)

Məni ***öldürə bilməzsən*** bu gün şah! (127)

Gedə bilmədiXacə qaldı (15)

3.6.5.7.3. Anlamca Kalıplaşmış Birleşik Fiiller

Xəyali xeyrikən, ***baş verdi*** təqsir (27)

Bu yerdən ***baş alıb*** avara oldu (60)

Gözün yumub ***başın saldı*** aşağı (105)

Ona həm ***yüz verir***, həm möhnəti ah.(15)

Gözüm yolda qalıbdır, gəlməz onlar. (18)

Yola düşdü belə götürdü malın, (29)

3.6.5.7.4. .b Zarf – fiil+ AsılEylem Şeklinde Yapılan Birleşik Eylemler

Eylə, apar, gör, get, qıl gibi.

Baxıb gördü, əsər qıldı ona dərd (5)

Çəkib apardılar, çün canibi dar.(6)

Yol *alıb getdilər* bərsuyi-xanə.(26)

Ana başın *açıb eylərdi* şivən,(36)

Gətirib qıldılar barəsmi-qanun (111)

3.6.5.7.5. Zıt veya İki Farklı Anlamlı Fiilin Birleşmesiyle

İrişib yetirə nöqsanü azar. (101)

Gəlib durdu bərabər ol əduyə (82)

Gecə sən özünü *salgəl* yuxuyə.*Degəl* sən sərgüzəşti-hali-qissə (124)

IV. BÖLÜM

“BAHTİYARNAME” ESERİNİN DİLİNİN SÖZDİZİMİ

T.T’de cümle bilgisi “Kelime Grubu” ve “Cümleler” olmak üzere iki bölümde incelenir. Az.T’de cümle bilgisini T.T’de olduğu gibi “Söz Birleşmeleri” ve “Cümleler” şeklinde iki kısma ayrılmaktadır.

Türkiye Türkçesi dilbilgisinde aynı kavramların dilbilimciler tarafından farklı adlandırmalarını araştırmacılarının sözdizimine ilişkin belirli konularada, ortakbir noktada buluşamamalarınıİlkin Gulusoy,“dilbilimcilerin kendi görüşlerinin kabul ettirme isteklerinin, sınıflandırmada ve anlatımlarda bireysel ve farklı yaklaşım şekillerinin,sözdizimi yapılarının adlandırılmasında terim karmaşasınasebep olduğunu”¹⁸⁷belirtir.

4.1. Kelime Grupları

Sözdiziminin bu kısmını incelemeden önce, Türk gramarciliğinde kelime gruplarının ne anlama geldiğini ve bu kavramın inceleme yöntemlerine bakmamız gerekmektedir.

Leyla Karahan kelime gruplarının tanımını şu şekilde yapar: “Bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu, bir hareketi karşılamak veya belirtmek, pekiştirmek ve nitelemek üzere, belirli kurallar içinde yan yana dizilmiş kelimelerden oluşan yargısız dil birimidir.L.Karahan`ın sınıflandırması: “İsim tamlaması, sıfat tamlaması, sıfat-fiil grubu, zarf-fiil grubu, isim-fiil grubu, tekrar grubu, edat grubu, bağlama grubu, ünvan grubu, birleşik isim grubu, ünlem grubu, sayı grubu, kısaltma grubları (isnat, yükleme, yaklaşma, bulunma, uzaklaşma, vasıta grubları)”¹⁸⁸şeklindedir.

Muharrem Ergin’in “Kelime grubu birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve manasında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören bir dil birliğidir”¹⁸⁹ şeklinde geçer. Kelime gruplarını M.Ergin: “tekrarlar, bağlama grubu, sıfat tamlaması, iyelik grubu, aitlik grubu, birleşik isim, birleşik fiil, ünvan grubu,

¹⁸⁷İ. Gulusoy, *Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi Dilbilgisinde Dilin Sözdizimsel Yapısının Öğrenilmesi Üzerine*, XII. Uluslar Arası Büyük Türk Kurultayı Bildiri Kitabı, Bükreş, 2017, s.490

¹⁸⁸L. Karahan, *Türkçede Söz dizimi*, Ankara, 2010, Akçağ Yay., s. 29-31

¹⁸⁹M. Ergin , *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2009, Bayrak Yay., s.374

ünlem grubu, sayı grubu, edat grubu, isnat grubu, genitif, datif, lokatif, ablatif grupları”¹⁹⁰ diye ayırmıştır.

Zeynep Korkmaz da kelime gruplarını“Cümle içinde kavramlar arasında ilişki kurmak üzere birden çok kelimenin belirli kurallar ileyan yana getirilmesinden oluşan, yapı ve anlamındaki bütünlük dolayısıyla cümle içinde tekbir nesne veya hareketi karşılayan ve herhangi bir yargı bildirmeyen kelimeler topluluğu olarak tanımlar ve kelime gruplarını ad tamlaması, sıfat tamlaması, birleşik ad, birleşik fiil, edat grubu, zarf grubu, ünlem grubu, ünvan grubu”¹⁹¹başlıkları altında toplar.

Tahsin Banguoğlu'na göre kelime grupları “Sözü geliştirmek üzere kelimeler öbeklenirler, kavramlar arasında derece derece ilişkiler meydana getirirler. Böylece tek kavramdan anlatmaya doğru giderler. Bunlara kelime öbekleri (group de mot).”¹⁹² diye tanımlamıştır.Banguoğlu kelime gruplarını belirtme öbekleri ve yargı öbekleri biçiminde ikiye ayırmıştır. Belirtme öbekleri de yapılarına göre sekkize ayırarak incelemiştir. 1. Adtakımı, 2. Sıfattakımı, 3. Zarf öbekleri, 4. Takı öbekleri, 5. Çekim öbekleri, 6. Bağlam öbekleri, 7. Yanaşma öbekleri, 8. Katma öbekleri şeklinde .

H.İbrahim Delice`ye göre ise kelime grubu “Birden çok kelimedenden oluşan, yapısında ve anlamında bir bütünlük bulunan, cümle veya cümlemsi içinde tek cümle ögesi; kelime öbeği içinde bütün halinde yardımcı veya temel öge olarak işlem gören ve bir kelime türü (isim, sıfat, zamir, edat) yerine kullanılan söz dizileridir”.diye tanımlar. İ. Delice kelime gruplarını üç başlık altında toplayarak sınıflandırmıştır. İlk olarak Kelimeyle kurulan öbekler (edat öbekleri, eksiz isim tamlaması, fiil öbeği...)İkincisi: Ekle kurulan öbekler (İsim tamlaması, kısaltma öbekleri, iki durumlu öbek...)Üçüncü kelime öbeyi ise: Diğer kelime öbekleri (iktibas öbeği ve saplama öbeği),¹⁹³ olmak üzere üç başlık altında kelime gruplarını incelemiştir.

İlkin Gulusoy “Türk ve Azerbaycan Dilbilgisinde Ad Tamlamalarının Araştırılması Üzerine” başlıklı makalasinde Türk dilbilimcilerin yaptığı kelime gruplarının ortak yönlerini dört maddede şu şekilde toplamıştır:

¹⁹⁰ M.Ergin, a.g.e., s. 377-394

¹⁹¹ Z.Korkmaz,*Türkiye Türkçesi Grameri. Şekil Bilgisi*, Ankara,1992, TDK Yay., s.153

¹⁹² T. Banguoğlu,*Türkçenin grameri*, Ankara, 1995 TDK Yay., s. 497-498

¹⁹³ İ. H.Delice, *Türkçe Sözdizimi*, İstanbul,2012, Kitabev Yay.,s.,17-19

1. Kelime grupları, iki veya daha çok kelmeden oluşur.
2. Kelime grupları bir kavramı karşılamak üzere belirli kurallar içinde yan yana gelen kelimeler topluluğudur.
3. Kelime grubunu oluşturan unsurlar arasında anlam ve yapı bakımından bir bütünlük bulunur.
4. Kelime grupları cümlede tek bir kelime gibi işlem görür.¹⁹⁴

Az.T sentaksında kelime grupları, birleşmenin ikinci kısmındaki kelimenin türünü göre “ismi birleşmeler” (isim, sıfat, say ve isimleşen başka kelimelerle) ve “fiili birleşmeler” (mastar, sıfat-fiil ve zarf- fiil) olarak ikiye ayrılır. T.T” de kelime grupları kelimenin kökenine göre sınıflandırmamıştır.

Bu bölüm L.Karahan “Türkçede Söz Dizimi” 2010 ve M. Ergin “Türkçe Dilbilgisi” 2009 kitaplarındaki tasnif dikkate alınarak hazırlandı.

4.1.1.İsim Tamlaması

İyelik ekli bir isim unsurunun, iyeliğin işaret ettiği bir başka isim unsuruyla kurduğu kelime grubudur. Bu kelime grubunda iki isim unsuru *aitlik*, *içinde bulunma*, *sınırlandırma*, *belirtme* vb.anlam ilgileri çerçevesinde birbirine bağlanır.

İsim tamlaması Az.T”de “birinci növ teyini söz birleşmeleri, ikinci növ teyini söz birleşmeleri ve üçüncü növ teyini söz birleşmeleri” biçiminde üçü ayrılır.

Hikayede, Farsça kelimelerden kurulu tamlamalar ağırlıklı bir şekilde kullanılmıştır.

Belirtili İsim Tamlaması: Az.T`de üçüncü növ teyini söz birleşmelerine Farsçada ise izafet-i mülkiyye adı verilen tamlama türüne karşılık gelir.

onun aras, səkkizin ağzı (4)

bunların qalanı (5), bizim əhvalımız (15)

şahın namusu (80), sənin rəyin (101)

¹⁹⁴ İ. Gulsoy “Türk ve Azərbaycan Dilbilgisinde Ad Tamlamalarının Araştırılması Üzerine”International Journal of Languages’ Education and Teaching ISSN: 2198 – 4999, Mannheim – GERMANY UDES 2015 s. 1456

çərxi dövrən (101)

ziçövri-hadisat: hadiselerin zahmetinden (13)

tərsi-duzdan: hırsızların korkusundan (19),

lütfü xosröv : padişahın lütfü (57),

nuri-bəsirat: gözümün ışığı (58),

şahı-xuban:güzellerin padişahı (56),

dili-uşşaqə: aşıkların yüreği (122),

banuyi xanə: ev hanımı (18)

aşki-həsrət : hasret yaşı , tərsi -can: can korkusu (71)

abi- dərya: deniz suyu (20)

nari- hicran: ayrılık ateşi (20)

salari-karvan: kervan başı (60)

möhri- sultan: padişahlık mührü (24)

feli-şeytan: şeytan işi (35)

zəxmi-şimşir: kılıç yarası (132)

qövli-zən: kadın sözü (113)

mürqi-ruhi: gönül kuşu (137) ,

mahi parə: ay parçası, güzel yüzlü (74),

sərxəyli- xuban: güzeller başı (74),

xəlqani alem: dünya halkları (30) ,

əzbəhri-xuda: allah yolunda (91),

əmvali- dünya: dünya malı (102)

Belirtisiz İsim Tamlaması: Az.T`de ikinci növ teyini söz birləşmələrinə Farsçada isə izafet-i beyaniyyə (tamlayan eksiz, tamlayan da tamlanan da eksiz) isim tamlamalarının ifadə etdiyi anlamları ifadə edir.

Ağac altı (7)

öz ayağım (22)

kəsilmiş çarəsi (32)

padşahlar elçisi (105)

vəzirlər müddəsi (109)

düşmən qorxusu (140)

çubi-parə: tahta parçası (22)

zireh cövşən :demir giyim (132)

güli- həmrəy: kızıl gül (74)

4.1.2. Sıfat Tamlaması

Sıfat tamlaması, bir sıfat unsuru ilə bir isim unsurunun meydana getirdikləri kelimə grubudur.

T.T`de sıfat tamlaması Az.T`de “birinci növ teyini söz birləşmələrinə” qarşılıq gelir.

Hikayedə sıfat tamlaması çox sık kullanılmış.

bir köhnə jində (4),

şirin mütəvvəl bir hekayət (11)

dəvasız dərt (20)

qiymətli incu, bir neçə sözlər (26)

müəzzəm, mötəbər, məmurə bir kənd (33)

məsturə övrət (38),

çarimin ruz (52),

nikuxislət: iyi haysiyetli (45),

xatuni rəna: güzel kadın (15)

mərđi hüşyar: ayık adam,(114)

xurşidi-ənvər :ışıklı güneş (138)

xridməndi-güzidə: seçilmiş akıllı adam (25)

tiği-büran: keskin bıçak (37)

ruzi-behçət: şadlık günü (97)

mahi-taban: on dört gecelik ay(23)

ruzi-nöhün: dokuzuncu gün (111)

mərđi- bibak: korusuz kişi , mərđi- hüşyar: ayık adam (115)

bürnayı-pürdərđ: çok dertli genç (90)

sərv qamət: uzun boy (90)

xatuni- kübra: büyük kadın (67)

mərgi müfacat: suratlı ölüm (68)

piri-kühənsal: çok yaşlı, (71)

dərkünci-xəlvət:bir gizli yer (72)

qulami-bədsərəncam: hain fikirli (121)

qubari-tirədən: karanlık tozudan (117)

eşki-gülgün: kanlı yaş (39)

4.1.3.Unvan Grubu

Unvan grubu bir şahıs ismiyle bir unvan veya akrabalık isminden meydana gelen kelime grubudur.

Vələkin ol gecə *şahzada* Behzad,(60),

4.1.4. Edat Grubu

Edat grubu, bir isim unsuru ile bir son çekim edatının meydana getirdiği kelime grubudur.

bülbül *kimi*(20), lələ *tək* (84), ol *qədar* (104),

şah *üçün* (105), Təvazə *birlə* (112)

şah *ilə* (114, ölümdən *özgə*(64)

4.1.5. Bağlama Grubu

Bağlama grubu, sıralama bağlama edatları ile yapılan kelime grubudur.

sidq *ilə* dil, sultan *ilə*düşman (80), *həm* tac, *həm* taxt (78),

nə bir yoldaş, *nə* bir munis(95), *nə*bir qanun, *nə* bir dəftər (106),

bixof *və* ikrah,zülm *ü*şiddət (90), şir *ü* pələng (92),

zar*ü* qəmgin(40), nalə*ü* zarü fiqani (37)

4.1.6. Ünlem Grubu

Ünlem grubu bir seslenme edatı ile bir isim unsurundan meydana gelen kelime grubudur.

ay arvad (25), *ey* fələk,dad (39), *əya* şahı-cahandar (101)

4.1.7. İkileme Grubu (Tekrarlar)

Tekrarlar aynı cinsten iki kelimenin arka arkaya getirilmesi ile meydana gelen kelime gruplarıdır.

surax-surax: deşik deşik (146)

parə-parə , qiymə-qiymə (136)

varə-varə (102), zərrə-zərrə (108)

pəyvənd-pəyvənd (106), bir-bir (104)

dəstə-dəstə (94), büküm-büküm (93)

qəb-qəb (91), çox-çox (72)

4.1.8. İsim-Fiil Grubu

Bir hərəkət isimi ilə ona bağlı tamlayıcılardan kurulan kelimə grubudur.

Nə idi *onlara ölmək* məqasid (105)

Ədalətdir *Ona qılmaq* siyasət (62)

Ki, eqlim oldu qayət, *səbr yeğmə* (30)

Mən i *kəs qiymə-qiymə* (108)

Pəşiman olmaq olmaz (22)

4.1.9. Sıfat-Fiil Grubu

Bir sıfat-fiil ilə bu sıfat-fiilə bağlı tamlayıcı və ya tamlayıcılardan kurulan kelimə gurubudur.

Yetişdilər qəzara *günbatan* çaq (35), *Gələnelçilərə* etdi cəvabi (66), *Tükənməz dərdü qəm* (22), *Deyəcək bir sözü*m (72),

4.1.10.Zarf-Fiil Grubu

Bir zarf-fiil ilə bu zarf-fiilə bağlı tamlayıcı və ya tamlayıcılardan kurulan kelimə gurubudur.

Saluban gencü malü xanimanın (81),

Gəmidən çıxıban bir şəhrə yetdi,

Təvəccöh eyləyib, sultanə getdi(83),

Gecə *yatmış ikən* o mahi-rüxsar (123),

Düşüb ardınca aslan qova-qova (129),

Gəmi *yola düşəndə* siz xəbərdar (18)

4.2. Cümleler

“Cümle konuşan bir kişinin kafasındaki bir düşüncüyü bütünüyle dinleyene aktarma yeterliğinde bir söyleyiş birliği olup bu sebeple genişletilmiş, daha başka üyeler almış bir yargı öbeğidir”¹⁹⁵

“Cümle içinde ya bir bağımsız yargı ya da yeteri kadar yan yapıyla bir tek temel yargı bulunan kelime dizisidir.”¹⁹⁶

“Cümle her dilin kanunları esasında gramatik yönden biçimleşen, bitmiş fikir ifade eden yoldur”¹⁹⁷

“Bir düşüncüyü, bir duyguyu, bir durumu, bir olayı yargı bildirerek anlatan kelime veya kelime dizisine cümle denir.”¹⁹⁸

“Cümle bir fikri, bir düşüncüyü, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak bir hüküm hâlinde ifade eden kelime grubudur. Bundan önce gördüğümüz kelime grupları belirtme grupları idi. Cümle ise bir hüküm grubu’dur. Cümlelerin temel fonksiyonu hüküm ifade etmektir. Onun için cümle en tam, en geniş kelime grubudur.”¹⁹⁹

“Bir fikri, bir duygu ve düşüncüyü, bir oluş ve kılışı tam olarak bir yargı halinde anlatan kelime grubu. Cümlelerin varlığı için asgari şart bir çekimli fiil veya ek-fiilden oluşan yüklemidir”²⁰⁰

Cümlelerin sınıflandırılmasında dil bilgisi yazarlarının kullandığı belli başlı dört ölçü vardır : Yüklemin yeri, yüklemin türü, cümlelerin anlamı ve cümlelerin yapısı şeklindedir. Bazı dilbilimcilerin yapmış oldukları sınıflandırmalar şu şekildedir:

M. Ergin tasnifi:

¹⁹⁵ T. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK yay., Ankara, 1995, s.523

¹⁹⁶ H. Edişkun, *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi yay., İstanbul, s.323

¹⁹⁷ E. Abdullayev; Y. Seyidov; A. Heseno, *Muasir Azərbaycan Dili (Sintaksis)*, Şarg-Garb, Bakü, 2007, s.85

¹⁹⁸ L. Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ yay., Ankara, 1999, s. 40

¹⁹⁹ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım, İstanbul, 2009, s.398

²⁰⁰ Z. Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.1992, s.57

- ✓ Yüklemine Göre Cümle: Fiil cümlesi, isim cümlesi.
- ✓ Yapı bakımından cümle: Basit cümle, birleşik cümle (şartlı birleşik, ki'li birleşik, iç içe birleşik) şeklinde .

İbrahim Delice tasnifi:

- ✓ Yapılarına Göre Cümle : Basit cümle, birleşik cümle (girişik birleşik, iç içe birleşik, karmaşık cümle) şeklinde .
- ✓ Kullanımlarına Göre Cümle: Sıralı cümle (bağımsız sıralı, bağımlı sıralı), bağlı cümle .²⁰¹

Rasim Şimşek'in değerlendirmeleri şu şekildedir:

- ✓ Yalın tümce: İçinde tek yargı bulunan cümlelerdir.
- ✓ Bileşik tümce :(girişik, kaynaşık, koşullu)
- ✓ Sıralı tümce: Bağlaçlar ya da noktalama işaretleriyle sıralanan cümlelerdir.
- ✓ İlgi tümcesi : ki'li cümlelerdir
- ✓ Kesik tümce : Ögeleri eksik olan cümlelerdir:
- ✓ Aratümce: Açıklayıcı cümlelerdir.²⁰²

A.Özkan, M. Toker,U.D. Aşçı : “*Türkçesi Söz Dizimi*” kitaplarında cümle çeşitleri, bölümünü yazarlar dört ana başlığa ayırmışlar ve her başlığı da alt başlıklara ayırarak incelemişlerdir. Bu başlıklar şunlardır:

- ✓ Yapılarına göre cümle: Basit cümle, birleşik cümle, (şartlı birleşik cümle, iç içe birleşik cümle, ki'li birleşik cümle), sıralı cümle, bağımlı sıralı cümle(bağımsız sıralı cümle)
- ✓ Yüklemin türüne göre cümleler (fiil cümlesi, isim cümlesi),
- ✓ Yüklemin yerine göre cümleler (kurallı cümle, devrik cümle),
- ✓ Anlamına göre cümleler (olumlu cümle, olumsuz cümle, soru cümlesi)²⁰³

²⁰¹ H. İbrahim Delice, *Yapı Açısından Cümle Sorunu*, Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/3 Summer, p. 871-876, DOI Number: 10. 7827/TurkishStudies.2953, Ankara,2012

²⁰² R. Şimşek, *Türkçe Sözdizimi*, Trabzon, 1987, s. 243-320

Tahir Nejat Gencan'ın tasnifi:

- ✓ Yalınç önerme: Tek bir yükleme sahip cümlelerdir:
- ✓ Bağımsız önermelerden birleşmiş tümce : Bir bağlaçla ya da noktalama işaretleriyle bağlanan cümlelerdir:
- ✓ Bileşik tümceler: İçinde “eylemsi”lerin, şart cümlelerinin bulunduğu cümlelerdir.²⁰⁴

Leyla Karhan, “*Türkçede Söz Dizimi*” kitabının ilk altı baskısında yapı bakımından cümle türleriyle ilgili olarak şu tasnifi yapmıştır: Basit, birleşik (şartlı birleşik, iç içe birleşik), sıralı, bağlı.²⁰⁵ Yazar daha sonra görüşlerini değiştirmiş ve eserinin yedinci baskısında tasnifinden “yapı bakımından cümleler” bölümünü çıkarıp “cümlelerin bağlanma şekilleri”ni eklemiştir. Ancak kitapta “şartlı birleşik cümle” ve “iç içe birleşik cümle”ye yer verilmez, “ki’li birleşik cümle” bağlanma edatıyla bağlanan cümleler içerisinde incelenir.

- ✓ Cümlelerin bağlanma şekilleri: Bağlama edatlarıyla bağlanan cümleler, ortak cümle öğeleriyle bağlanan cümleler, ortak kip / şahıs ekleriyle bağlanan cümleler, anlam ilişkisiyle bağlanan cümleler.
- ✓ Yüklemin Türüne Göre: Fiil cümlesi, isim cümlesi
- ✓ Yüklemin Yerine Göre: Kuralı cümle, devrik cümle
- ✓ Cümlelerin Anlamına Göre: Olumlu, olumsuz cümle, soru cümlesi.²⁰⁶

G.Kazımov'un cümle tasnifi: Azerbaycan dilciliğinde cümle tasnifinde görüş ayrılığı bulunmamaktadır.

- ✓ Mantıksal sözdizimsel öğelerine ayrılma imkanlarına göre tasnifi: Öğelerine ayrılabilen cümleler, öğelerine ayrılamayan (söz cümleler, vokatif cümleler)
- ✓ Cümlelerin maksat ve entanasyon açıdan tasnifi: Nakli (bildirme) cümleler, soru cümleleri, emir cümleleri, ünlem cümleleri.

²⁰³ Abdurrahman Özkan, Mustafa Toker, Ufuk Deniz Aşçı, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Konya, 2016, Palet Yay. s. 234

²⁰⁴ T. N. Gencan, *Dilbilgisi*, TDK yay., Ankara, 1979, s. 146-166

²⁰⁵ L. Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yay., Ankara, 1999, s. 61- 67

²⁰⁶ L. Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yay., Ankara, 2010, s. 85-95

- ✓ Yapı bakımından cümlelerin tasnifi: Basit cümle (çiftterkipli cümle, tektertipli cümle), Birleşik cümle (basit yapıli birleşik cümleler, karışık yapıli birleşik cümleler)
- ✓ Cümlelerin modallığına göre cümleler: Olumlu ve olumsuz cümleler.

Cümle tasnifleri içerisinde en tartışmalı ölçü “yapı”dır. Bir cümlelerin varlığı, bir yüklemli varlığıyla mümkündür. O bakımdan cümleleri yapılarına göre incelemek demek, onları yüklemleri açısından incelemek demektir. Cümledeki yargı sayısı, cümlelerin yapısını belirler.

Araştırmacılar yapı bakımından cümle tasnifini ana başlıklarıyla şu ele almışlardır:

Tahsin Banguoğlu : Basit cümle, birleşik cümle (1. Anlam bakımından: yanyana birleşik, altalta birleşik 2. Şekil bakımından: tümleme birleşik, karmaşık birleşik).²⁰⁷

Tahir Nejat Gencan : 1.Yalınç tümce, 2. Bağımsız önermelerden birleşmiş tümce, 3. Bileşik tümce (Temel önerme, yan önerme, girişik tümce, ara önerme.)²⁰⁸

Muharrem Ergin : Basit cümle, birleşik cümle (Şartlı birleşik, ki’li birleşik, iç içe birleşik)²⁰⁹

Rasim Şimşek : Yalın, bileşik (girişik, kaynaşık, koşullu), sıralı, ilgi, kesik, ara tümce.²¹⁰

N. Atabay-S. Özel-A. Çam: Yapı bakımından : 1. Yargı sayısına göre: Yalın, bileşik, aratümce, sıralı, girişik. 2.Öğelerin dizilişine göre: Kurallı, devrik, kesik.²¹¹

Metin Karaörs : Basit cümle, birleşik cümle (şartlı, ki’li, iç içe).²¹²

İbrahim Delice : Basit, birleşik (girişik-birleşik, iç içe, karmaşık birleşik)²¹³

²⁰⁷ T. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 523-586

²⁰⁸ T. N. Gencan, *Dilbilgisi*, TDK Yay., Ankara, 1979, s. 146-166

²⁰⁹ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul, 2009, s. 382-384

²¹⁰ R. Şimşek, *Türkçe Sözdizimi*, Trabzon, 1987, s. 243-320

²¹¹ N. Atabay-S. Özel-A. Çam, *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*, TDK Yay., Ankara, 1981, s. 65-117

²¹² M. Karaörs, *Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri*, Erciyes Üni . Yay., Kayseri, 1993, s. 45

Hikmet Dizdaroğlu :Yalın, bileşik (Girişik, kaynaşık, koşul, ilgi, katmerli)²¹⁴

Günay Karaağaç: Basit, birleşik cümleyi(şartlı birleşik cümle, iç içe birleşik cümle ve ki'li birleşik cümle), bağlı (sıralı ve açıklamalı bağlı cümleler), eksilteli veya söz cümle olarak dört grupta sınıflandırır.²¹⁵

Leyla Karhan: *Türkçede Söz Dizimi*, kitabının ilk altı baskısında yapı bakımında cümle türleriyle ilgili ilk tasnifi şu şekildedir: Basit, birleşik (şartlı birleşik, iç içe birleşik), sıralı ve bağlı cümleler.²¹⁶

Buna göre, yeni sınıflama ise şu şekildedir: Cümlelerin bağlanma şekilleri: Bağlama edatlarıyla bağlanan cümleler, ortak cümle öğeleriyle bağlanan cümleler, ortak kip / şahıs ekleriyle bağlanan cümleler, anlam ilişkisiyle bağlanan cümleler.²¹⁷

Azerbaycan dilciliğinde cümle yapısına göre basit vebirleşikcümle şekilde incelenir.

F. Celilov'un tasnifi:

Sade cümleler (dahilinde terkip olan sade cümle, iki sade cümlelerin ardıcıl birleşmesi); Mürekkebi (birleşik) cümle (Bağlayıcısız tabesiz mürekkebi cümle, bağlayıcılı tabesiz cümle, bağlayıcılı tabeli cümle, bağlayıcısız tabeli cümle) şeklinde.

Cümlelerin yapısı ile ilgili sınıflandırmalar konusundaki anlaşmazlık, daha çok basit ve birleşik, çoğunlukla kabul edilen adıyla “girişik cümle” ayırımında kendini gösterir.

Bir kısmı araştırmacı eylemsilerle kurulmuş cümleleri, birleşik cümle olarak kabul etmektedir: H. Ediskun, H. Dizdaroğlu, T. Banguoğlu, N.Atabay-S.Özel-A.Çam, T. N. Gencan, H.İ. Delice,V. Hatipoğlu, K. Bilgegil, R. Şimşek, M. Kükey ; kimi dilciler ise isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiillerin yardımcı cümle kuramayacakları görüşündedirler, bu nedenle yapısında bu birimleri bulunduran cümleleri basit cümle içerisinde incelerler: L. Karahan, İ. Cemiloğlu,G.Karaağaç, M. Karaörs, S.

²¹³ H. İbrahim, Delice, *Yapı Açısından Cümle Sorunu* , 871-876

²¹⁴ H. Dizdaroğlu, *Tümcebilgisi*, TDK Yay., Ankara, 1976, s. 187-223

²¹⁵ Günay Karaağaç, *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009, s.197-201

²¹⁶ L. Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yay., Ankara, 1999, s. 61- 67

²¹⁷ L. Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yay., Ankara, 2010, s. 85-95

Eker, R. Erkul, E. Yaman, A. Mehmedoğlu gibi. L. Karahan, cümlelerin yüklem dışındaki diğer öğelerinin tek bir yükleme bağıllığının çevresinde geliştiğini bu sebeple eylemsilerin birleşik cümle oluşturmadığını savunur.

Her dilbilimci, yapı bakımından cümlelerin basit ve birleşik olarak varlığı konusunda hemfikir olmakla beraber, bu başlıkların altında yaptıkları değerlendirmeler birbirinden farklıdır.

Cümle çeşitlerinin sınıflandırılması konusunda Prof. Dr. Leylâ Karahan'ın "Türkçede Söz Dizimi", Ankara, 1999, s. 61-72 adlı kitabındaki yöntem ve yaklaşımlar esas alınacaktır.

4.2.1.Yapısına Göre Cümleler

Cümleleri yapısına göre dört başlık altında ele alınacak : Basit, Birleşik, Bağlı ve Sıralı Cümleler.

4.2.1.1.Basit Cümle

Yapısında isim veya fiil cinsinden tek yargı bulunan cümle, basit cümledir. Cümledeki unsurların sayısı, uzunluğu önemli değildir. Önemli olan tek yargı bildiren tek yüklem olmasıdır. Basit cümle için "yalın tümce", "yalınç tümce" gibi terimler de kullanılmıştır.

Bu açıdan bakıldığında yapısında isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiillerle oluşturulmuş kelime grupları bulunan cümleler, ayrı bir yargı bildirmediği, yardımcı cümle kuramayacakları için, H. Zülfıkar, L. Karahan, M. Karaörs, G.Karaağaç, İ.Cemiloğlu, S. Eker, M.Ergin gibi dilciler tarafından basit cümle olarak kabul edilmektedir. L.Karahan bu konuyla ilgili olarak düşüncesini şu şekilde ifade eder: "*Yapısında zarf fiil, sıfat fiil, isim fiil veya bu tür kelimelerden yapılmış bir kelime grubu bulunan cümleler de 'basit cümle'dir. Çünkü bu kelime ve kelime grupları yargı bildirmezler.*"²¹⁸

Görən bir gəz yüzün qəmdən olur şad (52)

Sanasan aqıl *ikən* oldu məcnun (78)

²¹⁸ Leyla Karahan, a.g.e., s.61

O tacir yalvar**ı**bən qıldı fəryad.(58)

Alıp arxasına apardı şəhrə (56)

İkisin bir gecə dəryaya saldım.(61)

Ciyər guşələrım məndən ayırdım.(70)

Onu keçirmək çün oldu rəvanə (161)

4.2.1.2. Birleşik Cümle

Yapısında birden fazla yüklem bulunan, bir ana cümle ve onun anlamını tamamlayan bir veya daha fazla yardımcı cümleden kurulan cümleye “birleşik cümle” denir.

Z. Korkmaz : “İçinde esas yargının bulunduğu bir temel cümle ile, temel cümleyi anlam ve görev bakımından tamamlayan, yüklemi çekimli olan ve değişik yapı özelliklerine sahip bulunan bir veya daha fazla yardımcı cümleden oluşmuş cümle türü”²¹⁹. M. Ergin ise “Birleşik cümle bir asıl cümle ile onun mânâsını tamamlayan bir veya daha fazla yardımcı cümleden teşekkül eder.”²²⁰ şeklinde birleşik cümleyi tanımlarlar.

Birleşik cümle için; birleşik tümce, ana cümle, karmaşık cümle, temel önerme, baş cümle, temel tümce, yardımcı cümle, yan cümlecik (bağımlı cümlecik), yan önerme, ikinci cümle vs. gibi farklı terimler kullanılmıştır.

Bir kısım araştırmacı eylemsilerle kurulmuş cümleleri, birleşik cümle olarak kabul etmektedir: H. Ediskun, H. Dizdaroğlu, T. Banguoğlu, N. Atabay-S. Özel-A. Çam, T. N. Gencan, H.İ. Delice, S. Sağlam, Y. Yörük, A. Beserek, V. Hatipoğlu, K. Bilgegil, R. Şimşek, M. Kükey gibi.

Leyâ Karahan, “Türkçede Birleşik Cümle Problemi”, yazısında girişik cümleyi kabul etmez ve fiilimsilerle kurulan cümleleri birleşik yapılı kabul edenlerin bu görüşlerini nedenini şöyle açıklar: “*Bu tür cümleleri ‘birleşik yapı’ kabul edenlere göre, ‘sıfat fiil, zarf fiil ve isim fiiller’, yarım yargı veya yan yargı bildiren kelimelerdir. Bundan dolayı bu kelimelerin her biri, temel cümleye bağlanan birer yan cümle, cümlemsi,*

²¹⁹ Z. Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1992, s.45

²²⁰ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul, 2009, s.404

cümleciktir. Yüklemin görevi bu yargıları sonuca bağlamaktır. Bu tür cümleler, taşıdıkları birden fazla yargıdan dolayı 'basit' değil 'birleşik cümle'dir.²²¹” Karahan, böyle bir değerlendirmenin yargı kavramıyla çelişeceğini belirtmekte ve fiilimsilerin yargı bildirmeyen, cümlede isim, sıfat ve zarf görevi yapan kelimeler olduğunu dile getirmektedir.²²²

L.Karahan, iki tip birleşik cümleyi iki şekilde incelemiştir: “Şartlı Birleşik Cümle, İç İçe Birleşik Cümle”

4.2.1.2.1.Şartlı Birleşik Cümle

Türkiye gramerciliğinde, anlamı şart cümlesi ile tamamlanan cümleye “şartlı birleşik cümle” denir. Yüklemin bildirdiği yargıyı bir şarta bağlayan yan cümle, ana cümleyi zaman, şart, sebep ve benzetme anlamlarıyla tamamlayan şart cümlesidir.

M. Ergin, şartlı birleşik cümlelerin Türkçenin asli birleşik cümlesi olduğunu ve başlangıçtan beri Türkçede var olduğunu ifade ederek, bu birleşik cümlelerin temelini şart kipinin şart ifadesine dayandırır.²²³

“Türkçenin temel birleşik cümlelerinden biridir. Yan cümlecisi kendinden sonraki bir cümlecinin şartı, sebebi, tahmini olan birleşik cümleye şart birleşik cümlesi denir”²²⁴. M. Ergin, şart kipinin bütün fiillerin aksine hüküm bildirmediğini bu sebeple müstakil bir cümle olamayacağını ancak şart şeklinin istek ve temenli ifade ettiği zaman bir hüküm bildireceğini ve o zaman bir müstakil cümle olarak değerlendirileceğini belirtir.²²⁵

Kim oğlum deyər olursa sultan (54),

Tutulur gün əgər göstərsə rüxsar(131),

Gər öldürməzsən onu, sən eylə azad (80)

²²¹ Leyla Karahan, “Türkçede Birleşik Cümle Problemi”, Türk Dili, S.505, Ankara, 1994, s.22

²²² A.g.m., s.22

²²³ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul, 2009, s. 405

²²⁴ H.Edisün, *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul.s.384

²²⁵ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul, 2009, s. 405

4.2.1.2.2. İç içe Birleşik Cümle

Bir cümlenin herhangi bir görevle, ana cümlenin bir unsuru veya o unsurun bir parçası olarak başka bir cümlenin içinde yer aldığı cümlelere “iç içe birleşik cümle”denir. Ara cümleler ana cümlenin içinde bağımsız olsalar da temel cümlenin bir ögesidir. İç içe cümlelerde temel cümlenin yüklemi genellikle “*de-, san-, bil-, zannet-, gör-, düşün-, farzet- duy-, işit*”fiillerinin çekimli biçimleridir.

“Bu, bir cümlenin başka bir cümlenin içine girmesi ile meydana gelen birleşik cümledir”²²⁶ İ. Delice de “İçinde yüklem bir ögesi olarak yine bir cümle barındıran dizgeye iç-içe birleşik cümle denir”.²²⁷ şeklinde iç içe cümleyi tanımlar.

Yəqin bil kim, bu iş olmaz müyəssə (142)

Baş üstə! - dədi düşt yola cəllad (160)

Qəza bilki, yəqin rədd olmaz ey şah! (158)

Xəzinə, **hər nə var** , məskuk, məzrub (105)

Gətirsinlər deyip qıldı işarə (117)

Bu rəmzi qılmaq olmaz - dədi zinhar (155),

Yətişsə - dədi yeddi yaşa oğlan (155)

4.2.1.3.Bağlı Cümle

Türkiye gramerciliğinde “ki” veya diğer bağlama edatlarıyla bağlanmış cümleler topluluğuna “bağlı cümle” denir. Bağlı cümleler birbirinden bağımsız, tek başına yargı bildiren, cümlelerden biri ana cümle, diğeri yardımcı cümledir. Bağlı cümle için ayrıca şu terimler de kullanılmaktadır: Bağlı cümle, bağlam cümlesi, bağlı önermeler, bağlı tümce, vs. gibi.

Cümle çeşitlerinde ki’li cümleler genelde birleşik cümle bölümünde incelenir. Ancak bazı dilbilimciler bu yapıdaki cümleleri birleşik cümle olarak kabul etmemişler, farklı adlar altında birleşik cümlelerden ayırarak incelemişlerdir.²²⁸

²²⁶M. Ergin, a.g.e. s.405

²²⁷H. İbrahim Delice, a.g.m. s.875

Biz de incelememizde bağlı cümleleri L. Karahan`ın sınıflandırması doğrultusunda,

- “Ki” li Bağlı Cümleler
- Diğer Bağlama Edatlarıyla Kurulan Bağlı Cümleler şeklinde inceleyeceğiz.

Yan ey canan **ki**, canan getdi eldən (52)

Qələt fikr etmə **ki**, mən rüsiyahəm (59)

O oğlandır **ki**, siz mətbəxi təhvil (101)

Gərəkdir **kim** qəbul etməyə sultan(127)

Xəbər gətirdilər **kim** gəldi yağı (97)

Məni öldür **ki**, nöqsan oldu sirət (117)

Her biri bağımsız birer cümle olan ve bu cümleler arasındaki anlam ilişkisinisağlamlaştıran bağlama edatlarıdır. Bağlı cümlelerin bazılarında yüklemelerin kip ve şahısları aynı iken bazılarında farklıdır. Yine bazı bağlı cümlelerde ortak bir veya birkaç unsur bulunmaktayken, bazılarında hiçbir ortak unsur yer almamaktadır.

“Ve, çünkü, ama vb.” bağlama edatlarıyla bağlanmış cümleler;

Hələl idi **vəlakın**, çünki malım. (39)

Çağırdılar **pəs** ol dəm gəldi qazi (97)

Vəlakın dirini öldürmək asan (59)

Gözü yuxuda, **əmma** könlü bidar (124)

Ayaqda kündə **və** boynun zəncir. (77)

Qayıtdı **pəs** oradan xürrəmi şad (77)

Tutuldu **çünki** dustaq oldu oğlan (121)

Nə bir munis, **nə** bir yoldaş, **nə** bir yar (96)

²²⁸ L. Karahan, “ki’li bağlı cümle”, s.64; Mazhar Kükey, ki” bağlaçlı bileşik, a.g.e., s.259; H. Ediskun, “ki’li bağlı cümle” a.g.e., s.388; R. Şimşek, “ilgi tümcesi” a.g.e., s.302 ; İ. Cemiloğlu, “ki’li bağlı cümle” DK, s.80

4.2.1.4.Sıralı Cümle

Tek başına yargı bildiren, birbirinden ayrı yapı ve anlam bakımından farklı niteliklere sahip olabilen iki veya daha fazla cümlenin bir anlam bütünlüğü içinde ard arda meydana gelen cümleler topluluğudur.

Sıralı cümleler birbirinden virgül veya noktalı virgülle ayrılır. Cümleler arasındaki anlam ilişkisi, ortak cümle unsurları, ortak kip ve şahıs ekleriyle pekiştirilir. Bu tür cümleler incelenirken tek tek ele alınırlar. Bazı dilbilimciler sıralı cümle, sıralı tümce, sıra cümleler, sıra önermeler şeklinde adlandırırlar.

Aparım, satayım, cövhər fūruşə (38)

Yenə tez gələsən eylənmiyəsən (49)

Ərim vardır, ərim vardır, ərim var.(69)

Malı sən taladın, biçarə qıldın (80)

Sanasan canı yox, getmişdi mütləq (52)

Dur indi gedəlim, ərim isteyibdir.(90)

Mənəm yox ədə bir özgə xəyalim (59)

4.2.2. Yüklemin Türünə Göre Cümleler

4.2.2.1.Fiil Cümlesi

Yüklemi çekimli bir fiilden veya birleşik bir fiilden meydana gelen cümlelerdir. İş, hareket, oluş; fiil cümleleriyle karşılandığı için fiil cümleleri isim cümlelerine göre daha çok kullanılırlar.

Əlin və ayağın mən bağlamışdım. Biyabanda pərişan hal getdi.(36)

4.2.2.2. İsim Cümlesi

Yüklemi ek-fiille çekimlenen isim veya isim grubundan oluşan cümlelerdir. İsim cümlelerinde kip eki bulunmazsa bu yüklem geniş zamanı ifade ederler.

Cahan dopdolu xarü niştədir.(72),

Qəribü binəvayə **yox** havadar (97),

Hərəmdə **var idi** bir neçə övrət (115),

Atamdır bir şütürban (134)

4.2.3. Yüklemin Yerine Göre Cümlelər

Türkiye gramerciliğinde cümlelər, yüklem yerinə görə iki gruba ayrılır.

4.2.3.1. Kurallı (Düz) Cümle

Yüklemi sonda bulunan cümlelərdir. Türkçe cümle yapısının temel özelliği yardımcı unsurdan ana unsura doğru bir sıralanıştır. Bu yapı gereğince yüklem yani yargı, cümle sonunda bulunur. Diğer unsurlar, belirtilmek istenen unsura göre yükleme yakın olurlar ve yüklem öncesinde yer alırlar.

Hammı cəmiyyəti talana **getdi**.(77)

Yenə övrət **öz övradımdır**.(80)

Ər- övrət həm ikisi belə **ağlar**.(55)

4.2.3.2. Devrik Cümle

Yüklemi sonda bulunmayan cümlelərdir. Bu tür cümlelərə daha çox şiir, konuşma dili ve ata sözlerinde rastlanır. Konuşma dilinin ve sohbet üslubunun hakim olduğu eserlerde de devrik cümle kullanılmaktadır.

Onlara **ərz qıldı**, sərgəzəştin (36)

Dəhanından onun **yol eylədi** qan(39)

Apardılar onu nalan və giryan (39)

Bu halə çün **dəyil**, Sabır xəbərdar (71)

Məni **saldı** fələk onlardan ayru (52)

Sözündən **bəllidir**, halin, xisalin (58)

4.2.4. Anlamlarına Göre Cümlelr

Cümlelerin anlamına göre sınıflandırılmasında Türkiye'deki dilcilerin farklı yaklaşımları olduğu görülmektedir. K. Bilgegil, bu gruplamayı “olumlu, olumsuz, haber, inşâ, dilek, soru, emir, umma, korku cümleleri” şeklinde yaparken, T. N. Gencan “sorulu olumsuz tümce, soru ve yanıt, ünlem tümcesi”; H.Dizdaroğlu “olumlu, olumsuz, soru, buyruk ve ünlem tümcesi” ; L.Karhan “olumlu, olumsuz, soru cümleleri” vb.

4.2.4.1.Olumlu Cümle

Yargının gerçekleştiğini anlatan cümleler, olumlu cümlelerdir. Böyle cümlelerin yüklemi yapma, yapılma veya olma bildirir. Bazı cümleler yapıcı olumsuz görünseler de anlamca olumludurlar. Cümlede iki olumsuz unsur bulunursa cümlelerin anlamı olumlu olur.

Apardılar onu zindanə dustaq (92)

Tabıb **getirdilər** vəziri (97)

4.2.4.2. Olumsuz Cümle

Yargının gerçekleşmediğini anlatan cümle, olumsuz cümledir. Bu cümlelerin yüklemi yapmama, yapılmama, olmama bildirir. “-ma”, “-me” olumsuzluk eki, “*değil*” edatı ve “*yok*” ismi, cümleyi olumsuz yapan unsurlardır. “*değil*” edatı, hem isim, hem de fiil cümlesini olumsuz yapar.

Edəbil**məz** dəxi kimsə nəsihət (76)

Mənə sən eylə**mə** böhtan töhmət (79)

Əyan eylə**mə**di bu gizli hali (92)

Deyil layiq, olur nöqsani-sirət (73)

Mənim **yoxdur** bu davadə günahim (73)

Farsça olumsuzluk ön ekleri olan “*nâ*” ve “*bî*” ile oluşturulmuş cümlelere de sıkça kullanılmıştır.

Eşit ərzim mənim tək **bipənəhə** (8)

Gəlir **nahəqə** çün şəmşirü xəncər (42)

Olursa kimde belə fikri **napak** (69)

4.2.4.3. Soru Cümlesi

Soru sorma yoluyla bilgi almayı hedefleyen cümlelerdir. Bu tür cümlelər anlamca olumlu veya olumsuz olabilir. Cümleye soru anlamı kazandıran unsurlar: soru sıfatları, soru zamirleri, soru zarfları, soru edatları, soru eki “*mi, mi*” dir.

Mənim tək bidilü can **varmi**, ola?(20)

Nöşün əlindən olurdu pəşiman? (43)

Məgər dövlət səninlə səgirandır?(80)

Nə zülm olur bundan ziyadə?(81)

Bu halə **necə** səbr eyləsin ana ?(51)

SONUÇ

Doğu Edebiyatında “On Vezir Hikayesi” olarak bilinen, çerçeve hikaye tekniği ile yazılan günümüze farklı dillere yapılmış çevirileri ile gelen Bahtiyâr-nâme, Türk edebiyatında da kendine önemli bir yer edinmiştir.

Fedai'nin hikayesi Sinbadname ve kendisinden önce anlatılan ve yazılan diğer Bahtiyarnamelere kuruluşça benzer yani çerçeve hikaye tekniği ile yazılmış olup kendi silsilesinde olan sözlü ve yazılı diğer Bahtiyarnameler'in tekrarı değildir. Fedai; geleneksel, bilinen bir mevzudan aldığı ana konuyu temele alarak, yaşamış olduğu zamanın önem arz eden mevzularını iç hikayelere yerleştirerek yeni bir eser meydana çıkarmış olduğunu görüyoruz.

Fedai dil üslup özelliğinden ötürü 17.yy.şairleri içinde değerlendirise debu eserinde, devrin klasik sanat anlayışının dışına çıkarak ele alınan mevzuyu girift, kapalı bir anlatımla değil dönemine göre dah sade bir üslupla oluşturur. Şairin amacı sanat yapmak değilbu sebeple Arapça ve Farsça kelime ve terkipleri fazla kullanmamıştır. Şair ahlaki, toplumsal-sosyal hayata dair inandığı fikirlerini anlatmak için deyim ve ata sözlerinden istifade etmiştir.

Çalışmanın şekil bilgisi bölümünde tespit edilen bazı dil özellikleri ise şöyledir: Belirtme Hâli eserde +(y)I' nın dışında E.T' bulunan +nI, +n şeklinde görülür: malım *başın*, Ölındən *gəldiyin*, Ağasın tanıdı gibi. Belirtme durumu bazen eksiz de karşılanmaktadır: Turalım *yüzümüz*, Ciyər *guşələr*im gibi.

Ayrılma Hâli Eserde +dAn, + *nen* biçimiyle yer alır: *Üzündən* öpdü, Nə *yüznən* gibi.

Türkçe kökenli ek ve gövdelerin yanı sıra, yabancı kökenli ekler ve gövdelerin varlığını da görüyoruz: Çokluk ekleri –an, -(y)at, -in; yapım ekleri: -istan, -gah, -zar, -sar, -lax, -an, -man; -gah, -an(zaman isimleri); -ban, -van, -gan (meslek isimleri); -mænd, -i, -nak, -vər, -ur, -yar, -gin, -an, -man(nisbet sıfatları); -gun (renk adları; -var, -vəş, (-var benzetme ve layıklık anlamıveriri) ; -kar, -gar, -gər (eden, edici, -li, -ci); ön ekle yapılan sıfatlar: -bə, -ba, (-lı), -bi, -na (sız), - bər (üzere), -dər (-da), -həm(daş) gibi ekler kelime oluşturmakta kullanılmıştır.

Yabancı kökenli (Farça) kelime gövdeleri ise: İsim veya sıfat yapan emir gövdeleri, Türkçede karşılığı -An/-Ar ile yapılanlar, Qəm-xar , həm-nişin; isim veya sıfat yapan geçmiş zaman gövdeleri: Türkçede karşılığı -An/-Ar ile yapılır; sər-güzəşt, şikəst; eylemden isim veya sıfat yapan ekler:-**an** (~Türkçe -an; sıfat-fiil, zarf-fiil), **-a** (sıfat-fiil), **-ar** (~Türkçe -ar; geçmiş zaman gövdelerine gelir) buna örnek olarak, giryan,rəftar, mərd-dana gibi örnekleri verebiliriz.

Türkçe birleşik kelimelerin yanısıra yabancı kökenli birleşik isimler genellikle atıf terkipleriyle, tekrarlamalarla, isim tamlamalarının, izafet kesresinin kaldırılması, ters çevrilmesi ve yakın - zıt anlamlı kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Bazı örnekler *sergüzeşt, Mirləşkər, səngilaxa; xaki-rahə, zövci-mazi, rəmlü istirlabə, xarü niştər; şərhi-beytin, ənduhü-qeyqu, nalan ve giryan, ağlay ağlaya,hay huy, Feryad ü əfğan*, şeklinde yer almıştır.

ET ve EAT`nde “ol” olan 3.ş zamiri eserin yazıldığı yüzyılda da ol hali ile kullanılmıştır: *onlar çün, Olar ilə*.

Görülen geçmiş zaman eki, -mİş, -mUş ve -İb, -Ub ekleriyle yapılan bu çekimler sadece -mİş, -Mu şanlamını vermezler; bu ekler bazen görülen geçmiş zaman -dı anlamını da verirler: qalmışam “*qaldım*” anlamında, Oğul görməmişəm mən “*görmedim*” anlamında.

Eserde gereklilik kipinin -mAlI biçimine rastlamadık. Ancak , günümüz Az.T`de bugün de gereklilik için kullanılan gerek(dür) kelimesine , istek-emir kipi veya mastar eki alan fiiller getirilerekte gereklilik anlamı sağlanmışır: *Gərək saxla, Gərək ola, ölmək gərək, Gərəkdir* kim qəbul *etməyə* şeklinde.

Emir kipi metinde T.T`den farklı olarak birinci tekil -Im “*tənbəh edim*”, ikinci tekil şahıs için günümüz Az.T`den farklı olarak E.T`de, emir ikinci tekil şahıs için kullanılan -gil ekinin -en ile genişlemiş biçimi olan -ginen , -gilen eki ile çekim “*Öldürginən*” yapılmıştır. Birinci çoğulda ise Az.T`den farklı olarak T.T`de olduğu gibi -AlIm eki “*Qılalım*” kullanılmış.

Eserin sözdizimi “kelime grubu” başlığında isim tamlaması ve sıfat tamlamasın da Türkçe kelimelerle kurulmuş tamlamalardan daha çok Farsça kelimelerle oluşmuş

tamlamalar yer almıştır: *mahi parə, feli-şeytan; xatuni rəna, çarimin ruz, xridməndi-güzidə* şeklinde. Bu kısımda dikkati çeken, anlatımı etkili kılan ikilemeler *deşikdeşik* , *parə-parə* , *qiymə-qiymə* gibi kelime grubudur.

Yapılan bu çalışmada, Fedai'nin "Bahtiyarname" eserini dil, üslup açısından inceleyerek hikayenin yazıldığı dönemin sözvarlığını, sözcüklerin biçim bilgisi ve sözdizimi tespit olunup gösterilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdullayev, E. Seyidov, Y.; (2007), *Hesenov, A., Muasir Azerbaycan Dili* (Sintaksis), Şarg-Garb, Bakü.
- ADIGÜZEL, H., (1990), *Açıklamalı-Örnekli Türkçe Deyim Hazineimiz*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul
- AHANOV, K. (2008), *Dil Biliminin Esasları (Aktaran: Murat Ceritoğlu)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, D. (2006), *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınları Ankara.
- AKSAN, D. (2016), *Anlambilim Anlambilimi Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- AKSAN, D., (1976). *Tartışılan Sözcükler ve Özleştirme Sorunu*. Ankara: Türk Dili KurumuYayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi
- AKSAN, D., (2003), *Her Yönüyle Dil*, Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara
- AKSAN, D., (2006), *Türkçenin Söz Varlığı*,Engin Yay.,Ankara
- AKSOY, Ö. A., (1984),“Tek sözcüklü deyim var mı?”, *Çağdaş Eleştiri*, İstanbul.
- AKSOY, Ö. A.,(1988), “Atasözleri ve Deyimler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1962*, Ankara, TDK Yayınları, s. 140-148.
- AKSOY, Ö. Asım (1953), *Atasözleri ve Deyimler Hakkında-III*, Ankara, TDK Yayınları
- AKSOY, Ö. Asım. (1993). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İnkılâp Kitabevi, İstanbul
- AKYALÇIN, N., (2012), *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri*,(Deyimlerimiz),Eğiten Kitap Yay. Ankara

ALIŞIK, G., S., (2009), *Sam Mirza*, Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi , C. 36, İstanbul

ALTAYLI, S. (2005), *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Prestij Matbaası, Ankara

ALTAYLI, S., (1994) *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul

Arap ve Fars Sözleri Lügati, (1967), *Azerbaycan Elmler Akademisi'nin Neşriyatı*, C.I-II Bakü

ATABAY, N. ; ÖZEL.S. ; ÇAM, A. (1981), *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*, TDK yay., Ankara.

Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Elyazmaları Enstitüsü (2007), *Türk Elyazmaları Kataloqu (Folklor Abideleri və Müellifsiz el Yazmaları)*, C.1, Baku

Bahtiyâr-nâme , Süleymaniye Ktb. Reşid Efendi 671.

Bahtiyâr-nâme, Arkeoloji Müzesi Ktb. No: 1022.

Bahtiyâr-nâme, Nuru osmaniye Kütüphanesi 3685.

BANGUOĞLU, T., (1998), *Türkçenin Grameri*, TDK yay., Ankara

BAŞ, B. (2011). Söz Varlığı Çalışmalarında Kullanılacak Ölçütler. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 29: 27-61.

BEYDİLİ (MEMMEDOV), C. (2004), *Atalar Sözü*, Öndər Neşriyyat, Bakı.

BORATAV, P. N., (1988), *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

CAFEROĞLU, A.; AKPINAR, Y., (1992), *Azerbaycan Türkleri Edebiyatı*, TDEK C.3, Ankara

- ÇATALKAYA, G. (2018). *16. Yüzyıl Azerbaycan Şairlerinden Fedai ve Bahtiyarname Mesnevisi* (İncelem ve çeviri yazısı). Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul
- ÇELEBİOĞLU, Amil (1999). *Türk Edebiyatı'nda Mesnevi (XV. yy.'a kadar)*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- ÇINARCI, N. M. (2009), Tebriz Milli Kütüphanesinde Bulunan Türkçe El Yazmalarına Ek, *The Journal of Academic Social Science Studies*, International Journal of Social Science, Volume 2 Issue 2, p.61-72
- ÇOTUKSÖKEN, Y. (1988). *Deyimlerimiz*. İstanbul: Varlık Yayınları
- ÇOTUKSÖKEN, Y. (1992). *Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. (1. Basım). Cem Yayınları, İstanbul.
- Delice, H. İ. (2012), *Türkçe Sözdizimi*, İstanbul: Kitabevi Yay.
- DEVELİOĞLU, F. , (1996). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, İstanbul
- DİZDAROĞLU, H, (1976), *Tümce Bilgisi*, TDK yay., Ankara.
- EDİSKUN, H., (1999), *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi yay., İstanbul.
- EKER, S. (2003). *Çağdaş Türk Dili*. (2. Basım). Grafiker Yayınları
- ELÇİN, Ş., (1986), *Halk Edebiyatına Giriş*, KB Yay., Ankara
- ERCİLASUN, A., (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. I-II, KB Yayınları, Ankara
- ERCİLASUN, B., A., (2007), *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Basım, Ankara
- EREN, H., (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Yayınları, Ankara
- ERGİN, M (2009),. *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım, İstanbul
- ERGİN, M., (1981), *Azeri Türkçesi*, Ebru Yayınları, İstanbul

ERGÜZEL, M. (2007), *Dil ve Kültür Üzerine Yazılar 1*. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul.

ERKINAY, H., K., (2017), Eski Anadolu Türkçesi İle Kamus-ı Türki'deki Fiiller Üzerine Karşılaştırmalı Anlam İncelemesi, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi

ETLİK, A., *Farsça-Türkçe Lugat*, Salah Bilici Yay., İstanbul,

FİDAN, G. Gaye., (2012), Sindbâd-nâmelerden Hareketle Çerçeve Hikâye Geleneğinde Metinlerarasılık: Tûtî Hikayesi Örneği, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul

FİLİZOK, R., *Anlam Biliminin Çağdaş Üç Yöntemi*, <http://www.ege-edebiyat.org/modules.php?name=News&file=article&sid=163>, 20.05.2019 tarihinde erişildi.

GENCAN, T. N. (1979). *Dilbilgisi* TDK Yayınları, İstanbul.

GULUSOY, İ. (2015), “Türk ve Azerbaycan Dilbilgisinde Ad Tamlamalarının Araştırılması Üzerine”International Journal of Languages’ Education and Teaching ISSN: 2198 – 4999, Mannheim – GERMANY UDES

GULUSOY, İ. (2017), Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi Dilbilgisinde Dilin Sözdizimsel Yapısının Öğrenilmesi Üzerine, XII. Uluslar Arası Büyük Türk Kurultayı Bildiri Kitabı, Bükreş

GÜLSEVİN, G., (2011), Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, TDK., Ankara

GÜNAY, V. D. (2007), *Sözcükbilime Giriş*, İstanbul: Multilingual Yayınları

GÜNAY, V. D. (2007). *Sözcükbilime Giriş*. (1. Basım). Multilingual Yayınları, İstanbul.

HACIZADE, N., (2013), *Sözümün Canı Var: Azerbaycan Türkçesi Temelinde Deyimbilim Sorunları*, Çizgi Kitabevi, Konya,

HALİLOV, B. (2008). *Müasir Azerbaycan Dilinin Leksikologiyası*. Bakı: Nurlan

HATİPOĞLU, V., (1964), Kelime grupları ve kuralları, *TDAY-Belleten 1963*, TDK Yay. S. 222, Ankara, s. 203-244.

HATİPOĞLU, V., (1982), *Türkçenin Sözdizimi*, DTCF Yay., 2.baskı, Ankara.

HENGİRMEN, M. (2009), *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Engin Yayınevi.

HENGİRMEN, M., (1995), *Türkçe Dilbilgisi*, Engin Yay., Ankara.

İMER, K., KOCAMAN, A., ÖZSOY, A. S., (2011), *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

KARAAĞAÇ, G. (2013b), *Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim)*, İstanbul: Kesit Yayınları

KARAAĞAÇ, G., *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009, s.197-201

KARAHAN, L., (2010), *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara

KARAÖRS, M., (1993), *Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri*, Erciyes Üni . yay., Kayseri

KARAÖRS, M., (1994), *Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin Kelime Grupları, Cümle ve Cümle Çeşitleri Bakımından Karşılaştırması*, Büyük Azerbayca Kongresi, (Sunulan Tebliğ), Bakü

KARTAL, A., (2013), *Doğunun Uzun Hikayesi Türk Edebiyatında Mesnevi*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul

KARTALLIOĞLU, Y.; YILDIRIM, H., (2007), “*Azerbaycan Türkçesi*”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara

KAZIMOV.Ş.G (2010), *Muassır Azerbaycan Dili*(Morfologya),Bakü

KERİMOĞLU, Caner, (2007), *Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırması*, Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi 21: 98-107

- KILIÇ, V. (2009), *Anlambilime Giriş Temel Kavramlar*, İstanbul: Papatya Eğitim Yayıncılık.
- KOCATÜRK, V. Mahir., (1964), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Yayınevi, Ankara
- KORKMAZ, Z. (2010a), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınlar
- KORKMAZ, Z., (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. (3. Basım). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Z., (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri,(Şekil Bilgisi)* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- KÖPRÜLÜ, F.,(1979), *Bahtiyâr-nâme*, İslam Ansiklopedisi, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul
- KURTULUŞ, R., (2009), *Sindbâd-nâme*, DİA , C. 37, İstanbul.
- KÜKEY, M., (1975), *Türkçe'nin Sözdizimi*, Ankara
- MEMMEDLİ, G., (2004), *Bahtiyar-name*, Şark-Garb, Bakü
- MİRZELİYEVA, M., (2009), *Türk Dillerinin Frazelogyası*, Nurlan, Bakü,
- MUHTAROĞLU, Vilayet (1993) *Türkiye Dışındaki Türk Edebyatı Antolojisi* (Azerbaycan Edebiyatı), Kültür Bakanlığı Ankara, 1993
- NURELİYEVA, Tahir., (2006), *Elyazma Koleksiyaları*
Katalogyası, AMEA, Mehmed Fuzuli ad., Elyazmaları İnstitutu, Bakı,
- OY, A., (1972A), *Atasözü (1991)*, İslam Ansiklopedisi, TDV Yay. C.,4, İstanbul,
- ÖZDEN, H. İ., 2014, *Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık ve Örtmece (Tabu) Kelimelerin Eş Anlamlılık İçindeki Yeri*, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 16 (Özel Sayı I), s. 160-165.

- ÖZKAN, A.; TOKER, M; AŞCI, U. D.,(2016). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Konya: Palet Yay. 234 s
- ÖZKAN, F., (2003). Somatik Deyimler. *Bilig*, Kış Sayı 24 s. 133 – 157
- ÖZKAN, M., *Deyimleşmiş İnkilemeler*, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (20-26 Eylül 2004), TDK Yay., Ankara 2004, C. II. s. 2289-2317.
- ÖZTÜRK, A. (1986). *Türk Anonim Edebiyatı*, İstanbul: Bayrak Yayıncılık.
- PALMER, F.R. (2001), *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi*(Çeviren: Ramazan Ertürk), Ankara: Kitâbiyât.
- PİR, M., *Bahtiyâr-nâme*, Milli Ktb. Afyon Gedik Ahmed Paşa 18349.
- PİRVERDİOĞLU, Ahmet (2002) “Azerbaycan Edebiyatı”, **Türkler**, C. 19, Ankara
- PÜSLÜLLÜOĞLU, A., (1995), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Arkadaş Yay., Ankara.
- RUŞEN M., (1994), *Lümatü’s Sirac Li Hazreti’t Tac (Bahtiyâr-nâme)*, çev. Betül Bilgen-Abdüsselam Bilgen T. C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara.
- RÜSTEMOVA ,Azade(2004) **Türk Dünyası Edebiyat Tarihi**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., C.VI,
- RZAYEV, H., (2004). Atalar Sözü. Bakı: Nurlar Neşriyyat
- SİNAN, A. T. (2001). *Türkçenin Deyim Varlığı*. Malatya: Kubbealtı Yayıncılık
- SİNAN, A. T. (2008). Deyim Kavramı Üzerine Notlar. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt 18. Sayı 2. s. 91 – 98. Elazığ
- SULEYMANOV, Gulnara. (2018). *Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Organ İsimleriyle Yapılan Deyimler* (Rusça, İngilizce ile Karşılaştırma Çözümlemesi). Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞİMŞEK, R., (1987), *Türkçe Sözdizimi*, Kuzey Gazetecilik Matbaacılık, Trabzon.

TDK, Türkçe Sözlük. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TİMURTAŞ, K. F., (2003), *Osmanlı Türkçesi Grameri III: Eski Yazı ve İmla, Arapça, Farsça, Eski Anadolu Türkçesi*, Alfa yay İstanbul

TOKATLI, S. (2004), “Türkiye Türkçesi İle Azerbaycan Türkçesindeki Eş Sesli Kelimeler Üzerine” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 16 Yıl: /1, Kayseri, s. 141-156.

TOKATLI, S., Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi Eş Sesli Kelimeler Üzerine, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (141-156 s.)

TOKMAK, A. N., (1991), *Bahtiyâr-nâme, DİA* , C. 4, İstanbul.

TÜRK, V., (2012), *Türk Dili - I*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2637, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1605, 6. Ünite, Eskişehir, 2012

ÜÇÖK, N. (2004), *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, İstanbul: Multilingual Yayınları

VARDAR, B., (2002). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. Multilingual Yayınları, İstanbul.

YÜCEOL, Ö., M., (2001). *Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz*, :Türk Dili.

ZEYNALOV, F., (1993), *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yayınları, İstanbul

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://www.tdk.gov.tr>

<http://www.turkoloji.cu.edu.tr>

http://www.toplukatalog.gov.tr/index.php?_f=1&the_page=&cwid=2&keyword=bahtiyarna me&tokat_search_field=1&order=0&command=Tara#2

<http://www.manuscript.az/index.php?cstart=4&>

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/>

EKLER

Konu ile ilgilenler için Fedayinin “Bahtiyarname” kitabının kapak sayfası, kitabın 34-50 sayfaları örnek olarak Pdf şeklinde sunulmuştur.

FƏDAİ

BƏXTİYARNAMƏ

“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKİ

BƏXTİYARIN TACİR MACƏRASINI NAĞİL ETMƏSİ

Dedi pəs Bəxtiyar: ey xanü xaqan!
Əlində daim olsun hökmü fərman,
Var idi Bəsrədə bir varlı tacir,
Ticarət ustası, kirdarlı tacir,
Misirdən mal alar, Hində gedərdi,
Ticarət məqsədilə seyr edərdi.
Yayılmış şöhrəti, olmuşdu məşhur,
Olub sərvət əsiri şəxsi məğrur,
Gecə-gündüz şüarı dövlət idi,
Həmişə fikri-zikri sərvət idi.
Nəhayət zillətə oldu giriftar,
Fərayə getdi dövlət, hər nə kim var.
Fəlakət baş verib hər bir tərəfdən,
Nə kim var malü dövlət çıxdı əldən.
Əlində qalmış idi azca mayə,
Günü oldu mübəddəl ahü vayə.
Alıb çoxlu taxıl verdi paranı,
Töküb ambarə kim, gəlsin zamanı.
Quraqlıq illərində o bazarə,
Aparıb, əldə etsin çoxlu parə.
Vələkin olmadı məqsudə nail,
Yağış yağdı, taxıl çox oldu hasil.
Bir il də saxladı bəlkə gələn qış,
Ola qıtlıq, bazarda yaxşı satış.
Sonuncu mayə bu sövdədə getdi.
Qalıb ambarda buğda badə getdi.
O bəxti qarə də bir gün səhərdən,
Qılıb tərki-diyar, çıxdı şəhərdən,
Gəmi ilə gəlib Ümmanə düşdü,
Təlatüm başladı, tufanə düşdü.
Çönüb kəşti¹, müsafir cümlə batdı,
Üzüb tacir o dəm bir taxta tapdı.
Dəniz üzrə qalıb bir xeyli müddət,
Gəlib bir sahilə çatdı nəhayət.

Gəzib avarə, çöldə gahü bigah,
 Uzaqdan bir imarət gördü naghah.
 Yaxın gəldi, nə gördü baqi-cənnət,
 Yetişmiş hər tərəfdə nazü ne'mət.
 Kəramət əhli idi qoca bağban,
 Onu etdi neçə gün bağda mehman.
 Soruşdu halını ol mərdi-aqıl,
 Dedi: vardır bu bağda xeyli hasil,
 Nə boldur alması, nari, badamı,
 Edir məbhut görən hər bir adamı,
 Qalib bağda, əgər, qılsan nəzarət,
 Alarsan xidmət üçün müzd, xəl'ət.
 Əlavə, hər biçindən pay alarsan,
 Əgər meylin ola qış-yay qalarsan.
 Olub razı sözündən bağbanın,
 Dedi: – Əlbəttə ollam pasibanın².
 Edib xidmət o bağda xeyli müddət,
 Gəlib çatdıqda bir gün vaxti-qismət³,
 Xəsislik düşkünü, ol qəlbi qarə,
 Qılıb diqqətlə məhsulə nəzarə,
 – Yəqin qılmaz, – düşündü – kəndli iqrar
 Edər bəlkə sözünü sonra inkar.
 Mənə lazımdır əlbət gizli ondan
 Qılam öz payımı bir yerdə pünhan.
 Əgər bağban olarsa əhdə sadıq,
 Bölüb qismətimi versə müvafiq,
 O dəmdə qaytarıb məhsuli dərhal,
 Edim təqdim, qoy olsun bari xoşhal.
 Qılıb ətrafa diqqətlə nəzarə,
 Yaxın yerdə o tapdı bir məğarə,
 Təvəqqüf etmədən ol şəxsi-nadan,
 Orada qıldı çoxlu buğda pünhan,
 Zəmani ki, yetişdi bölgü vaxti,
 Qoca bağban gəlib məhsulə baxdı.

¹ Gəmi

² Keşikçi

³ Bölüşmək

Sədaqətlə olub əhdində möhkəm,
 Edib qismət payını verdi ol dəm.
 Görüncə bağbanı doğru insan,
 Özü-öz fe'linə oldu pəşiman.
 Açıb, izhar qıldı sirri-razi.
 Ki, fe'lindən olalar bəlkə razı.
 Və lakin aruzisi vermədi bar,
 Qoca bağban qəzəblə etdi rəftar.
 Onu rədd etdi bağdan, qovdu getsin,
 Gedib öz başına bir çarə etsin.
 Pəs ol aşıftəyi, zari, pərişan*
 Baş alıb gedər idi dər-biyaban.
 Biyabanda pərişan hal getdi,
 Gəlib ol dəmdə bir dəryayə yetdi,
 Yetişdi, gördü çün bir cəm qəvvas¹,
 Oturmuş, eyləmişlər məcmei-xas².
 Kim olduğunu bildilər təmami.
 Durub ona hami verdi səlamı.
 Olara, ərz qıldı sərgüzəştin,
 Güzəşti macəranın şərhi-beytin³.
 Bu qissə onlara çün oldu mə'lum,
 Onların bağı sanki oldu çün mum.
 Dedilər: nəsnəməiz⁴ yox sənə layiq,
 Vəli böylə gəlir əqlə müvafiq.
 Dedilər: enəməz dəryayə bir yol,
 Nə gətirsək, sənə bu dəryadə ol.
 Qəmu⁵ qəvvaslar endi bədərya.
 Gətirdi hər biri bir dürri-zibə⁶,
 Ona gətirdilər on dürri-qəltan⁷.

¹ Üzgüçülər

² Toplanış

³ İzahatın

⁴ Şey

⁵ Hamı

⁶ Gözəl dürr

⁷ Yuvarlaq dürr

* Fədainin "Bəxtiyarnamə"si buradan başlayır – Q.M.

Görəndə cövhəri¹, qalırdı heyran.
Dedilər: ol cəvani-məhliqayə,
Bunları sat özünçün eylə mayə.
Ki, hər kimsədə yoxdur malü ne'mət,
Cahanda yox onunçün qədrü qiymət.
Olar on dürrü-qəltan, ol cəvanə,
Çü verdilər, cavan oldu rəvanə.
Onun əynində var bir köhnə jində²,
Nihan eylədi onun arasında
Rəvanə oldu, getdi yola doğru,
Pəs ona yoldaş oldu iki oğru.
Başında gördülər yoxdur əmamə,
Geyibdir əyninə, bir köhnə camə³.
Dedilər: işbu miskin və gədədir,
Təsəlli ver, fəqirü binəvadır.
Onun çün dövləti olmuş nikunsar⁴,
Görübən onları fikr etdi qorxar.
Götürüb səkkizin ağzına saldı,
İkisi dürrlərin cibində qaldı.
Qəzara⁵ bəxt dönmək oldu mə'lum,
Yerirkən nagahan asqırdı ol şum⁶,
Dəhanından dağıldı çünki, dürrlər,
Könül oldu müşəvvəş, cismi tərlər.
Götürdülər o dürrü oğrular pak,
Pəs oldular ona ol dəm qəzəbnak.
Dedilər: hanı bunların qalanı?
Tutuban boğdular o binəvanı.
Çalındı ançı⁷ kim san oldu bican
Dəhanından onun yol eylədi qan.
Ayaqdan düşdü mədhuşü⁸ heyran,

¹ Cəvahirçi

² Çırıq, çirkli

³ Paltar

⁴ Dağılmış

⁵ Qəflətən

⁶ Bədbəxt

⁷ Lazımı qədər

⁸ Bayılmış

Onu salıb, oradan getdi düzdan¹,
 Yetişdi bir mürrüvətli cavanmörd,
 Baxıb gördü, əsər qıldı ona dər.
 Alıb arxasına apardı şəhrə,
 Dedi: haqdan görüm mən xeyli bəhrə.
 Özünə gəldi ol bərgəştə dövlət²,
 Tamam ə'zası məcruhu cərahət³.
 Pərişan, müztərib, məcruh, xəstə,
 Fələk çövründən olmuş dilşikəstə.
 Cahan gözlərinə olmuş qaranqu,
 Nəsib olmuş ona ənduhü-qeyqu⁴.
 Pəs ol igid onu əzbəhri mə'bud⁵,
 Neçə gün saxladı, çün oldu behbud⁶
 Yerində gördü qalmış iki cövhər,
 Yenə oldu damağı tazəvü, tər.
 Dedi mən bunları əzbəhri tuşə⁷,
 Aparım, satayım, cövhər fūruşə.
 Rəvanə oldu, getdi suyi-bazar⁸,
 Dedi sərrafə: sən varsan xəridar?
 Əgər sən alır isən ey bəradər
 Sataram, məndə vardır iki cövhər.
 Görüb ol dəmdə onu, dedi sərraf:
 – Nə verim, söylə gəl əzruyi⁹ insaf.
 Yeriib ol dəm, ol biçarə, miskin
 Bilirdi ərzişin¹⁰, dedi bahasın.
 Dedi öz-özünə sərrafi-nadan:
 “Bilir qiymətini, verməz bu ərzan.
 Bu məbləğ mən buna verincə qiymət,

¹ Oğrular

² Var-yox əldən getmiş

³ Yaralanmış

⁴ Dərd-qəm

⁵ Allah xatirinə

⁶ Sağaldı

⁷ Azuqə almaq üçün

⁸ Bazara tərəf

⁹ Üzündən

¹⁰ Qiymətin

Qılayım mən buna böhtanü töhmət!”.
Pəs ol dəm eylədi fəryadü əfğan.
Eşidib hər tərəfdən gəldi xəlqan¹.
Dedilər: noldu sənə, söylə doğru?
Dedi: çox malımı almışdı oğru,
Hələl idi vələkin, çinki malim
Əlində gördüm üşbu düzdi² zalim.
Tutuban ona ənvə’i siyasət
Qılar azarü cövri-binəhayət,
Apardılar onu nalan və giryan³
Bənəvdi padşahi əsrü dövrən.
Dedi sərraf ki, ey şahi cahandar!
Ki, məndə var idi on dürri-şəhvar.
İkisin bu kişi məndən nihani
Oğurlamış idi, mən tapdım ani.
Səkkiz bu ikidən vardır tamaşa,
Hamı bir-birinə həmcins, həmta.
Gətirib tutdular çünki bərabər,
Qəzara hamısı bir-birə bənzər.
Dedi sultan: bu kişi oğru oldu,
Bu sərrafın nişanı doğru oldu.
Nə lazımdır buna, zəncirü-zindan,
Aparın bunu asın boğazından!
Könül qəmli, əli bağlı, giriftar
Çəkib apardılar, çün canibi dar.
Olub məcmu, mərdum, amü həm xas
Qəzara etdi ol dəm cəm’ qəvvas.
Baxıb gördülər ol dəm, ol fəqiri,
Qalıbdır mübtəla, yox dəstigiri.
Əli bağlı, qızıl qan içrə qəltan,
Həqqə yalvarır, eylər ahü-əfqan.
Yetişdilər ona çün ol cəmaət
Əda qıldılar, əxbəri şəhadət.
– Ki, ey xəlqi cahan ümmidgahi,

¹ Adamlar

² Oğru

³ Ağlaya-ağlaya

Hamı biçarələr püştü-pənahi.
 Günahi yoxdur, ol sərgəştə heyran
 Qılıbdır ona ol sərraf böhtan.
 Bizə çün zahir olmuşdur həqiqət,
 Olur vacib kim ondan ərzi-xidmət.
 O miskinın sərəsər sərgüzəştin
 Şaha ərz eylədilər, şərhi beytin.
 Buyurdu padşah misgin rahət,
 Pəs ol sərrafə tədbirü-siyasət.
 Siyasət etdilər çün ona büsyar.
 Özü öz fe'linə oldu giriftar:
 – Nə ki, mən söylədim, məhz xətdir,
 Sözüm böhtan idi, üzüm qaradır.
 Qılırdı naləvü zarü fəqani
 Ağac altında ol tapşırıldı canı.
 Çü təslim eylədi sərraf canın,
 Gədayə verdi onun xanimanın.
 Gər istərsən sənə yetməyə nöqsan,
 Cahanda heç kimə söyləmə böhtan!
 Demə böhtan və töhmət bigünahə,
 Düşər hər kimsə öz qazdığı çahə¹.
 Gədayə eylədi e'zazü hörmət.
 Bağışladı ona çox malü ne'mət.
 Qılırdı gecə-gündüz xidmət, əzcan²
 Ki, ta oldu xəzinadari-sultan.
 Kilidü³ qüflü⁴ sənduqü⁵ xəzinə
 Hamısın verdi şah onun əlinə.
 Kilid əlində gördü şadu xürrəm
 Bəli olmuş kilid əndək ucu xəmə⁶,
 Qəzara bəxtü dövlət olmadı yar.
 Kilidi qoydu çün bərruyi⁷ divar.

¹ Quyu

² Can-başla

³ Açar

⁴ Qıfıl

⁵ Sandıq

⁶ Ucu bir balaca əyilmişdir

⁷ Üzərinə

Döyər daş ilə möhkəm ol kilidi,
 “Düz eləyim bu əyrisin mən indi”.
 O zərbətdən olub surax⁸ divar,
 Döyərdi başına əfqan edib, zar.
 Edərdi ahu-vaveyla və fəryad,
 Qılardı bəxt əlindən dadü bidad.
 Bu sözdən gər ola sultan xəbərdar,
 Davasız dərde mən ollam giriftar.
 Nöşün bundan əgər qılsa nəzarə,
 Hərəm yolu görünüb aşikarə.
 Rəvan ol bisəadət, dövləti kəm,
 Götürdü palçıq ilə qıldı möhkəm.
 Qəzara gördü şahın bir qulami,
 Şaha ərz etdi əhvali tamami.
 Ki: şaha ol xəzinədar küstax,
 Hərəm sarı olan divari surax
 Qılıbdır ta edə ondan nəzarə,
 Rəvadır qılmaq onu parə-parə.
 Eşitdi padşah oldu rəvani:
 Baxıb təhqiq gördü ol nişani.
 Ona qəhr eyləyib oldu qəzəbnak,
 Dedi: ol dəm ki, ey mərdudi-napak.
 Sənə mən tapşırım cümlə xəzain
 Olasan sən mənə bədxahü xain?
 Sənə tənbeh edim mən qala təmsil
 Buyurdu gözlərinə çəkdilər mil.
 Pəs ol biçarə etdi ahü fəryad,
 Qılırdı bəxt əlindən dadü bidad.
 Açıb ağzın dedi ol padşahə,
 – Eşit ərzim mənim tək bipənahə,
 Mənim yox, haq bilir mütləq günahim,
 Vələkin taleü bəxti-siyahim,
 Məni uğratdı, çox dərdü bəlayə,
 Bəla verdi məni axır fənayə.
 Qılırdı nalə ol ahü fəqani,
 Rəvan tapşırdı ol biçarə cani.

¹ Deşik

Fədai, hər kimə bəxt olmaya yar,
Nə hasil çox tərəddüd, sə'yü büsyar.
Dedi bəs Bəxtiyar: ey şahı-dövrən,
Sənə dövlət müyəssər əmrü fərman
Bu gün çün döndü dövlət, bəxtü iqbal,
Mənim əhvalıma bu qissə timsal.
Bu sözlər ta olunca xətm, itmam,
Pəs ol dəm batdı gün, çün oldu axşam.
Dedi sultan kim, oldu vaxti-bigah.
Aparın saxlayın, olsun səhərgah.
Buna mən edəlim öylə siyasət,
Ki, hər bibakə ola pəndü ibrət.

İKİNCİ VƏZİRİN GƏLİB PADŞAHA ŞİKAYƏT ETMƏSİ

Səhər çün sübh sadıq aşikarə,
Görünməz oldu göylərdə sitarə¹,
Var idi padşahın bir vəziri:
Ki, onun yox fəşahətdə² nəziri.
Deməzdi xeyr, ol bədrüy, bədxah³,
Gəlib sultan yanına çəkdi bir ah.
Müəyyən bir həyasız, adı Bəhrüz,
Sanarsan səpdi şahın zəxminə⁴ duz,
Dedi ol dəm driqa, heyf əfsus!
Dəxi qalmadı bizdə nəngü⁵ namus?
Şəha! Öldürginən bu Bəxtiyari!
Bu bədbəxtü xəsisü bivüqari.
Neçə bu dürrüdü, sözü tükənməz,
Bu ölməzsə səni kimsə bəyənməz.
Bu növü çox dedi Bəhrüz çəndan,

¹ Ulduz

² Gözəl danışmaq

³ Böhtançı

⁴ Yarasına

⁵ Utanmaq

Ki, döndü qeyrətindən oda sultan.
Tükəndi taqətü, səbrü qərari,
Buyurdu: hazır edin Bəxtiyari!
Dedi sultan: kim ey mərdud¹ dərgah!
Ki, haqdır duz əkmək, ol gəl agah!
Dedi: bilirmisən bu nə deməkdir?
Giriftar eləyən nanü nəməkdir!²
Səni bu dərdə saldı çərxi-dövrən,
Kim, ona yox, olunmaz heç dərman,

BƏXTİYARIN PADŞAHA CAVAB VERMƏSİ

Dedi pəs Bəxtiyar: ey şahi sərvər!
Həmişə dövlətin bada³ müyəssər.
Müsəlləm sənə tacü təxti-şahi,
Müqərrər ola əzməh, ta bəmah⁴.
Nəginin⁵ ola çün nəxşi Süleyman.
Müti olsun sənə divan⁶ və insan.
Ki, səbr eylər hər işdə aqıl olan,
Ki, səbr eyləməyən olur pəşiman.
Ki, səbr edən yetər axır muradə,
Qalır bisəbr sərgərdan aradə.
Əgər səbr eyləyeydi ol bazırgan⁷,
Nöşün fe'lindən olurdu pəşiman?
Şitab⁸ eylədi, düşdü cüstücüyə⁹,
İki oğlun onunçün saldı suyə.

¹ Qovulmuş

² Duz-çörək

³ Olsun

⁴ Göylərədək

⁵ Üzük qaşı

⁶ Divlər

⁷ Tacir

⁸ Tələsmək

⁹ Axtarış

XACƏ HƏSƏN BAZIRGANIN HEKAYƏSİ

Dedi pəs Bəxtiyar: ey şahi sərvər!
Həmişə dövlətin bada müyəssər!
Eşitdim ravilərdən¹ bir rəvayət,
Əcəb şirin, mütəvvəl² bir hekayət
Məgər var idi bir mərdi-tavana,
Bəqayət⁴ maldarü, sərvü bala.
Bəsi münəm⁵, bəsi varlı, Həsən nam⁶.
Səmənbuyü⁷ nikuruy⁸, güləndam.
Həmişə xürrəm, xoşnudü xursənd.
Könüldə həsrəti yox, qeyri fərzənd⁹.
Könüldə müttəsil oğul xəyalı,
Təsəddüq eylədi çox mülkü malı.
Fəqirə, binəvayə, dərđməndə...
Kənizin eylədi azad-bəndə...
Düzəltdi yol, körpü qıldı bünyad,
Bəqaül-xeyr¹⁰ qıldı məscid abad,
Yetirdi çünki nəzrin müstəhəqqə,
Hamı oldu qəbul dərgahi-həqqə,
Pəs ol dəm, hamilə oldu əyali,
Büründü başinə sövdə¹¹ xəyali.
Götürdü çox mətəü barixanə¹²
Ticarət əzminə oldu rəvanə.
Zərü-simü¹³, mətə binəhayət

¹ Nağıl danışanlardan

² Uzun

³ Varlı kişi

⁴ Son dərəcə

⁵ Çox nemətli

⁶ Adı Həsən

⁷ Çiçək qoxulu

⁸ Yaxşı üzlü

⁹ Övlad

¹⁰ Xeyirli yadigar

¹¹ Ticarət

¹² Yük

¹³ Qızıl-gümüş

Belə götürdü ol sahib-dəyanət.
 Qamu¹ fikrin görübən yola düşdü,
 Varıb bir mötəbər şəhrə yetişdi.
 Mürəssə danələr², firuzə, mərcan,
 Neçə yaqut ilə ləli-Bədəxşan!
 Bəsi simü zəru zərbəfti-diba³
 Əcayib töhfələr qılmış mühəyya.
 Apardı pişkəş ol padşahə,
 Götürdü əl dualar qıldı şahə,
 Ki: şaha, dövlətin olsun müxəlləd⁴.
 Bəqai dövlətin olsun da payənd⁵.
 Həmişə düşməni mənəkub⁶ və məqhur⁷,
 Pərişan xatir olsun zarü rəncur⁸.
 Ziçövrü-hadisat⁹, zülmi bədxah,
 Pənahında səni saxlasın Allah.
 Bu növ eylədi çox mədhxanlıq
 Şəh ona qıldı lütfü mehribanlıq.
 Ona yer göstərib, pəs qıldı hörmət,
 Ona başdan-ayağa verdi xələt.
 Dedi: – Sənsən nədimim həm vəkilim,
 Bu gündən belə sən ol həmnəşininim.
 Hər işdə sənə verdim ixtiyarım,
 Ki, sənə yox mənim səbrü qərarım.
 Neçə il qaldı orda ol xirədmənd¹⁰
 Vələkin canü dil müştəqi-fərzənd¹¹
 Götürdü ol zaman çox sim¹², çox mal
 Yazıb bir namə evə qıldı irsal:

¹ Hamı

² Naxışlı, daş-qaş

³ Gözəl

⁴ Daimi, əbədi

⁵ Daimi

⁶ Döyülmüş

⁷ Qəzəbə gəlmiş

⁸ İncimış

⁹ Hadisələrin zəhmətindən

¹⁰ Ağillı adam

¹¹ Övlad arzusunda olan

¹² Gümüş

“Bizə lütf etdi şah əmhəmdülillah,
 Qılıbdır çün bizi məqbuli-dərgah¹.
 Olular mütəəssil məclisdə həmdəm,
 Ola bilməm cida² bir ləhzə, bir dəm.
 Nolur bizə yazasız bir kitabət.
 Nə keçmiş hali-əhvali, səlamət,
 Nəyizi³ sən zinhar, əlbəttə, zinhar,
 Necədir halınız? edin xəbərdar!”.
 Yetişdi namə, övrət oldu dilşad,
 Həqqə şükr etdi, qəmdən oldu azad.
 Nigari-nazənin, gülbərgi-nəsrin⁴,
 Pəs ol dəm eylədi bir kimsə təyin.
 Kitabət yazdı ol sərvü güləndam.
 Cavab ol əlinə pəs qıldı elam,
 “Ki: ey Fərxəndə tale, ol gəl agah!
 Bizimçün yoxdur çox təşvişü ikrah.
 Vəli səndən yana hər gecə-gündüz,
 Çəkərdik hər zaman ahi-ciyərsuz
 Bihəmdullah bizə qıldın işarət,
 Şirin camın bu sözünə bəşarət.
 Sənə mən verəlim bir müjdəgani⁵,
 Nişat əfza çi ömrü zindəgani.
 Ki, bari-həmlidən⁶ məndən nişanə,
 Var idi sən səfər qıldın, zixanə⁷.
 Təmam oldu, çi keçdi vəxtü saət.
 Sənə, mənə xuda qıldı şəfaət.
 Əta qıldı bizə həqq iki oğlan,
 Ki, hər birisi bir xurşidi-taban.
 Necə ola dedim iqbalü bəxti,
 Münəccim rəmlü üstürlabə⁸ baxdı.

¹ Sarayın yaxın adamı

² Ayrı

³ Nəyiniz – demək istəyir

⁴ Nəstərən çiçəyinin yarpağı

⁵ Muşduluq

⁶ Hamiləlik yükündən

⁷ Evdən

⁸ Rəml aləti

Dedi: sən olgilən xoşnud xürsənd¹,
 Ki, belə hökm edibdir ol xudavənd,
 Birisi ol şəhanşahi-cahangir,
 Bəqayət sahibi təmkinü tədbir,
 Birisi həm olub məqbuli dərğah,
 Gecə-gündüz həmişə məhrəmi-şah.
 Vələkin vardır onların qərani²,
 O dəryanın belə gəlir nişani.
 İkisi dəxi dəryayə olur qərq,
 Ölə, ya qala, onu bilməzəm fərq.
 Əgər qurtardılar ol vətədən³ can,
 Müyəssər dövlət olar sənə asan.
 Onu dedim ki, olur həmdəmi-şah.
 Ona həm yüz verir, həm möhnətü ah.
 Olur bir töhmətə ol həm giriftar,
 Vali olur ona həm dövləti yar.
 Ona zahir çox əhvalü əcayib,
 Düçar olar yenə əla məratib⁴,
 Bizim əhvalımız xoş, şükr billah,
 Səlamət, afiyət, əlhəmdülillah.
 Pərişan xatirik, sənsiz bəqayət,
 Sən əskik eyləmə bizdən inayət!”
 Bunu yazdı rəvanə qıldı namə.
 Apardı qasid ol verdi cəvanə,
 Eşitdi bu bişarət çünki Xacə,
 Onun gözüne gündüz oldu gecə.
 Dedi: – ey padşahi-dinü dünya,
 Müdam olsun sənə dövlət mühəyya!
 Kərəm qıl, istərəm ver mənə rüxsət.
 Ki, yaxdı bağrımı hicranü firqət.
 Buna şah vermədi heç bab dəstur⁵,
 Fəraq oduna yandı zarü məhcur,

¹ Şad ol, sevin

² Tale

³ Bələdan

⁴ Böyük mənsəbə çatır

⁵ Göstəriş

Şitab etdi necə kim qıldı təcil.
 Gedə bilmədi Xacə qaldı on il,
 Yenə yazdı evinə bir kitabət,
 Fəraqü hicr əlindən çox şikayət.
 “Ki: ey arami-can, məqsud, mətlub!
 Ki, siz Yusif mənəm qəm-didə Yaqub!
 Kəsildi mütləqa səbrü qərarım,
 Vəli yoxdur əlimdə ixtiyarım.
 Dəxi qalmadı məndə səbrü taqət,
 Şahə ərz eylədim, vermədi rüxsət.
 Yola düşüb gəlin siz iki qardaş,
 Ananızı götürün belə yoldaş!”
 Yazıb bu naməni çün etdi elam.
 Özü qaldı bəşç bisəbrü aram.
 Rəvan ol dəmdə çün yetdi namə,
 Çü bildi məzmunun banuyi-xanə¹,
 Həman dəm durdu o xatuni-rəna²
 Səfər əsbabini qıldı mühəyya,
 İki oğlun belə götürdü filhal,
 Dəxi heç qalmadı təqsirü ehmal.
 Gəlirdi şah yanına Xacə hər ruz,
 Ki, naghah çəkdi bir ahi-cigərsuz³.
 Rəvan olmuş gözündən əşki-həsrət⁴,
 Könüldə qalmamış aramü taqət.
 Çü sultan eylədi ona nəzarə,
 Sanasan bağrı oldu parə-parə,
 Dedi: Xacə, nədəndir bu mələlən?
 Neşə oldu digərgun⁵ belə halın?
 Dedi sultanə: kim ey padişahim!
 Başımın yiyəsi, ümmidgahim,
 Kimin könlündə var hicrani fərzənd,
 Olur zəhri hilahlil⁶, gər yesə qənd.

¹ Evin xanımı

² Gözəl arvad

³ Ciyər yandırıcı

⁴ Həsrət yaşı

⁵ Başqa cür

⁶ Acı, zəhər

Oğul yüzünə baxa kimsə bir dəm,
 Şükofətə xatir¹ ola şadü xürrəm.
 On ildir ey xudavəndi-yeganə,
 Oğul görməmişəm mən əhli-xanə,
 Rəvanə eylədim, namə olarə,
 Ki, olar həm gələlər bu diyarə.
 Gözüm yolda qalıbdır, gəlməz onlar.
 Nəsib oldu mənə ahü fəqanlar!
 Dedi sultan mənimlə beyət et sən!
 Yenə tez gələsən, əylənmiyəsən.
 Qəsəm yad etdi, and içdi və möhkəm,
 Ona verdi icazət, şah dərdəm.
 Rəvanə oldu, yola düşdü Xacə,
 Həqqin təqdirini gör oldu necə?
 Sürüb yetişdi bir dərya kənarə,
 Dedi mən neyləyim bu dərdə çarə?
 Var idi onda çox məllahi-gəşti²;
 Gəmiyə oturub dəryanı keçdi.
 Dedi məllah³ ona: “Ey mərdi-huşyar!
 Bu yerdə oğru var, gəl ol xəbərdar,
 Ki, kim bunda yatar, ya yuxu eylər,
 Aparıb malını başın kəsərlər!”
 Eşitdi bu sözü ol mərdi-miskin,
 Düşüb qorxu canına oldu qəmgin.
 Qəzara ol tərəfdən, ol səmənber,
 İki oğlu belə sərvü sənubər,
 Batan gün vaxtı, keçmişdi şəbi-tar,
 Dərya qırağına yetişdi şəbi-tar.
 Dərya qırağına yetişdi onlar,
 Dedi oğlanlara banuyi-xanə:
 – Gecə olur məgər gəşti rəvanə?
 Gəzin siz, daxil olmun, cani-madər!
 Məbadə qalasız biçarə, müztər,
 Olasız ta məgər huşyarü didar.

¹ Qəmgin

² Gəmi-gəmiçi

³ Gəmiçi

Gəmi yola düşəndə siz xəbərdar.
 Girib gəmiyə dəryanı keçəlim!
 Bu uzaq yolu şayəd¹ tey edəlim!
 Eşidib bu sözü ol iki rəna:
 Gedərlər gahi zirü gah bala.
 Məgər ol Xacə həm, öz tərsi-duzdan²,
 Başı altında qoymuş dürri-həmyan³.
 Sərasimə ayılıb yuxusundan,
 Qırağa gətirib salmış nühani,
 Pəs ol dəm eylədi ahu fəqani:
 “– İki oğru budur apardı malım,
 Müsəlmanlar, pərişan oldu halım!”.
 Pəs ol dəm qopdu hay-huy, hey tut!
 Tutub bağladılar onları məzbut⁴.
 Onun əlində oldular giriftar,
 Döyüb, söyüb oları, onlar ağlar:
 Bəsi cövr eyləyib, olardan istər,
 Yükəş ləlü cəvahir, bədrəyi-zər.
 Dedi olar ki, ey mərdi müsəlman!
 Utan həqdən, bizə sən qılma böhtan!
 Dedi: verin malım, mən yoxsa tezrək,
 Ataram dəryaya mən sizi bişək.
 Necə kim, qıldılar fəryadü əfqan,
 Qəbul eyləmədi ol mərdi-nadan!
 Qabaqları yığıb qaşları çatdı⁵,
 Gətirib onları dəryaya atdı.
 Könüldə rəhm yox, ol bimürüvvət,
 Özü özünə qıldı zülmü şiddət.
 Mürüvvətsiz kişidə olmaz iman,
 Olur felindən axir ol pəşiman.
 Əlindən gəldiyin sən etmə zinhar,
 Pəşimanlıq çəkərsən, axiri-kar!

¹ Bəlkə

² Oğruların qorxusundan

³ Pul kisəsi

⁴ Zəbt etmək

⁵ Qaş-qabağını çatdı

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Hava ÇİÇEKEL
Doğum Yeri	Van
Doğum Tarihi	10.02.1980

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Kafkas Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölüm	Çağdaş Türk Lehçeleri

İLETİŞİM

Adres	
E-mail	cicekelece@gmail.com